

ประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๓

พิมพ์แรกในงานศพ

นางส่น ชาติอิสก

พิมพ์ที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๖๒

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ОНИ ПОГРУЖАЮТСЯ В РАЗДУМЬЕ	12
Лора Уинслоу	
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА	16
Даниэл Пернер	
СОТВОРИТЕЛЬНЫЕ ФОНДЫ — АВАНПОСТЫ ПРОГРЕССА	19
Вирджиния Эванс	
МНЕНИЯ АМЕРИКАНСКИХ ЭКОНОМИСТОВ	23
Роберт Лекачман	
ПО СОЕДИНЕННЫМ ШТАТАМ	26
ФОТОГРАФ-УЧЕНЫЙ РОМАН 'ВИШНЯК'	28
Мэри Вайкен	
ШИРОКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ И НИКАКИХ ОБЯЗАННОСТЕЙ	33
Брок Брауэр	
МУЖ, ОТЕЦ И ГРАЖДАНИН	37
С разрешения журнала <i>Джонс Гопкинс магазин</i>	
ВОЛШЕБНАЯ КАМЕРА И ЕЕ СОЗДАТЕЛЬ	41
С разрешения журнала <i>Форсун</i>	
ГОРИЗОНТЫ ГЕНЕТИКИ	44
Уилльям С. Бек	
ВЫСШЕГО ДЕЛУ ПЕДАГОГ СТРЕМИТСЯ К СОВЕРШЕНСТВУ	49
С разрешения журнала <i>Лайф</i>	
В НАС НЕТ КОНЦА: ЧЕЛОВЕК ПОЗНАЕТ ВСЕЛЕННУЮ	52
Марджори Ярес	

1	2	3
4	5	6
7	8	9

Обложки этого номера отражают его основную тему — многообразие интеллектуальной жизни Америки.

1. Супруги Гамидтовы в кругу своих друзей (см. стр. 37). 2. Рентгенограмма розы. 3. Доктор Эдвин Х. Ланд (см. стр. 41). 4. Макрофотоскопик живущего волокна насекомого, сделанный Романом Вишняком (см. стр. 28). 5. Крайняя тучность. 6. Диаграмма напряжения. 7. Ученый за работой. 8. «Муза», скульптор Константин Бранкуси. 9. Гигантский жакет клетчатой ткани человека (детали).

права: В наши дни небо не только символизирует интеллектуальные и духовные искания — оно стало новым этапом развития человечества. Искусственные спутники Земли и фотографии, вроде этого снимка туманности в созвездии Единорога, расширяют знания человека о Вселенной. (Фото с разрешения Маунт-Вильсоновской Маунт-Паломарской обсерваторий.)

ОТ С РАЗРЕШЕНИЙ: Первая и последние странички обложки, слева направо, первый ряд — Эрик Гартманн («Магнум»), «Истман Кодак компания», Уэстон Д. Кемп («Полярная корпорация»), второй ряд — Роман Вишняк, обсерватория Маунт-Вильсон и Маунт-Паломар, Эдвин Маррей (Массачусетский технологический институт), третий ряд — Эрик Гартманн («Магнум»), д-р Ара Бюлова (Музей имени Соломона Р. Гуттенхайма, фото Роберта С. Бенделла), Дмитрий Кессел (журнал *Лайф*); 4, «Аэро сервис корпорация»; 5, сверху — Роберт Маттер, в центре — обсерватория Маунт-Вильсон и Маунт-Паломар, Военно-воздушные силы США, внизу — «Истман Кодак компания», «Джигерал электрик эскорт корпорация»; 6, слева — «Эли Лиази энд компания», «Истман Кодак компания», сверху, в центре — Кеннет Хелсон, внизу в центре и сверху справа — Карл Струк, справа в центре — Д. С. Мойсман (университет имени Маркетта), внизу справа — М. В. Эдас (университет имени Брауна); 11, Джон Керас (Массачусетский технологический институт); 12-13, слева — Марвин Комер, в центре — Боб Смедман (журнал *Френдс*), справа — Ролли Маккенна (2); 14-15, сверху — Лайф Стеймер (с разрешения «Ильиана джигерал корпорация»), «Колумбия рекордс», в центре — Бюро по медиации, внизу — Ролли Маккенна, газеты *Вашингтон пост*, Джон Гералт; 21, с разрешения Фордовского фонда, сверху — У. Р. Симмонс (2), Рой Стивенс, внизу — Мерс Пайдж, Рой Стивенс (2); 26, слева — газеты *Вашингтон иннинг стар*, справа — Джигер (журнал *Сатердай иннинг пост*), Томми Узбер; 27, Леонард Маккомб (журнал *Лайф*); 28, Ролли Маккенна (3); 29-32, Роман Вишняк (цветные клише журнала *Лайф*); 33-35, иллюстрации Хиллена Смита; 41, Уэстон Д. Кемп («Полярная корпорация»); 42-43, «Полярная корпорация», чертеж Макса Гининда (журнал *Форсун*); 44, Эра Стоалер (с разрешения журнала *Скин*); 52-53, Апри Картье-Бресон («Магнум»); 57, Маргарита Барк-Уайт (журнал *Лайф*); 58-59, слева — Франк Бауман (журнал *Лук*), сверху — Аафред Эленстед, внизу — Джорд Сокурж (журнал *Лайф*), Уильям С. Гамилтон (журнал *Джонс Гопкинс магазин*), Эрлотта Брукс (журнал *Лук*); 60, Артур Лавин, Тони Фриссела; третья страница обложки, Кун Мики (журнал *Лайф*).

иллюстрированный журнал «Америка» издается по заключенному между Правительством СССР и Соединенных Штатов на основе взаимности соглашению, предусматривающему распространение журнала

คำนำ

นางวางศรี พระยามหินทรเทศาภิบาล ๑ สมุทเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี มาแจ้งความแก่กรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครว่า พร้อมใจกับพี่น้อง คือ นางสาว อิศรางกูร ณ อยุธยา นางนวล นิตะนิธิ แลนางวางศรี พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ อธิบดีกรมศึกษาธิการ จะทำการปลงศพสมณของคุณนางสุน ชาติโฮสธ ผู้เป็นมารดา มีความศรัทธาจะรับพิมพ์หนังสือหอพระสมุดว่าชีรญาณเป็นของแจกในงานศพสักเรื่อง ๑ ขอให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนึ่งสอให้ ข้าพเจ้าจึงได้จัดหนังสือประชุมพงษาวาทารภาคที่ ๓๓ ให้พิมพ์ตามประสงค์

หนังสือทรวรรณพิมพ์ประชุมพงษาวาทารภาคที่ ๓๓ นั้นตำนานวังน้ำเรือง ๑ เทศนายบรรราชประวัติเรื่อง ๑ พระนามเจ้านายในพระราชวังบวร ๑ เรื่อง ๑ รวม ๓ เรื่องด้วยกัน เป็นเรื่องข้างฝ่ายวังน้ำทั้งนั้น ที่รวบรวมพิมพ์ไว้ในภาคเดียวกันเพื่อให้เรื่องอยู่เป็นหมวดหมู่สะดวกแก่ผู้อ่าน แลหนังสือทั้ง ๓ เรื่องนั้น มีอธิบายเฉพาะเรื่องถึงจะกล่าวต่อไปใน เรื่องตำนานวังน้ำ ข้าพเจ้าแต่งใหม่ ประสงค์จะอธิบายเรื่องประวัติ แลแผนทวังน้ำ เวลาเป็นพระราชวังของพระมหาอุปราชว่าเป็นอย่างไร เหตุที่จะแต่งหนังสือเรื่องนี้ เพราะได้เป็นผู้ศึกษาโบราณคดีประจักษ์กัน ถึงวัตถุสถานของโบราณ ซึ่งคนภายหลังรู้ไม่ทันว่าเป็นอย่างไร เช่นวังหลังเป็นคัน เพราะไม่มีผู้ใดใคร่รู้เรื่องราวเล่าแต่ลงไว้ แลบรรดาต่อไปถึงวังน้ำ ว่าแต่ตัวผู้เคยเห็นเมื่อบรรดายังมีอยู่มากในบัดนี้ ถ้าไม่มีใครแต่งเรื่องตำนานไว้ ยิ่งนานไปก็จะยิ่งรู้ยากเข้าทุกที ว่าของเดิมเป็นอย่างไร ความอันนี้เตือนใจข้าพเจ้าเวลาผ่านวังน้ำมาขอพระ

สมุทฯ เมืองฯ ครั้นเมื่อหาเรื่องหนังสือสำหรับพิมพ์แจกในงานศพ
หม่อมเทวธิดา (ม.ร.ว. แดง อิศรเสนา ณ กรุงเทพฯ) อยากจะให้
เป็นเรื่องเนื่องด้วยสกุลอิสรเสนา ข้าพเจ้าจึงได้แต่งเรื่องตำนานวังนำ
ตามทีปรารถนาไว้ ให้พิมพ์เป็นครั้งแรก

เรื่องเทศนาขรรษาประวัตินั้น เป็นเทศนาถวายในรัชกาลที่ ๕
ในงานสมโภชพระนคร อมรรัตนโกสินทร เมื่อสร้างมาได้ถึง ๑๐๐ ปี
เมื่อขมเมียบ พ.ศ. ๒๔๒๕ ในงานพระราชกุศลส่วนบุพเพตพลีครั้งนั้น
โปรดให้ขอพระราชทานการผู้ใหญ่ทำการเทศน์ใหญ่ ตั้งที่ห้องสนามไชย
บูชากัณฑ์เทศน์ ถวายที่ในพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เก่า ๔ กระราชคือ
เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ทำการเทศน์บูชากัณฑ์เทศน์
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ถวาย
เทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เนื่อง
ด้วยสถาปนาวันวิสา กัณฑ์ ๑

เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ รัตนราชโกษาธิบดี ทำการเทศน์บูชากัณฑ์
เทศน์หม่อมเจ้าพระประภากร ขววิสุทธิวงษ์ วัดขวรนิเวศน์ ถวาย
เทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เนื่อง
ด้วยสุริยคติวิสาขกัณฑ์ ๑

เจ้าพระยารัตนบดินทร แต่ยังเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ทำการเทศน์
บูชากัณฑ์เทศน์ พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร
วิศิษฐยพิธ ถวายเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว เนื่องด้วยฉัตรวิสาขกัณฑ์ ๑

เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ทำกระจากบูชาภักดิ์เทศน์ สมเด็จพระมหาสมณะ แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายเทศนา พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วย ขพุทธสา นมัสสน อรรคมรียา ถิ่นที่ ๑

ในข้างขึ้นเดือน ๘ บรมเมื่อนั้น โปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคลเข้ากันทำกระจากใหญ่บูชาภักดิ์เทศน์กระจาก ๑ ตั้งที่หน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวรฯ แล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลขุบเปตะพลัณพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พร้อมด้วยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ และพระบรมวงษานุวงษ์ทั้งปวง สมเด็จพระวันรัต (ทัช) วัดโสมนัสวิหาร ถวายเทศนา พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศรเจ้าอยู่หัว แลกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลล่วงมาแล้วทั้ง ๓ พระองค์ เนื่องด้วยกตัญญูกตเวทิตา ถิ่นที่ ๑ เทศน์ถกหลังนทพมพ์ไว้ในสมณเณรมณเฑาะเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ รัชกาล ถกแล้วมาก่อน ไ้ก่พิมพ์แล้วทั้ง ๔ ถิ่นที่ แต่เทศน์ถกถก บวรราชประวัติยังหาได้เคยพิมพ์ไม่ แม้แต่ต้นฉบับเขียน หอพระสมุดฯ ก็พึงไปไ้มาจากสมเด็จพระมหาจักรวาล วัดโสมนัสวิหารในไม่ช้านัก จึงเห็นควรระพิมพ์รักษาไว้ช้อย่าให้สูญไปเสีย

พระนามเจ้านายในพระราชวังบวรฯ นั้น คือยานุชิตพระโอรสธิดา พระมหาอุปราชทั้ง ๔ รัชกาล เป็นหนังสือหาฉบับยาก ไม่เคยพิมพ์มาแต่ก่อน ไ้รวบรวมฉบับที่มีในหอพระสมุดฯ มาสอบกัน แล้วคัดเรียบเรียงตามที่เขาใจว่าถูกต้อง พิมพ์ให้ปรากฏเป็นครั้งแรก

(๔)

ข้าพเจ้าขอเสนอไมทนาในกุศลบุญราษิตกนิธานของท่าน ซึ่งเจ้าภาพ
ได้บำเพ็ญในการปลงศพสนองคุณมารดาด้วยความกตัญญูต่อบุคคลและ
ได้พิมพ์หนังสือประชุมพงษาวดารภาคที่ ๓๓ นี้ ให้แพร่หลายด้วย.

อุปัชฌาย์ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒

สารบัญ

ตำนานวังหน้า	หน้า ๓
อธิบายคำว่า วังหน้า	,, ๓
ตำนานวังหน้า ครั้งกรุงเก่า	,, ๒
ตำนานวังหน้า ในกรุงรัตนโกสินทร	,, ๓๖
ตำนานวังหน้า ครั้งรัชกาลที่ ๑	,, ๓๖
ตำนานวังหน้า ครั้งรัชกาลที่ ๒	,, ๓๕
ตำนานวังหน้า ครั้งรัชกาลที่ ๓	,, ๕๔
ตำนานวังหน้า ครั้งรัชกาลที่ ๔	,, ๕๘
ตำนานวังหน้า ครั้งรัชกาลที่ ๕	,, ๗๗
อธิบายแผนผังวังหน้า	,, ๗๐
ข้อมุกำแพงวังหน้า	,, ๗๗
ประตูวังหน้า	,, ๗๗
สถานที่ต่าง ๆ ในวังหน้า	,, ๘๓
คำหนักในวังหน้า	,, ๘๖
พระราชมณเฑียรในวังหน้า	,, ๓๐๐
เทศนายบวราชประวัติ	,, ๓๒๗
พระนามเจ้านายในพระราชวังบวรสถานมงคล	
พระนามพระโอรสธิกาในกรมพระราชวัง	
บรมมหาสุรสิงหนาท	,, ๓๕๔
พระนามพระโอรสธิกาในกรมพระราชวังบวร	
มหาเสนาณรงค์	,, ๓๖๓
พระนามพระโอรสธิกาในกรมพระราชวังบวรมหาคักกิพลเสพ	,, ๓๗๓
พระนามพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	,, ๓๗๗
พระนามพระองค์เจ้าลูกเธอในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ	,, ๓๘๓

ตำนานวังน้ำ

๑ วังน้ำ คือพระราชวังอันเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราชแต่ก่อน
มา เรียกในราชการว่า “พระราชวังบรรณสถานมงคล” แต่คน
ทั้งหลายเรียกกันว่าวังน้ำมาแต่ครั้งกรุงเก่า ถ้าจะค้นหาว่าเหตุใด
จึงเรียกว่าวังน้ำ ก็เหมือนจะอธิบายได้ไม่ยาก เพราะตามศัพท์
ความก็หมายความว่า วังที่อยู่ข้างน้ำ คือน้ำของพระราชวังหลวง ตาม
แผนทกรุงเก่า วังจันทร์เกษมซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราช
ก็อยู่ที่ทิศตะวันออก ค่าน้ำของพระราชวังหลวง อยู่ในทิศตะวันตก
เรียกได้ว่าวังน้ำด้วยประการทั้งปวง แต่มีข้อปลาทอยู่ที่ ประทับ
ของพระมหาอุปราช ไม่ได้เรียกว่าวังน้ำแต่ในเมืองเก่า พม่าเรียก
พระมหาอุปราชของเขาว่า “อินแะมิน” ภาษาพม่าอินแปลว่า วัง
แะ แปลว่าน้ำ มิน แปลว่าผู้เป็นเจ้า รวมความว่าผู้เป็นเจ้าของวังน้ำ
ก็ตรงกับวังน้ำของเรา ยิ่งเหล่าเมืองประเทศราชข้างฝ่ายเหนือเช่น
เมืองเชียงใหม่นั้น เจ้าอุปราช เขาก็เรียกกันในพื้นเมืองว่า
“เจ้าหอหน้า” มาแต่โบราณ เหตุใดจึงเรียกพ้องกันถึงนั้นคือน้ำปลาท
อยู่ เพราะว่าพระราชวังอยู่ข้างน้ำวังหลวงเหมือนกันทั้งนั้นก็ใช่
เหตุ เมื่อมาพิจารณาที่หลักฐานในทางโบราณคดี เห็นว่าน่าจะ
เกิดขึ้นแต่ลักษณะพยุหยาตราแต่ครั้งทำบรรพ ที่จัดเป็นที่หน้าแลที่หลวง

พระมหากษัตริย์ย่อมเสด็จเป็นทัพหลวง ผู้ที่ทรงพระมหากษัตริย์
 ถัดลงมา คือพระมหากษัตริย์ย่อมเสด็จเป็นทัพหน้า ไปก่อนกองทัพ
 หลวงเป็นประเพณี จึงเกิดเรียกพระมหากษัตริย์ว่าฝ่ายหน้า แล้วเลย
 เรียกที่ประทับของพระมหากษัตริย์ว่า วังฝ่ายหน้า และขอลงมาเป็นวังหน้า
 โดยสทวกปาก แต่คำว่า “วังหน้า” นี้ ประเทศใดคงใช้เรียกกันจน
 เป็นประเพณีเมืองอยู่ก่อน แล้วประเทศอื่นเขาอย่างมาใช้บ้าง จึงได้
 เรียกพ้องกันไปเป็นหลายประเทศ ข้าพเจ้าเห็นว่า ที่เรียกที่ประทับ
 ของพระมหากษัตริย์ว่าวังหน้า เห็นจะเกิดขึ้นที่เมืองพม่าก่อน พวกเจ้า
 ประเทศมณฑลพายัพเขาอย่างมาแต่เวลาขึ้นอยู่กับพม่าเมื่อครั้งกรุงเก่า
 ส่วนที่ในเมืองไทยนั้นมิใช่หมายความว่าปรากฏครั้งแรกในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระนเรศวร (อยู่ในพระราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐ) เรียก
 สมเด็จพระเอกาทศรถว่า “พระเจ้าฝ่ายหน้า” แลต่อมาพบในจดหมายเหตุ
 ของพวกฮอลันดาเขียนในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถอีก ฉบับ ๓
 เรียกเจ้าฟ้าสุทัศน์ที่เป็นพระมหากษัตริย์ว่า “เจ้าฟ้าฝ่ายหน้า” คำฝ่ายหน้า
 ที่ปรากฏนั้น เห็นว่าเนื่องกับคำว่า วังหน้า นั้นเอง เพราะเหตุใด จะ
 อธิบายต่อไป

ตำนานวังหน้าครั้งกรุงเก่า

ครั้งกรุงเก่าในชั้นแรก วังของพระมหากษัตริย์ตั้งอยู่ตรงที่ใด
 และเรียกกันอย่างไรไม่ปรากฏ เรื่องราวอันเป็นมูลประวัติของวังหน้า
 พังมามีขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ด้วยเมื่อในแผ่นดิน
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงสาวดียุเรนของมาตเมืองไทย

คราวซอซ้างเผือกเมื่อยกญ พ. ศ. ๒๓๐๖ ยกเข้ามาทางด่านเมืองตาก แล้วคหฺวเมืองฝ่ายเหนือก่อน พระเจ้าหงษาวดียกกองทัพไปล้อมเมือง พิศณุโลก ซึ่งเป็นราชธานีข้างฝ่ายเหนือ สมเด็จพระมหาธรรมราชา รักษาเมืองคชสัซซาคักจนหมกกำลัง เพราะสิ้นเสบียงอาหารแลเกิด ไข้ทรพิษขึ้นทในเมือง จึงต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดี ครั้นพระเจ้าหงษาวดียกกลงมากรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สู้ไม่ได้ก็ต้องยอมเป็นไมตรี พระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะแล้ว เมื่อจะ เลิกทัพกลับไป พระมหาธรรมราชาจึงต้องถวายพระราชโอรสพระองค์ ใหญ่ คือสมเด็จพระนเรศวร เวลานั้นพระชันษาได้ ๙ ขวบไปเป็นตัว จำนำอยู่ในราชสำนักของพระเจ้าหงษาวดี ตามเบี่ยงอย่างประเทศราช สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปอยู่เมืองหงษาวดี ๖ ปี ครั้นสมเด็จพระมหา ธรรมราชาได้ราชสมบัติเมื่อยมะเสง พ. ศ. ๒๓๑๒ ถวายพระสพพรณเทว ราชธิดาแก่พระเจ้าหงษาวดี ๆ จึงยอมให้สมเด็จพระนเรศวรกลับคืนมา พระราชบิดาให้เสด็จขึ้นไปสำเร็จราชการฝ่ายเหนืออยู่ณเมืองพิศณุโลก ดำรงพระยศเป็นพระยพราช แลในเวลานั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นประเทศ ราชขึ้นแก่กรุงหงษาวดี มีทางไมตรีสนิทสนม เป็นเวลาที่นิยมถาย แยกอย่างแลประเทศหงษาวดีเข้ามาใช้ในกรุงศรีอยุธยาหลายอย่าง ข้าพเจ้าสันนิฐานว่า น่าจะถายคำอินแะหมินของพม่ามาแปลเป็นภาษา ไทย เรียกสมเด็จพระนเรศวรว่า “พระเจ้าฝ่ายนำ” เป็นเดิมมา เพราะจะเรียกว่า “พระเจ้าวังนำ” ให้ตรงศัพท์อินแะหมินของพม่า ก็ไม่ได้เสด็จอยู่ท่วงในกรุงศรีอยุธยา ซักอยู่ในทางภาษา จึงใช้คำว่า “ฝ่าย” แทน

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรครองเมืองพิษณุโลกอยู่นั้น เสด็จลงมา
 เฝ้าสมเด็จพระชนกชนนียังกรุงศรีอยุธยาเมือง ๆ ความปรากฏใน
 หนังสือพระราชพงษาวดาร (ฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม ๑ หน้า ๑๐๒)
 ว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับที่วังใหม่ ที่เรียกว่าวังใหม่นั้น
 พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์) เป็นผู้ได้สังเกตขึ้นก่อนว่า
 มีใช้ที่อื่น คือวังจันทร์เกษมนั่นเอง สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างขึ้น
 เป็นที่ประทับในกรุงศรีอยุธยา จึงเรียกว่าวังใหม่ ต่อมาถึงบวช
 พ.ศ. ๒๑๒๗ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิสรภาพของเมืองไทย
 ไม่ยอมขึ้นเมืองหงสาวดีต่อไป ต้องเตรียมต่อสู้ศึกหงสาวดีที่จะมาตี
 เมืองไทย สมเด็จพระนเรศวรทรงกวาดต้อนผู้คนหัวเมืองฝ่ายเหนือ
 ลงมารวบรวมกันในกรุงศรีอยุธยา ให้เป็นทัพต่อสู้พม่าแต่แห่งเดียว
 จึงเสด็จลงมาประทับที่วังจันทร์เกษมแต่เดิมมา ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า
 เห็นจะเกิดเรียกวังจันทร์เกษมว่า “วังฝ่ายน้ำ” ฤ “วังน้ำ” มาแต่
 สมัยนั้น เพราะพระเกียรติยศของสมเด็จพระนเรศวรนั้นประการ ๑
 เพราะวังจันทร์เกษมพออยู่ตรงก้นน้ำของพระราชวังหลวงด้วยอีก
 ประการ ๑ แต่ความเข้าใจของคนทั้งหลายมักถือเอาความชื่อหลัง
 เป็นเหตุที่เรียกว่าวังน้ำ จึงเรียกวังหลังขึ้นอีกวังหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏว่ามี
 ในประเทศอื่น เพราะวังหลังในกรุงศรีอยุธยาสร้างขึ้นที่สวนหลวง
 เกิมตรงบริเวณโรงทหารทุกวันนี้ อยู่ก้นหลังพระราชวังหลวง ข้าพเจ้า
 เข้าใจว่า เห็นจะสร้างขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
 นั้นเหมือนกัน สร้างขึ้นให้เป็นที่พักของสมเด็จพระเอกาทศรถใน

เวลาทำสงครามต่อสู้พม่า วังหลวงรักษาพระนครด้านเหนือ วังหน้า
รักษาพระนครด้านตะวันออก วังหลังรักษาพระนครด้านตะวันตก รักษา
ลงมาบรรจบกับวังหน้าข้างกันได้ เพราะข้างกันได้เป็นที่น้ำถูก ข้าศึก
เข้ามายาก ใช้เรือกำปั่นรบของกันได้อันนี้ จึงเกิดมีพระราชวังหลวง
วังหน้า แลวังหลังแต่นั้นมา

ครั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชสวรรคต สมเด็จพระนเรศวร
เสด็จผ่านพิภพแล้ว ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร รัชกาล
ประเสริฐว่า เสด็จประทับอยู่วังหน้าอีก ๕ ปี จึงไปเฉลิมพระราชมณเฑียร
ที่พระราชวังหลวง เหตุที่เรียกวังหน้าในกรุงเก่าว่า “วังจันทร์เกษม”
จะเกิดขึ้นเมื่อใดข้าพเจ้ายังไม่ทราบ แต่เห็นมีเค้าเงื่อนอยู่ ที่พระราชวัง
ที่เมืองพิษณุโลกนั้นเรียกว่าวังจันทร์ แม้คนทุกวันนี้ในมืองนั้นก็
ยังทราบกันอยู่ บางทีจะเข้านามวังจันทร์เดิมมาเรียกวังหน้าในกรุงเก่า
ในเวลาเมื่อสมเด็จพระนเรศวรประทับเมื่อผ่านพิภพแล้วก็เป็นได้ เพราะ
จะเรียกว่าพระราชวังหลวง ๆ ของเดิมก็มีอยู่ จะเรียกว่าวังหน้าก็มีใช่
เป็นท่ามหาอุปราชประทับ แลบางทีจะเนื่องโดยเหตุอื่นก็มิได้ จึงเรียก
สมเด็จพระเอกาทศรถว่าพระเจ้าผายนา เพราะเสด็จอยู่วังหลังในเวลา
นั้น ความสันนิฐานตามเรื่องที่ปรากฏในพระราชพงษาวดารคงแสดง
มานับเป็นอดีตโนมิตีของข้าพเจ้า บางทีอาจจะผิดได้ เพราะฉะนั้นท่าน
ทั้งหลายอย่าเพ้อถือเอาเป็นหลักฐานไปทีเดียว.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จไปอยู่พระราชวังหลวงแล้ว
 เข้าใจว่าสมเด็จพระเอกาทศรถเห็นจะเสด็จไปประทับอยู่ที่วังจันทร์เกษม
 เพราะเป็นที่สำคัญในการรักษาพระนคร แลสมเด็จพระนเรศวรนั้นหา
 มีพระราชโอรสไม่ ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถมีเจ้าฟ้า
 ราชโอรส ๒ พระองค์ เจ้าฟ้าสุทัศน์พระองค์ใหญ่ได้เป็นพระมหาอุปราช
 ทรงเสด็จอยู่วังจันทร์เกษม เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์พระองค์น้อยเห็นจะ
 ประทับอยู่วังหลัง ถัดมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (ใน
 รทหมายเหตของฮอลันดาคว่า) มีน้องชายเธอพระองค์ ๑ แต่ไม่ได้เป็น
 พระมหาอุปราช จะประทับอยู่ที่ไหนไม่มีเค้าเงื่อนที่รู้ได้ ส่วนพระเจ้า
 ลูกเธอ เวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตแล้วยังทรงพระเยาว์
 เข้าใจว่าประทับอยู่ในพระราชวังหลวงทั้งนั้น แผ่นดินสมเด็จพระเจ้า
 ทรงธรรมมุ่งนำจึงว่างตลอดทั้งรัชกาล ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาท
 ทอง มีพระเจ้าน้องชายเธอพระองค์ ๑ ทรงตั้งให้เป็นพระศรีสุธรรมราชา
 ปรากฏว่าพระราชทานบ้านหลวงที่ตำบลข้างวัดสุทธาวาศให้เป็นวัง ส่วน
 พระเจ้าลูกเธอก็ล้วนยังทรงพระเยาว์เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวงทั้งนั้น จึง
 นำจึงว่างมาอีกรัชกาลหนึ่ง เพราะไม่ได้ทรงตั้งพระมหาอุปราช จนเมื่อ
 จะสวรรคตจึงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้าฟ้าไชย (เชษฐา)
 พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าไชยครองราชสมบัติอยู่ได้ ๘ เดือน
 สมเด็จพระนารายณ์ราชชนนาก็ลอบหนีออกจากพระราชวังหลวง ไป
 คบคึกกับพระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าอว้ ซึ่งราชสมบัติได้จากเจ้าฟ้าไชย
 พระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติ ทรงตั้งสมเด็จพระนารายณ์ราช

ภาคินัยเป็นพระมหาอุปราช เสด็จไปประทับอยู่วังหน้าตามตำแหน่ง ต่อ
 มาไม่ช้าก็เกิดรบพุ่งกับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช เมื่อสมเด็จพระ
 พระนารายณ์ไ้ราชสมบัติแล้ว เสด็จประทับอยู่ท่งหน้าต่อมาอีกหลายปี
 ยางที่จะเรียกว่า “พระราชวังบวรสถานมงคล” ขึ้นในตอนนั้น โดยเหตุ
 สมเด็จพระนารายณ์มีไชยไ้ราชสมบัติเพราะหาใครจะวังหน้าเป็นที่มั่นก็ไม่มี
 ไ้ ต่อมาเมื่อไปรบไ้ รบพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทในพระราช
 วังหลวงลงทำใหม่ เปลี่ยนนามเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์แล้ว^๑ จึง
 เสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียรในพระราชวังหลวง พระราชทานวังหลัง
 ให้พระไ้ทรภูวนาทิศยวงษ์น้องชายเธอประทับอยู่ เมื่อสำเร็จไทยพระไ้
 ภูวนาทิศยวงษ์แล้ว พระราชทานให้เจ้าพาสภนทศน้องชายเธอออกพระ
 องค์ ๑ เสด็จอยู่^๒ แต่วังหน้านั้น ตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์พลราช
 เสด็จไปประทับในพระราชวังหลวงแล้วก็ว่างมา ไ้โดยไม่มีไ้ทรงตั้งรับนาย
 พระองค์ใดเป็นพระมหาอุปราชจนตลอดรัชกาล.

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า มีแบบแผนใน
 ราชประเพณีครั้งใหม่เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์อย่างหนึ่ง ซึ่ง

๑ พระที่นั่งเบญจรัตน ฯ มีชื่อในหนังสือพระราชพงษาวดาร จนแผ่นดิน
 สมเด็จพระเจ้าปราสาททองแล้วจึงหายไ้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริห์
 ว่าจะเปลี่ยนชื่อเก่าของพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์นั่นเอง พิจารณาเหตุสมไ้ที่ถือไ้เป็นของ
 ขึ้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ แลปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ว่าตั้งพระ
 บรมศพสมเด็จพระนารายณ์ที่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ จึงรู้ไ้ว่ารื้อพระที่นั่ง
 เบญจรัตนสร้างใหม่ในแผ่นดินนั้น.

๒ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าฟ้าอภัยทศ เป็นพระราชโอรสสมเด็จพระ
 พระนารายณ์นั้นเกิดไ้ สมเด็จพระนารายณ์มีแต่พระราชธิดา พระราชบุตรหาไม่มี

เรียกกันต่อมาว่า “ตังกรมเจ้านาย” แต่เดิมมาชั้ยยศซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเจ้านาย เป็นตำแหน่งเฉพาะพระองค์ เช่นเป็น พระราเมศวร พระบรมราชา พระอินทราชา พระอาทิตย์วงษ์ ส่วน พระองค์หญิงก็มีพระนามปรากฏเป็น พระศรีโยไทย พระวิสุทธิ กรรมัตริย์เป็นต้น ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มีเหตุเป็นอริกับพระเจ้าน้องยาเธอ จึงไม่ได้ทรงสถาปนาชั้ยยศพระองค์หนึ่งพระองค์ใด พระราชโอรสก็ไม่มี (มีจดหมายเหตุฝรั่งกล่าวว่า เมื่อพระอรรคมเหษี ทิวงคต สมเด็จพระนารายณ์มีพระราชประสงค์จะให้ข้าราชการในพระมเหษีคงอยู่แก่เจ้าฟ้าราชธิดา) จึงโปรดให้รวบรวมข้าราชการจกตัง ขึ้นเป็นกรม ๆ หนึ่ง เจ้ากรมเป็นที่หลวงโยธาเทพ ให้ขึ้นอยู่ใน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าสทศกวีราชธิดา แลให้จัดตั้งอกรมหนึ่ง เจ้ากรมเป็นที่หลวงโยธาทิพ ให้ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสพรรณอย่างเดียวกัน เจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้นทรงปรากฏ พระนามตามกรมว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้า กรมหลวงโยธาทิพพระองค์ ๑ - เป็นปฐมเหตุที่จะมีเจ้านายต่างกรม สืบมาจนทุกวันนี้.

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จสวรรคต ราชสมบัติได้แก่ พระเพทราชา ทรงตั้งหลวงสรศักดิ์กราชโอรสเป็นพระมหาอุปราช ให้เสด็จอยู่วังหน้าตามตำแหน่ง แลตั้งนายยบคชประสิทธิ์ผู้มีความชอบ ช่วยให้ได้ราชสมบัติขึ้นเป็นเจ้าอีกพระองค์ ๑ พระราชทานวังหลังให้เป็นที่ประทับ แลจึงให้บัญชาต๋นนามเรียกสังกัดวังหน้าว่ากรมพระราชวัง

ขวรสถานมงคล แลให้เรียกสังกัดวังหลังว่า กรมพระราชวังขวรสถาน
 ภิรมย์^๕ขึ้นเป็นครั้งแรก ตามแบบกรมหลวงโยธาเทพแลกรมหลวงโยธาเทพ
 ซึ่งได้ตั้งขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช^๕นั้น เข้าใจว่า
 ทิวงหลังจะได้ชื่อว่า พระราชวังขวรสถานภิรมย์^๕มาแต่ครั้งนั้น แต่ที่
 คนเรียกพระองค์พระมหาอุปราชว่าวังหน้าก็ถูก ฤากรมพระราชวังขวร วร
 ก็ถูก เป็นแต่เรียกกันตามสรวกปาก เหมือนอย่างเรียกเจ้านายใน
 กรุงรัตนโกสินทร์ว่า วังบูรพา แลกรมอื่น ๆ เช่นกรมพระพิพิธเป็นต้น
 ในทุกวันนี้ ที่จริงในทางภาษาไม่เป็นข้อเขกชน แต่ก่อนเขาจึงเติมคำ
 “พระเจ้า” ฤา “เจ้า” ฤา “เสด็จ” เข้าข้างหน้า ยังใช้ในราชการ
 มาจนในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อไทยทำหนังสือกับอังกฤษยัง
 เขียนในบันทึกว่า “ทำต่อน้ำพระที่นั่งเจ้ากรมหมื่นสุรินทรรักษ์” ดังนั้น
 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือ ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
 เจ้าฟ้าเพชรพระองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังขวรสถาน
 มงคล เสด็จประทับที่วังหน้าตามตำแหน่ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
 เจ้าฟ้าพรพระองค์น้อยทรงตั้งเป็นพระมเหษริน้อย จะเป็นด้วยทรงวังเกีย
 ตำแหน่งกรมพระราชวังหลัง ด้วยเมื่อครั้งนายยบคชประสิทธิ์ เป็นอยู่ได้
 ไม่ยักยาวต้องสำเร็จโทษ ฤาจะยกย่องพระยศให้สูงขึ้นเสมอกับพระ
 มหาอุปราชอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พระมเหษริน้อยจะเสด็จประทับ
 วังไหน แลข้าราชการในสังกัดกรมพระมเหษริน้อยจะมีทำเนียบแล
 นามขนานอย่างไรหาทราบไม่

สมเด็จพระเจ้าเสือสวรรคต พระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้า
ท้ายสระได้ครองราชสมบัติ (มีจดหมายเหตุน่าว่า เมื่อสมเด็จพระ
เจ้าเสือจะสวรรคตนั้น เป็นเวลาทรงชกเคืองพระมหาอุปราช จึงทรง
มอบเวนราชสมบัติพระราชทานพระบัณฑูรน้อย ครั้นสมเด็จพระเจ้าเสือ
สวรรคตแล้ว พระบัณฑูรน้อยถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐา
พระมหาอุปราช) จึงทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยเป็นพระมหาอุปราช กรมพระ
ราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับที่วังหน้าต่อมาตามตำแหน่ง สมเด็จพระ
เจ้าท้ายสระมีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่
ทรงพระนามเจ้าฟ้านเรนทร เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ รองลงมาถึง
เจ้าฟ้ามอญ แล้วเจ้าฟ้าปรเมศวร์ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระจะใคร่ให้
ราชสมบัติให้แก่พระราชโอรส แต่เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ไม่
เต็มพระทัยที่จะเป็นผู้รับราชสมบัติ ด้วยเห็นว่าพระมหาอุปราชมีอายุ
(น่าว่า เพราะเห็นว่าราชสมบัติเป็นของพระเจ้าอาว์ถวาย เมื่อสิ้น
รัชกาลแล้วควรคืนเป็นของพระเจ้าอาว์) ครั้นชกทรงผนวชก็เลย
ไม่สึก เมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระจะสวรรคต จึงมอบราชสมบัติ
พระราชทานแก่เจ้าฟ้ามอญพระราชโอรสที่ ๒ พระมหาอุปราชไม่ยอม
เกิทรบฟุ้งกันขึ้นเป็นคึกกลางเมือง พระมหาอุปราชมีไชยชนะจึงได้
ราชสมบัติ

เมื่อพระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จ
ผ่านพิภพนั้น ทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกที่วังหน้า แล้วเสด็จประทับ
อยู่ที่วังหน้าต่อมาอีก ๑๔ ปี มีได้เสด็จไปประทับอยู่พระราชวังหลวง

ถ้าเวลามีการพระราชพิธีก็เสด็จไปเฝ้าฯ งาน สิ้นงานแล้วก็เสด็จกลับ
 ไปวังจันทร์เกษม (ความที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ในจดหมายเหตุงาน
 พระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทพ ซึ่งหอพระสมุทฯ พิมพ์แล้วนั้น)
 แลตำแหน่งพระมหาอุปราชก็ไม่ได้ทรงตั้ง ปล่อยให้ว่างอยู่ถึง ๓๐ ปี
 ชรอยจะตั้งขึ้นในพระราชฤไทยที่จะเลือกในระหว่างเจ้าฟ้าบรมมชิเบศร์
 ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ กับพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุน
 สรรพพิทักษ์ ซึ่งมีความชอบไม่แย้งซึ่งราชสมบัติเมื่อเวลามีโอกาส
 นั้น จึงเป็นเหตุโปรดให้ตั้งกรมเจ้าฟ้าบรมมชิเบศร์ พระราชโอรส
 พระองค์ใหญ่ เป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ มาจนถึงพระบาท พ. ศ. ๒๔๗๔
 (เจ้าฟ้ากรมขุนสรรพพิทักษ์เห็นจะสิ้นพระชนม์) จึงได้พระราชทาน
 อุปราชธานีแก่เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราช
 วังบวรสถานมงคล แต่เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวง เพราะสมเด็จพระ
 พระบรมชนกนาถเสด็จประทับอยู่ท่งน้ำ ครั้นบวช พ. ศ. ๒๔๗๗
 เกิดเพลิงไหม้วังน้ำ พระราชมณเฑียรไพโรจน์เสียเป็นอันมาก สมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมโกศจึงเสด็จมาอยู่พระราชวังหลวง ประทับที่พระที่นั่ง
 บรมบังกรรณาคัน เหาพระที่นั่งทรงบันชางท้ายวังเป็นที่เสด็จออก ครั้น
 ปลุกสร้างพระราชมณเฑียรใหม่ในวังน้ำแล้ว จึงโปรดให้พระมหาอุปราช
 เสด็จไปอยู่วังน้ำตามตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระ
 ราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์เป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๓๔ ปี มีความผิด
 ต้องรับพระราชอาญา เลบทิ้งคุกในระหว่างไทย วังจันทร์เกษมก็ว่าง
 แต่นั้นมาจนตลอดสมัยกรุงเก่า

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้าอีก ๒ พระองค์
คือ เจ้าฟ้าเอกทัศ เป็นกรมขุนอนรัักษ์มนตรีพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าอัทธมพร
เป็นกรมขุนพรพินิตพระองค์ ๑ ถึงบวช พ. ศ. ๒๓๐๐ ะทรงตั้งเจ้าฟ้า
กรมขุนพรพินิตพระราชโอรสพระองค์น้อยเป็นพระมหาอุปราช เจ้าฟ้า
กรมขุนพรพินิตกราบทูลขอพระองค์ ว่าพระเชษฐายังมีอยู่ สมเด็จพระ
เจ้าบรมโกศรับสั่งว่า เจ้าฟ้ากรมขุนอนรัักษ์มนตรีนั้น โลกเขลา
จะปกครองรักษาแผ่นดินไม่ได้ อยู่ก็กักขวาง ให้ไปทรงผนวชเสีย
เจ้าฟ้ากรมขุนอนรัักษ์มนตรีก็ตั้งออกทรงผนวช จึงพระราชทาน
อุปราชภิเศกแก่เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตให้เป็นพระมหาอุปราช แล้วให้
เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังหลวง มิได้เสด็จขึ้นไปอยู่วังหน้า เจ้าฟ้า
อัทธมพรกรมขุนพรพินิตเป็นพระมหาอุปราชอยู่สืบเดียว สมเด็จพระเจ้า
บรมโกศก็สวรรคต

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอัทธมพรขึ้นผ่านพิภพนั้น ผลแห่งความฮึกกัน
ในพระราชวงษ์ อันมีผลมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ
ก็มาปรากฏเป็นเหตุการณ์เกิดขึ้น ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ
พระเจ้าลูกยาเธอเกิดด้วยพระสนม ที่พระชันษาเป็นผู้ใหญ่อยู่ ๔ พระ
องค์ เป็นกรมหมื่นเทพพิพิธพระองค์ ๑ กรมหมื่นจิตรสุนทรพระ
องค์ ๑ กรมหมื่นสุนทรเทพพระองค์ ๑ กรมหมื่นเสพลักษ์พระองค์ ๑
กรมหมื่นเทพพิพิธชอบพอกับกรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ แต่
อีกสามกรมนี้เป็นอริ จึงหาเหตุร้ายฟ้องร้องกรมพระราชวังบวร ๑ จน
ต้องรับพระราชอาญา แลเลยถึงวงศ์เป็นที่สุด เจ้าฟ้าพระอนุชาของ

กรมพระราชวัง ๑ ทั้ง ๒ พระองค์ก็เป็นอริกันเจ้าสามกรมนั้นต่อมา แต่
 เจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์ทรงพระเยาว์กว่าเจ้าสามกรมมาก ครั้นสิ้นกรม
 พระราชวังบวร ๑ แล้วเจ้าสามกรมก็ทนงองอาจไม่ยำเกรง ด้วยถือว่า
 เจ้าฟ้า ๒ พระองค์ยังเป็นเด็ก ในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรม
 โกษาธิบดีจึงเกิดแตกกันเป็นสองพวก ๆ เจ้าสามกรมพวก ๑ พวกเจ้าฟ้า
 พวก ๑ น่าจะเป็นด้วยเหตุนี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกษาทรงตั้ง
 เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเป็นพระมหาอุปราช จึงกราบทูลขอพระองค์
 เพราะเกรงจะเกิดอริขึ้นในเจ้าฟ้าด้วยกันเองอีกชั้น ๑ การก็เป็นดังนี้จริง
 เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกษาประชวรหนัก พอรู้กันว่าจะไม่คืนดีได้
 เจ้าฟ้ากรมขุนอนรักษ์มนตรีก็ลอบตามนวงศกลีบเข้ามาอยู่ในพระราชวัง
 หลวง พอสวรรคต เจ้าสามกรมก็ตั้งท่าจะกำเริบ พระมหาอุปราช
 ได้เปรียบด้วยเป็นผู้ที่ราชสมบัติ จึงเข้ากันกับเจ้าฟ้ากรมขุนอนรักษ์
 มंत्री ช่วยกันจับเจ้าสามกรมสำเร็จโทษเสีย ครั้นเสร็จปราบเจ้าสาม
 กรม พระมหาอุปราชได้ทำการพระราชพิธีปราบดาภิเษกแล้ว ก็เกิด
 ความลำบากขึ้น ด้วยเจ้าฟ้ากรมขุนอนรักษ์มนตรีทูลลาผนวชออกมา
 เสด็จขึ้นอยู่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์โดยพลการ ทำท่วงที่เป็นท่านอง
 พระเจ้าแผ่นดิน หวังจะให้สมเด็จพระอนุชาถวายราชสมบัติ ให้เหมือน
 เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษาถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าท้าย
 สระ ไม่อ่อนน้อมต่อสมเด็จพระอนุชาธิราชฉันพระราชมหากษัตริย์
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทำอย่างไรก็ขัดอยู่ ด้วยเป็นสมเด็จพระเชษฐา
 ธิราชรวมพระราชชนนีอันเดียวกัน เกรงสมเด็จพระชนนีด้วยอีกชั้น ๑

(ในคำให้การชาวกรุงเก่า) พญายะชัณษาสมเด็จพะเจ้าอู่หมพร
 ครอบอุปสมบทใน^๒นั้น ครั้นเสวยราชย์มา^๓ได้ ๓ เดือนเศษก็ทูลถวาย
 ราชสมบัติแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอนรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวช
 อยู่วัดประโคน^๔โรงธรรม เจ้าฟ้าเอกทัศกรมขุนอนรักษ์มนตรี^๕ทำพ
 ราชานิเทศขึ้นครองราชสมบัติต่อมา ในแผ่นดินนั้นจึงปรากฏมีพระมหา
 กระษัตริย์เป็น ๒ พระองค์ คนทั้งหลายเรียกกันว่า ขุนหลวงพระที่นั่ง
 สุริยาศน์อมรินทร์พระองค์ ๓ ขุนหลวงหาวิทย์พระองค์ ๑ แต่ไม่ได้มีพระ
 มหาอุปราชตลอดมาจนเสียกรุงเก่าแก่พม่าข้าศึกเมื่อ^๖ชกญ พ.ศ. ๒๓๑๐
 เรื่องตำนานวังหน้าครั้งกรุงเก่า ถ้ากล่าวแต่เนื้อความโดยสังเขป
 วังหน้าแรกมีขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อราว^๗บวชอก
 พ.ศ. ๒๓๓๕ เข้าใจว่าแรกเรียกว่าวังจันทร์เกษม^๘นั้นในแผ่นดินสมเด็จพระ
 นเรศวรมหาราช แล้วมาเรียกว่าพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อใน
 แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช วังหน้าได้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระ
 พระเจ้าแผ่นดิน ๓ ครั้ง คือในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชครั้ง ๑
 แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชครั้ง ๑ แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรม
 โกษานุครั้ง ๑ พระมหาอุปราชที่ได้เสด็จประทับที่วังจันทร์เกษมมี ๘ พระ
 องค์ คือ สมเด็จพระนเรศวรพระองค์ ๑ สมเด็จพระเอกาทศรถพระองค์ ๑
 เจ้าฟ้าสุทัศน์พระองค์ ๑ สมเด็จพระนารายณ์พระองค์ ๑ พระเจ้าเสือ (เป็น
 แรกที่ปรากฏพระนามว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล) พระองค์ ๑
 พระเจ้าท้ายสระพระองค์ ๑ พระเจ้าบรมโกษ^๙พระองค์ ๑ กรมพระราชวัง
 บวรมหาเสนาพิทักษ์ (เป็นที่สุด) พระองค์ ๑

พระราชมณฑลเสนาที่ต่าง ๆ ในวังจันทร์เกษม ซึ่งเป็นของ
 เก่าสร้างแต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แลสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราช ตลอดจนสมเด็จพระเจ้าบรมโกษา เห็นจะเป็นอันตราย
 สูญไปเสียเมื่อไฟไหม้ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษาโดยมาก ที่
 สร้างใหม่ขึ้นหลังสำหรับกรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ เข้าใจว่า
 เห็นจะทำแต่เป็นสถานประมาณพอเสด็จอยู่ได้ หมกของกิจการมาแต่ครั้ง
 นั้นขึ้นหนึ่งแล้ว ครั้นเสวยทรงเก้า วังจันทร์เกษมเป็นที่ทรงไตรภพ
 มาอีกกว่า ๘๐ ปี ทรงเรือเข้ามาสร้างกำแพงพระนครรัตนโกสินทรเมื่อ
 ในรัชกาลที่ ๑ แลเรือเข้ามาสร้างพระอารามเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เสียเป็น
 อันมาก พงมาสถาปนาเป็นพระราชวังขึ้นอีกเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพราะ
 ฉะนั้นแผนที่เดิมจะเป็นอย่างไรจึงทราบไม่ได้ทีเดียว สิ่งซึ่งสร้างในวัง
 จันทร์เกษมเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ที่ทราบว่าสร้างตามแนวรากของโบราณ
 มีแต่หมู่พระที่นั่งพิมานรัตยาขึ้นเป็นว่าการมณฑลกรุงเก่าอยู่ยั้งยืน
 แห่ง ๑ พระที่นั่งพิไลยคัลลภนิธ (หอสง) อีกแห่ง ๑ พระยาโบราณ
 ราชธานีตรัสยกยอแนวพระราชมณฑลเสนาอยู่ตรงโรงเรียนข้างหลังวัง
 จันทร์เกษมอีกแห่ง ๑ กับฐานระหัดน้ำยังอยู่ริมเขื่อนตรงมุมวังข้างใต้
 ก็เป็นของครั้งกรุงเก่าอีกอย่าง ๑ แต่เล่ากันมาว่าเขตรวังน้ำเดิมกว้าง
 กว่าแนวกำแพงวังเขยวนมาก วัดเสนาศนาราม (แต่ก่อนเรียกว่าวัดเสือ)
 วัดขมิ้น (อยู่ในบริเวณเรือนจำใหม่) ๒ วัดนี้ทำอยู่ในเขตรวัง ครั้ง
 กรุงเก่าเป็นวัดไม่มีพระสงฆ์ เรื่องตำนานวังน้ำครั้งกรุงเก่า มีเนื้อ
 ความตามที่ใดที่ทราบถึงกล่าวมานี้ คือมาในครั้งกรุงธนบุรี ไม่มี
 พระมหาอุปราช ในกรุงธนบุรีจึงมีได้มีวังน้ำ ๒

ตำนานวังน้ำ ในกรุงรัตนโกสินทร

๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จผ่านพิภพ
โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหาอุปราชแล้ว ทรงสร้าง
พระนครใหม่ข้างฝั่งแม่น้ำฟากตะวันออก จึงสร้างพระราชวังหลวงแล
พระราชวังบวรฯ ขึ้นใหม่ เมื่อรัชกาล พ.ศ. ๒๓๒๕ พร้อมกันทั้งสองวัง
แต่ที่ซึ่งจะสร้างพระราชวังใหม่เป็นทึมเขตรจำกัด เพราะแผนที่กรุงธนบุรี
เอาแม่น้ำไว้กลาง ตั้งกำแพงเมืองทั้งสองฟาก คลองตลาดทกวน
เป็นคูเมืองข้างฟากตะวันออก พื้นที่ในบริเวณกำแพงเมืองเดิมข้างฝั่ง
ตะวันออก มีทึมใหญ่พอจะสร้างพระราชวังได้แค่ ๒ แปลง คือที่
แถววัดโพธารามยื่นมาข้างเหนือจนถึงวัดสลักแปลง ๑ แถววัดสลักขึ้นไป
จนถึงปากคลองคูเมืองข้างเหนืออีกแปลง ๑ ไม่มีทึมพอจะสร้างพระราชวัง
นอกจากที่ ๒ แปลงนี้ จึงคงพระราชวังหลวงในที่แปลงใต้ แลตั้ง
พระราชวังบวรสถานมงคลในที่แปลงข้างเหนือ เพราะเหตุที่พระราชวัง
หลวงกับวังน้ำในกรุงรัตนโกสินทรจึงอยู่ใกล้ชิดกัน ไม่เหมือนที่กรุงเก่า
ครั้งต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงสถาปนา
สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเป็นกรม
พระราชวังหลัง พระราชวังหลังก็ต้องไปตั้งที่ปากคลองบางกอกน้อย
ฟากข้างโน้น ผิดแผนที่ครั้งกรุงเก่า เช่นแต่เอาชื่อมาเรียกว่าวังหลัง
ให้เหมือนประเพณีครั้งกรุงเก่าเท่านั้น.

พระราชวังที่สร้างในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ถ้าย้ายแบบอย่างพระราชวัง
กรุงเก่ามาสร้างทั้งพระราชวังหลวงแลวังหน้า มีคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่ามา
ว่า พระราชวังหลวงสร้างหันหน้าวังชั้นในหน้า เขาพระนอนหน้าไว้ข้าง
ซ้ายวัง ตามแผนที่พระราชวังหลวงที่กรุงเก่า กรมพระราชวังบวร
มหาสุรสิงหนาทดำริสว่าไม่ถูกทิศ พระราชวังที่กรุงเก่าหันหน้าไปทาง
ทิศตะวันออก ให้สร้างพระราชวังบวร ๑ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก
พระนอนหน้าวังหน้าจึงกลับไปอยู่ข้างหลังวัง เพราะแม่น้ำที่กรุงเก่าอยู่ทาง
ทิศเหนือพระราชวังหลวง แลอยู่ทางทิศตะวันออกวังจันทร์เกษม แต่
แม่น้ำที่กรุงรัตนโกสินทร์อยู่ข้างทิศตะวันตกของที่ตั้งสร้างพระราชวัง จึง
เป็นเหตุให้แตกต่างกันไปโดยกิ่งกล่าวมา แต่ส่วนแผนที่ข้างภายใน
พระราชวัง ถ้าใครเคยได้เที่ยวเดินดูในพระราชวังหลวงที่กรุงเก่า ถึง
แต่เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์ได้ชักตักแต่งมาแล้ว สังเกตดู
ก็จะเห็นได้ว่าพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ นี้ ถ้าย้ายแผนที่ข้างตอนหน้า
มาสร้างเหมือนกันไม่เพี้ยนผิด ก็วัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่ตรงทิศ
พระศรีสรรเพชญ์ หม่อมพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอยู่ตรงพระวิหารสามเด็จ
พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทอยู่ตรงพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท แต่เมื่อ
ในรัชกาลที่ ๓ เว้นเสียของ ๓ พระที่นั่งวัดสัคคมหาปราสาทอยู่ตรงพระที่นั่ง
สุริยาศน์อมรินทร์ ถึงศาลาลูกขุนแลที่บนเขตรกำแพงพระราชวังชั้นกลาง
ชั้นในก็ตรงกัน ส่วนพระราชวังบวร ๑ นั้น จะได้ย้ายแบบวังหน้าที่กรุงเก่า
ย้ายๆ อย่างไรหาทราบไม่ ด้วยของเดิมไม่มีอะไรเหลืออยู่พอจะตรวจ

เทียบ แต่ทราบได้แน่ว่า ที่ทรงตั้งสำคัญนั้นถ่ายแบบพระราชวังหลวง
กรุงเก่าตอนข้างด้านหลังมาสร้าง ถ้าสังเกตดูในแผนที่วังหน้าทพิมพ์
ในสมุดเล่มนี้ ที่ทรงสร้างสลับเหลี่ยมเกาะกลาง จะเห็นได้ว่าถ่ายแบบ
สระพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาคันมาสร้าง แลพระที่นั่งคือโมกข์พิมาน
(อันเป็นพิพิธภัณฑ์สถานทุกวันนี้) อยู่ตรงกับแผนที่พระที่นั่งทรงปืนใน
พระราชวังหลวงที่กรุงเก่า แลยังมีคนเรียกพระที่นั่งคือโมกข์ ว่า
พระที่นั่งทรงปืนอยู่จนทุกวันนี้ ความที่กล่าวมาว่าตามที่จะแลเห็นหลักฐาน
เป็นที่สังเกตได้แน่นอนในปัจจุบันนี้ แต่เมื่อแรกสร้างเห็นจะมีอะไรที่
ถ่ายแบบอย่างมาอีกหลายสิ่ง แล้วแต่เปลี่ยนแปลงไปเสียแล้วจึงรู้ไม่ได้

การสร้างพระราชวังในกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งพระราชวังหลวงแลวังหน้า
ไม่ได้สร้างสำเร็จในคราวเดียว แรกลงมือสร้างเมื่อรัชกาล พ.ศ. ๒๒๒๕
เป็นการเร่งรัดด้วยจะทำพระราชพิธีปราบดาภิเษก กำแพงพระราชวัง
ใช้แต่ขี้ก่เส้าไม้ระเนียด พระราชมณเฑียรที่กันแต่ด้วยเครื่องไม้มาจาก
พอเสกที่ประทับชั่วคราวทั้งพระราชวังหลวงวังหน้า พระราชวังหลวงเวลา
ปลูกสร้างไม่ถึงสองเดือนก็ถึงพระฤกษ์พระราชพิธีปราบดาภิเษก เสด็จ
มาเฉลิมพระราชมณเฑียรเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขุนพาสาธิ ๕ คำ
พระมหาอุปราชจะได้เสด็จจากพระนิเวศน์เดิม อันอยู่ตรงข้ามพระสุเมรุ
ทุกวันนี้ มาเฉลิมพระราชมณเฑียรในพระราชวังบรมสถานมงคลที่สร้าง
ใหม่เมื่อวันใดยังไม่พบจดหมายเหตุ แต่มีหลักฐานที่ยุติได้เป็นแน่ ว่า
เสกมาภายในเดือน ๘ ขุนพาสาธิ ขุนชาติจักษุกันเอง ด้วยมี

เจกหมายเหตุปรากฏว่า ปฏิกษาความชอบตั้งกรมสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
หลานเธอแลตั้งข้าราชการทั้งหลายเมื่อเดือน ๘ อุตราสาวิ การอันนี้
ต้องอยู่ภายหลังพระราชพิธีอภิเษก.

ครั้นเสด็จมาประทับอยู่ในพระราชวังใหม่แล้ว จึงลงมือปลูกสร้าง
สิ่งซึ่งเป็นของถาวรต่อมา ทั้งพระราชวังหลวงแลวังหน้าด้วยกัน ในหนังสือ
พระราชพงษาวดารว่า การสร้างพระนครอมรัตนโกสินทรแลพระ
ราชวังหลวง สร้างอยู่ ๓ ปี สำเร็จเมื่อในบมะเสง พ.ศ. ๒๓๒๔ จึงทำ
การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
แล้วสมโภชพระนครต่อกันไป เชื่อกันว่าพระราชวังบวร ๆ ก็คงสร้าง
สำเร็จ แลได้มีการฉลองเนื่องในงานสมโภชพระนครคราวนั้นด้วย แต่
หากไม่ปรากฏเจกหมายเหตุราชการแก่ผู้แต่งหนังสือพระราชพงษาวดาร
จึงมิได้พรรณาไว้ด้วย แต่การก่อสร้างในชั้นนั้น ทั้งพระนคร ๆ แลพระ
ราชวัง สิ่งซึ่งก่อสร้างเป็นของก่ออิฐถือปูน เฉพาะแต่บ้อมปราการ
สำหรับป้องกันข้าศึกศัตรู ส่วนพระราชมณเฑียรแลสถานนอกจากนั้น
ทำด้วยเครื่องไม้แทบทั้งนั้น แม้ซุ้มประตูเมืองแลประตูพระราชวังก็เป็น
เครื่องยอดทำด้วยไม้ ที่สทจนพระที่นั่งอินทราภิเษกมหาปราสาทใน
พระราชวังหลวง ซึ่งสร้างขึ้นแต่แรก ก็เป็นปราสาทไม้ เพราะใน
เวลานั้นอิฐปูนยังหาได้ยาก บ้อมปราการที่สร้างในกรุงรัตนโกสินทร
ต้องไปรื้อเอาอิฐกำแพงกรุงเก่ามาก่อสร้างแทบทั้งหมด เพราะฉะนั้น
สิ่งซึ่งสร้างเป็นของก่ออิฐถือปูน นอกจากบ้อมปราการก็วัดพระศรี
รัตนศาสดารามนั้นแล้ว เป็นของก่อสร้างต่อที่หลังเป็นลำดับมาทั้งนั้น

จะกล่าวเฉพาะตำนานการสร้างพระราชวังบวร ฯ ต่อไป ที่เกาะ
กลางสระ ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว เดิมกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
จะทรงสร้างปราสาทเหมือนอย่างพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาคันทีกรุงเก่า สร้าง
ยังไม่ทันสำเร็จมีเหตุเกิดขึ้น เมื่อฉวันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีเถาะ
พ.ศ. ๒๔๓๖ อ้ายบัณฑิต ๒ คนก็ขยดลอบเข้าไปในวังนำ ไปแอบ
พระทวารก้านหลังพระราชมณเฑียรคอยจะทำร้ายกรมพระราชวังบวร ฯ
เวลาเสด็จลงทรงบาตร แด่พญานกเข้าวันนั้นจะเสด็จลงมาเฝ้า ฯ สมเด็จพระ
บรมเชษฐาธิราชที่พระราชวังหลวง เสด็จออกทางพระทวารก้านนำ
อ้ายขยดจึงทำร้ายไม่ได้ ครั้นเสด็จลงมาพระราชวังหลวงแล้ว ทางนั้น
นางพนักงานในวังนำไปพบอ้ายขยดก็ร้องขอของขึ้น เจ้าพนักงานผู้รักษา
นำที่พากันเข้าไปจับได้คน ๓ ได้ไปพันตายลงตรงที่สร้างปราสาทคน ๓
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมีรับสั่งว่า ที่วังจันทร์เกษมซึ่งเป็น
วังนำครั้งกรุงเก่าไม่มีปราสาท พระองค์มาทรงสร้างปราสาทขึ้นใน
วังนำเห็นจะเกินวาศนาไปจึงมีเหตุ จึงโปรดให้ตั้งการสร้างปราสาท
นั้นเสีย ให้เอาทิวไม้ที่ปรังไว้ไปสร้างพระมณฑป(เก่า)ที่วัดนิพพานาราม
คือวัดมหาธาตุทุกวันนี้ ส่วนที่ซึ่งกะไว้ว่าจะสร้างปราสาทนั้น โปรด
ให้สร้างพระวิมานถวายเป็นพุทธบูชา ขนาดนามว่า “พระพิฆเนศวร”
เป็นทิวพระพุทธรูป พระวิมานนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ทันทอดพระเนตรเห็น ทรงพระกรุณาไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องสถานที่

๓ พบนามพระพิฆเนศวรที่กล่าวไว้ในหนังสือนิพนธ์วังนำ.

ซึ่งกรมพระราชวังบวรฯ ทรงสร้าง (หอพระสมุทพิมพีในประชุม
พระบรมราชาธิบาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗) ว่าท้าวพระวิมานกลางที่เป็น
หอพระ หลังคามุงคันทิพย์ ฝากระดาน ข้างนอกประกอยเป็นลายทรง
เข้าบิณฑพัศของประทับกระเจก ข้างในเขียนลายรดน้ำมีราชวัตรฉัตร
รยอย่างฉัตรเบญจรงค์ (มีกรวยรอบ) เป็นเครื่องบิณฑพัศของประทับกระเจก
ทั้งสิ้น นอกพระวิมานออกมามีพระระเบียง ฝาข้างในเขียนเรื่อง
พระปฐมสมโพธิแลเรื่องราวเกียติ “งามนักหนา” ข้างนอกมีลาย
ประกอยบิณฑพัศของประทับกระเจก เสาแลห้านักข้างในก็ล้วนลายสลัก
บิณฑพัศของประทับกระเจก มีตะพานพนักสลักบิณฑพัศของเป็นทางข้ามสระเข้าไป
ถึงสัก.

ทรงสระมาทางทวันออกสร้างห้องพระโรงหลัง ๑ เป็นพระที่นั่งโถง
วางแผนที่ตามแบบอย่างพระที่นั่งทรงชนในพระราชวังหลวงที่กรุงเก่า จึง
เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเรียกว่าพระที่นั่งทรงชนมาจนทุกวันนี้ แต่ที่จริง
ชานานามว่า “พระที่นั่งคันทิพย์พิมาน” ในจดหมายเหตุเก่า
เห็นเรียกพระที่นั่งทรงธรรมก็มี

พระราชสมเด็จเจ้าพระยากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้าง
ขึ้นเป็นที่ประทับในชั้นแรก รูปสัณฐานจะเป็นอย่างไรทราบไม่ได้ แม้ที่
สร้างจะอยู่ตรงไหนก็สงสัยอยู่ พระราชสมเด็จเจ้าพระยาสร้างเป็นตึก เป็น
ที่เสด็จประทับต่อมา เป็นของสร้างในชั้นหลัง ประมาณว่าราวบรกา

๔ เรื่องนามพระที่นั่งในวังนี้ มีข้อสงสัยอยู่บ้าง จะกล่าวต่อไปในตอนอธิบาย
แผนที่

รุสศักราช ๓๓๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๒ ในคราว ๆ เกี่ยวกับสร้างหอพระมณฑป
 ธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้วยแบบอย่างลวดลายคล้ายคลึงกัน
 ส่อให้เห็นว่าสร้างในคราวเดียวกัน พระราชมณฑปที่สร้างใหม่นี้
 สร้างเป็นพระวิมาน ๓ หลังเรียงกัน เข้าใจว่าจะมีแบบอย่างในกรุงเก่า
 มาแต่คติที่ว่าปราสาทเป็นที่ประทับ ๓ ฤๅกาล แม้คำหนักสมเด็จพระ
 พระสังฆราชครั้งกรุงเก่าก็ทำเป็น ๓ หลัง จึงเรียกว่า “ไตรโลก
 มณฑป” ในศักราชที่ผ่านไปเมืองลังกา ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า
 บรมโกษฯ แต่ข้าพเจ้าได้ไปเดินตรวจดูในพระราชวังหลวงที่กรุงเก่า
 กับพระยาโบราณราชธานินทร์ด้วยกันหลายครั้ง ยังไม่พบที่สร้าง
 พระวิมาน ๓ หลังที่ตรงไหน มีปรากฏแต่ในหนังสือคำให้การชาว
 กรุงเก่า (ซึ่งหอพระสมุทพิมายแล้ว เมื่อชกาล พ.ศ. ๒๔๕๗) ว่า
 พระวิมาน ๓ หลังมีทิวทัศน์เกษม ตรงพระที่นั่งพิมานรักษา ที่สร้าง
 เป็นที่ว่าการมณฑลกรุงเก่าทุกวันนี้ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระราช
 มณฑปที่ประทับสร้างเป็นพระวิมาน ๓ หลัง ทั้งในพระราชวังหลวง
 แลที่วังหน้า ในพระราชวังหลวง คือหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนั้น แต่
 สร้างผิดกัน พระวิมานวังหลวงสร้างติดกันทั้ง ๓ หลัง พระวิมาน
 วังหน้าสร้างห่างกัน มีศาลาคั่นกลาง ระเกล้าเฉพาะพระวิมานวังหน้า
 กับพระวิมาน ๓ หลังทำเป็นสองชั้น หลังใต้ชานานามว่า “พระที่นั่ง
 วสันตพิมาน” ทำนองความว่าเป็นที่ประทับฤดูฝน หลังกลางชานาน
 นามว่า “พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ” ทำนองความว่า เป็นที่ประทับ
 ฤๅหนาว แต่หลังเหนือชานานนามว่า “พระที่นั่งพรหมเศรษฐี”

ทำนองความแปลกไป จะเป็นภัยเหตุใดไม่มีเค้าเงื่อนที่จะทราบ ใต้
 แท่นนิฐาน ๆ ว่า เติมเห็นจะมีนามอื่น ซึ่งทำนองความว่าเป็นที่
 ประทับอยู่อื่น แต่มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเปลี่ยนนามนั้นเสีย
 ถ้าจะสันนิฐานต่อไปถึงเหตุ เห็นมีเหตุทำนองเดียวกันครั้งกรุงเก่า
 เมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างพระที่นั่งองค์ ๓ ขนานนามว่า
 “พระที่นั่งศรียโสธร” แล้วทรงพระสบินไปว่า พระอินทร์มาทล
 จักรพยหระถวาย จึงเอานิมิตรนั้นเปลี่ยนนามพระที่นั่งศรียโสธรนั้น
 เป็นพระที่นั่ง จักรวิจิไพชนต์ น่าจะมีนิมิตรอันใดเป็นเหตุให้เปลี่ยน
 นามพระวิมานหลังเห็นอ เป็นพระที่นั่งพระมหาศรีศรีสรค์ ก็เป็นได้
 ที่ขลาระหว่างพระวิมาน ข้างหนึ่งมีคกห้องสรง อีกข้างหนึ่งมีคกทูลง
 พระยัคน สร้างต่างหากข้างละหลัง คือพระวิมานออกมาทั้งข้างนำ
 ข้างหลัง สร้างพระราชมณเฑียรขึ้นเคียงเป็นหลังขวาง ตลอดแนวพระ
 วิมานทั้งสองด้าน ทรงพระวิมานหลังกลาง ทำเป็นมุขผ่านหลังขวางทรง
 ออกไปทั้งด้านนำแลด้านหลัง ที่สคมขคานำ มีพระที่นั่งขยยกมาลา
 เป็นที่เสด็จออกแขกเมือง มุขนี้เรียกว่าท้องพระโรงนำ มุขหลังพระวิมาน
 เรียกว่า ท้องพระโรงหลัง และมีปราสาททองสร้างไว้ที่มุขหลังหนึ่ง
 เป็นที่ทรงพระภักตร์ เล่ากันมาว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
 นั้น มีพระบรมมหาราชวังที่พระวิมาน หลตท้องพระราชมณเฑียร
 หลังขวางหลายแห่ง ไม่บรรวมที่ใดแห่งเดียวเป็นนิตย์ แต่ถึงจะ
 บรรวมที่ใด คงจะเสด็จมาทรงพระภักตร์ที่ปราสาททองนั้น กล่าวกัน
 มากิน

พระราชมณฑลเพชรหลวง ช่างนำช่างหลวงพระวิมานทักกล่าวมานั้น
มีนามขนานเรียกเป็นมุข คำนวณออกเฉียงเหนือ เรียกพระที่นั่ง
บรรพตมุข ตะวันออกเฉียงใต้ เรียกทักษิณามุข ตะวันตกเฉียงใต้
เรียกปัจฉิมามุข ตะวันตกเฉียงเหนือ เรียกอุดรคามุข นามเหล่านี้
สงสัยว่า จะมาขนานต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พร้อมกันขนานนามมุข
น่าจะ พระที่นั่งมุขมณฑลเพชร แลมุขหลังว่า พระที่นั่งปัญญางค์มุขก็
เป็นไปได้ มุขนำเมื่อเป็นท้องพระโรงครั้งแรกสร้างในรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่า
เรียกพระที่นั่งพรหมมณเฑียร ทรงนำมุขพระที่นั่งมณฑลมาลาออกมาข้าง
นอกเดิมเป็นศาลา ที่แยกเมืองเก่า พ้นศาลาออกมาที่มณฑล บังนามมุข
ท้องพระโรงทั้งสามด้าน ที่มณฑลต่อมามีชื่อเรียกว่า “ทิมมทวงษ์”
เพราะประมุขนักปราชญ์แปลหนังสือมทวงษ์พงษาวดารลังกาที่ทรงนั้น
เล่ากันมาว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทโปรดเสด็จออกที่
ระโหฐานที่ทิมมทวงษ์.

เมื่อประมาณ พ. ศ. ๒๓๓๐ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
เสด็จขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่ ซึ่งร้างมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี เมื่อเสด็จ
กลับเชิญพระพุทธรูปพระพุทธรูปสี่องค์ อันเป็นพระพุทธรูปสำคัญในพระราช
พงษาวดารลงมาด้วย ๕ เรื่องตำนานของพระพุทธรูปสี่องค์นี้ ว่าเดิม
พระเจ้ากรุงลังกาองค์ ๑ ทรงสร้างขึ้นไว้ พระเจ้านครศรีธรรมราชไปขอ
มาถวายสมเด็จพระร่วง (รามราช) พระเจ้ากรุงสุโขทัย ๗ ทรงปฏิบัติ

๕ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ลงศักราชที่กรมพระราชวังบวร ๑ เชิญ
พระพุทธรูปสี่องค์ลงมาไว้ ๘ ปี

ขวามหาหลายรัชกาล จนสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ กรุงศรีอยุธยา
 ได้เมืองสุโขทัยเป็นเมืองขึ้น จึงเชิญพระพทลสีหังคลงมาไว้ในกรุงศรี
 อยุธยา อยู่ไคร่น้อย ๓ พระมเหสีก็ถวายทูลขอให้พระยาญาติกิจผู้เป็น
 บุตรไปไว้ณเมืองกำแพงเพชร อยู่ไม่นานช้า พระยามหาพรหมเจ้าเมือง
 เชียงรายยกกองทัพมาตีเมืองกำแพงเพชร พระยาญาติกิจสู้ไม่ได้
 ยอมเป็นไมตรี พระยามหาพรหมจึงขอพระพทลสีหังคไปไว้เมืองเชียงราย
 ต่อมาพระยามหาพรหมเกิดวิวาทกับพระเจ้าแสนเมืองมาเจ้านครเชียงใหม่
 ผู้เป็นหลาน พระเจ้าแสนเมืองมายกกองทัพไปตีได้เมืองเชียงราย
 จึงเชิญพระพทลสีหังคลงมาอยู่กับพระแก้วมรกตด้วยกัน พระพทลสีหังค
 อยู่มาในเมืองเชียงใหม่ จนสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จไปตีเมือง
 เชียงใหม่ได้ เมื่อขาล จุลศักราช ๓๐๒๔ พ. ศ. ๒๒๐๕ จึงเชิญพระพทล
 สีหังคมากรุงศรีอยุธยา ประทับฐานไว้ ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระ
 พทลสีหังคอยู่ในกรุงศรีอยุธยาต่อมาตลอดเวลา ๓๐๕ ปี จนเสียพระนคร
 แก่พม่าเข้าศึก สมัยนั้นชาวเชียงใหม่ยังเป็นพวกพม่า จึงเชิญพระพทล
 สีหังคกลับไปไว้เมืองเชียงใหม่ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรง
 พระราชดำริว่า พระพทลสีหังคเคยเป็นพระพุทธรูปสำคัญในกรุงศรี
 อยุธยา โดยมีตำนานดังแสดงมา จึงได้โปรดให้เชิญลงมายัง
 กรุงเทพฯ ประพม์เวลากำลังทรงสร้างพระราชมณฑลขึ้นที่กล่าวมาแล้ว
 จึงโปรดให้สร้างพระวิมานถวายเป็นที่ประทับฐานพระพทลสีหังคองค์ ๑

ต่อออกมาข้างคาน้ำพระราชมณเฑียรทางคว้นออก ชนนานนามว่า
พระที่นั่งสุทาสวรรย์ ฝาผนังข้างในเขียนรูปเทพชุมนุม แลเรื่องพระ
ปฐมสมโพธิ เป็นพุทธบูชา ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ พระที่นั่งสุทาส
สวรรย์นี้ เป็นที่สำหรับทำการพระราชพิธีตรุษสารทแลโสกันต์ลูกเธอด้วย

ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่า
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้างเขาไกรลาศ ขนบอกเขามี
บุษบก สำหรับเป็นที่ลูกเขยสงเวลาโสกันต์อีกสิ่ง ๑ เรียกในหนังสือ
นิพพานวังน่าว่าเขาแก้ว แต่จะอยู่ที่ตรงไหนไม่ปรากฏในพระราชนิพนธ์
แลว่ามีเขาก่อเป็นฐานรองหอแก้วศาลพระภูมิอีกเขา ๑ ยังอยู่ข้างหลัง
พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ทุกวันนี้. กระบวนพระราชมณเฑียรใน
พระราชวังบวร ๑ ที่สร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ใ้ความถึงกล่าวมานี้

สถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบวร ๑ นอกพระราชมณเฑียรจะมี
สิ่งใดสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ยังทราบไม่ได้แน่ ด้วยของที่สร้าง
ในครั้งนั้นสร้างด้วยเครื่องไม้ หักพังรื้อถอนแลสร้างใหม่เปลี่ยนแปลง
ในชั้นหลังเสียแล้วแทบทั้งหมด ใ้แต่ประมาณว่า บรรดาสถานที่
สำหรับราชการ อย่างใดมีในพระราชวังหลวงก็คงมีในวังน่าทำนอง
เดียวกัน คือ โรงช้าง โรงม้า ศาลาถนอม คลัง เป็นต้น ที่ทราบว่า
ผิดกับพระราชวังหลวงมีอยู่อย่างอย่าง คือค่านักข้างใน ในพระราชวัง
หลวงสร้างเป็นค่านักเครื่องไม้ทั้งนั้น พังมาเปลี่ยนเป็นตึกเมื่อใน

รัชกาลที่ ๓ แต่กำหนดในวังนำสร้างเป็นตึกมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ และมีกำหนดหนึ่ง ยกหลังคาเป็นสองชั้น คล้ายพระวิมาน เป็นที่ประทับของเจ้าเราผู้เป็นพระอรรคชายา แลเป็นพระมารดาของเจ้าฟ้าพิรุณทอง อีกอย่างหนึ่งนั้น มีปรากฏในจดหมายเหตุเก่าว่า ที่ลานพระราชวังบวรฯ ชั้นนอกข้างกำแพงเหนือ ตรงที่สร้างวัดบวรสถานสุทธาวาส เมื่อในรัชกาลที่ ๓ (แลยังมีปรากฏเรียกว่าพระเมรุพินาศอยู่บัดนี้) เมื่อแรกเป็นสวนที่ประพาศของกรมพระราชวังบวรฯ มีกำหนดสร้างไว้ในส่วนนั้นหลัง ๓ ค่อมกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงพระราชอุทิศให้เป็นบริเวณที่หลวงชีเจ้าศีลภาวนา เหตุเพราะมารดาของนักองค์อัคริศาสมเ็จพระอุไทยราชาพระเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งเป็นพระสนมเอก ชื่อนักนางแม้น ขวชเป็นรูปชี่ เรียกกันว่านักชี่ มาอยู่ในกรุงฯ จึงโปรดให้มาอยู่ในพระราชวังบวรฯ กับพวกหลวงชีที่เป็นบริวาร ที่ตรงนั้นจึงเลยเรียกกันว่า “วัดหลวงชี”

ว่าด้วยเขตพระราชวังบวรฯ เขตวังชั้นในชั้นกลางชั้นนอก เหมือนอย่างพระราชวังครั้งกรุงเก่ามาแต่เดิม แต่เขตพระราชวังบวรฯ ชั้นในกับชั้นกลาง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ จะอยู่เพียงไหน จะทราบโดยแผนที่ที่มิอยู่ไม่ได้แน่ ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงขยายเขตวังชั้นกลางออกไปข้างด้านตะวันออก เขตวังชั้นในก็ขยายออกไปข้างด้านเหนือ แต่มีของควรสังเกตอยู่อย่างหนึ่งว่า ที่ในพระราชวังบวรฯ ไร่ที่เป็นสนามใหญ่กว่าใน

พระราชวังหลวงทั้งชั้นกลางแลชั้นนอก คงจะเป็นเช่นนี้มาแต่เดิม เพราะการผูกหักช้างม้าผู้คนพลทหารฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มักผูกหัก อยู่ได้แต่ในบริเวณวังหน้า จะออกมาผูกหักตามท้องถนนแลสนามหลวง เหมือนอย่างข้างวังหลวงไม่ได้ แต่เขตพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอก ตามแนวบ่อมปรากฏที่ปรากฏในแผนที่ เป็นของคงคามเมื่อแรกสร้าง กรุงศรีอยุธยาที่ ๑ มีได้เปลี่ยนแปลงในชั้นหลัง

บ่อมรอบพระราชวังบวร ฯ มี ๑๐ บ่อม เป็นของสร้างในรัชกาล ที่ ๑ ทั้งนั้น รูปบ่อม ๔ มุมวัง ทำเป็นแปดเหลี่ยม หลังจากกระโจม นอกนั้นทำเป็นรูปหอรบ มีบ่อมซึ่งมีเรื่องตำนานอยู่บ่อม ๑ ชื่อบ่อม ไฟทูลอยู่ข้างทิศใต้ เป็นรูปหอรบยาวตามกำแพงวัง ทางบนตรง เหนือพระราชวังหลวง ประหนึ่งว่าสร้างไว้สำหรับยิงพระราชวังหลวง เหตุใดจึงได้สร้างบ่อมนักหาปรากฏไม่ ปรากฏในหนังสือพระราช พงษาว่าแต่ว่า เคยเป็นเหตุถึงใหญ่โตครั้งหนึ่งเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๓๘ คราวนั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเกิดขัดพระทัยกับพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ถึงไม่เสด็จลงมาเฝ้า ฯ ความปรากฏ ในหนังสือนิพนธ์วังหน้า ว่ามีข้าราชการวังหน้ากราบทูลกรมพระราชวัง บวร ฯ ว่า พวกวังหลวงให้เขาขึ้นใหญ่ขึ้นบ่อมจะยิงวังหน้า กรมพระราช วังบวร ฯ รับสั่งให้นักร้องค้อนแทงข้าหลวงลอบลงมาสืบพวกเขมรทลากลบนั้ ท่วงหลวง ก็ได้ความแต่ว่าเขาขึ้นชนบ่อมเมื่อถึงอาภากรามาพิบัติรบ กรม พระราชวังบวร ฯ จะมีรับสั่งอย่างไรหาปรากฏไม่ ปรากฏในหนังสือ

พระราชพงษาวดารแต่ว่า พวกข้าราชการวังหน้า มีพระยาเกษม
(บุญรอด) เป็นต้น ให้เอาขันชนบ้อมไฟทูลขึ้น แลกระเตรียมมรดอัส
วิงหลวง พวกข้าราชการวิงหลวงเห็นข้างวิงหน้ากระเตรียมกำลังก็
กระเตรียมบ้าง เกือบจะเกิดการกบฏขึ้น ความทราบถึงสมเด็จพระนาง
ทั้งสองพระองค์จึงเสด็จขึ้นไปวังหน้า มีรับสั่งเจ้าโสมสุมังคฤพรอนุชา
อิราชนันต์ทูลเชิญมา แล้วพาพระองค์ลงมาเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐา
อิราช การทูลทวงขัตติวงศ์กันจึงระงับไปได้.

ภายนอกบริเวณกำแพงพระราชวังวร ๑ ด้านใต้แต่ด้านตะวันออก
แต่เดิมมีคูทั้งสองด้าน คูไม่ถูกแลกว้างเท่าใดนัก พอน้ำไหลขึ้น
จึงขุดได้ พันคอกออกมาถึงถนนรอบวัง ถนนด้านใต้ คือถนนพระจันทร์
ทุกวันนี้ ขึ้นขึ้นไปทางตะวันออกจนจดถนนหน้าวังใกล้ถนนราชดำเนินใน
ทุกวันนี้ ส่วนด้านเหนือเพราะคลองคูเมืองเดิมเป็นคู ถนนอยู่ข้างใน ใกล้
แนวถนนราชินีทุกวันนี้ปลายไปลงทำข้างวิงหน้า ด้านตะวันตกเป็นลำแม่น้ำ
เขากำแพงพระนครเป็นกำแพงวังชั้นนอก

ยังมีถนนผ่านพระราชวังวร ๑ ตามยาวเห็นลงมาถึงอีกสามสาย
คือริมกำแพงข้างในพระนครสาย ๑ ข้างเหนือวังมีสะพานข้ามคลอง
คูเมืองเดิม ตรงสะพานเจริญสวัสดิ์ทุกวันนี้ ถนนสายกลาง คือถนน
นำพระธาตุทอวันนุชเอง ตรงประตูพรหมทวารวังหน้า เป็นทางเสด็จลงมา
พระราชวังหลวง ถนนสายตะวันออกก็คือนำถนนราชดำเนินในทุกวันนี้
แต่อยู่ก่อนมาทางตะวันตก ต่อจากถนนสนามไชยตรงไปหาสะพานเสี้ยว
ซึ่งเป็นสะพานข้ามวิงหน้าอีกสะพานหนึ่ง

พันถนนรอบพระราชวังบวร ฯ ออกมาข้างบ้านใต้คือเขตรวัดมหาธาตุ
 เก็บซื้ออักษลัก กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสถาปนาใน
 คราวเก็บอักษลักสร้างวังหน้า แต่แรกทรงขนานนามว่า วัดนิพพานาราม
 ครั้นจะทำสังคายนาพระไตรปิฎก เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๑ เปลี่ยนนามว่า
 วัดพระศรีสรรเพชญ์ แลได้เสด็จออกทรงผนวชอยู่คราวหนึ่ง ๓๕ ราชว
 เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๓๗ ทอดมาเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
 เสด็จสวรรคตแล้วจึงเปลี่ยนนามอีกครั้งหนึ่ง ว่าวัดมหาธาตุ นำวัด
 มหาธาตุเป็นท้องสนามหลวง อยู่ระหว่างพระราชวังหลวงกับพระราชวัง
 บวร ฯ เวลาทำพระเมรุในท้องสนามหลวงพระเมรุอยู่กลาง พลับพลา
 วังหลวงตั้งข้างใต้ พลับพลาวังหน้าตั้งข้างเหนือ เครื่องมหรศพของ
 วังหลวงกับวังหน้าเล่นกันคนละฝ่ายสนามหลวง

ทางบ้านทวันออกตรงนำวังข้ามถนนไปสร้างวังลูกเธอ (ตั้งแต่ทรง
 ถนนพระจันทร์ไปหน้าพนางพระธรรม) ๔ วัง เรียงแต่ข้างใต้ไปข้างเหนือ
 คือวังพระองค์เจ้าลำดวนวัง ๑ วังพระองค์เจ้าอินทยทิพย์วัง ๑ วังพระองค์เจ้า
 อสนีภายหลังได้เป็นกรมหมื่นเสนีเทพวัง ๑ วังพระองค์เจ้าข้างวัง ๑
 บ้านเหนือข้ามฟากถนนไปริมคลองคูเมืองเดิมเป็นโรงไหม แลโรงข้าง
 คลอกทำข้าง ฟากคลองข้างเหนือสร้างวังกรมขุนสุนทรภุเบศร์ (ที่หลัง
 เป็นวังเจ้าฟ้าอิศราวรณย์ อยู่ตรงระหว่างโรงกระสาปกับโรงพยาบาล
 ทหารทุกวันนี้) บ้านทวันตกพระราชวังบวร ฯ ประคองทางลงทำทำเป็น
 ประคองคปรางค์เรียกประคองนวน (วังหน้า) ประคอง ๑ ที่ทำพระณวน

มีแพออกเป็นที่ประทับประจำท่า แลเรียกว่าท่าหนักแพเหมือนวังหลวง
ข้างใต้ท่าพระฉนวนเป็นโรงเรือแลสวัสดิ์สำราญของชาววัง มีอุโมงค์เป็น
ทางเดินออกไปได้แต่ในวัง ใต้อุโมงค์ลงไปเป็นโรงวิเศษเทศนาธรรม
ข้างเหนือท่าหนักแพเป็นโรงฝ้าย แลเข้าใจว่าทำตำรวท่อนขึ้นไป แล้ว
มีโรงข้างอุโมงค์น้ำหลัง ๑ ต่อโรงข้างถึงประตูท่าช้างวังหน้า เห็นประตู
ว่าเป็นบ้านข้าราชการนอกคลองคูเมืองเดิม เห็นคลองคูเมืองเดิม
ขึ้นไปทางริมด้านนอกกำแพงเมืองเป็นบ้านริบแซกเมือง แลบ้านขุนนาง
ตอนในกำแพงเมืองเป็นบ้านเสนายักษ์วังหน้า แลมีคูวังหน้าอยู่ตรงหน้าวัด
ชนะสงครามแห่ง ๑ ด้วยท้องที่กำหนดเป็นแขวงอำเภอพระราชวังบวร ฯ
กรุงรัตนโกสินทร์ตามแบบครั้งกรุงเก่า มาจนถึงราววัดเทพธิดา ภูมิแผนที่
วังหน้าเป็นดังพรรณามาฉนี้.

มีคำกล่าวกันมาแต่ก่อนว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
ทรงสร้างพระราชมณเฑียรแลสถานต่างๆ ในพระราชวังบวร ฯ ทรง
ทำโดยประณีตบรรจงทุก ๆ อย่าง ด้วยตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อ
สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชสิ้นพระชนมายุขัยสวรรคต ถึงเวลาพระองค์
ทรงครอบครองราชสมบัติ จะเสด็จประทับอยู่พระราชวังบวร ฯ ตาม
แบบอย่างสมเด็จพระเจ้าบรมโกศอยู่ ไม่เสด็จลงมาอยู่วังหลวง เป็นคำ
เล่ากันมาดังนี้ แต่พระราชประวัติมิได้เป็นไปตามธรรมดาอายุขัย
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จดำรงพระยศมาได้ ๒๓ พรรษา
ถึงบวช พ.ศ. ๒๓๔๕ มีพระอาการประชวรเป็นนิจในเวลาเมื่อเสด็จเป็น

จอมพลไปรบพม่าที่มณฑลเมืองเชียงใหม่ แล้วจึงขึ้นไปถึงกลางทางประจวบ
 ลงในเดือน ๓ ต้องประทับอยู่ที่เมืองเงิน ให้กรมพระราชวังหลังเสด็จ
 ขึ้นไปบัญชาการรบแทนพระองค์ เมื่อมิใช่ชนระชาศึกเสร็จสงคราม
 เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ พระอาการค่อยทุเลาขึ้นคราวหนึ่ง ครั้นถึง
 เดือน ๘ บกน พ.ศ. ๒๓๔๖ พระโรคกลับกำเริบอีก คราวนี้พระอาการ
 มีแต่ทรงอยู่กับทรภูลงโดยลำคัมมา จนถึงเดือน ๑๒ ประจวบหนัก
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปช่วยรักษาพยาบาล
 มาจนถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๕ ค่ำ เพลาเที่ยงคืน กรมพระ
 ราชวังบรมมหาสุรสิงหนาทเสด็จสวรรคตในพระที่นั่งบุรพาภิรมย์ จำนวน
 พระชนมายุได้ ๖๐ พรรษา ครั้นรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกย์เสด็จไปพระราชทานน้ำสรงพระศพพร้อมด้วยพระราชวงษานุวงษ
 ทรงเครื่องพระศพตามพระเกียรติยศเสร็จแล้ว เชิญลงพระลองประกอบ
 ด้วยพระโกศสูงไม้สิบสองหุ้มทองคำ ซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ แห่ไป
 ประทับฐานโถงพระที่นั่งวิมานิมงคลพิมาณ พร้อมด้วยเครื่องประดับตาม
 สมควรแก่พระเกียรติยศพระมหาอุปราช แล้วโปรดให้มีหมายประกาศ
 ให้คนโกนหัวไว้ทุกข์ทั่วพระราชอาณาเขต.

๖ ในหนังสือพระราชพงษาวดารที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งว่า พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปประทับแรมอยู่ ๖ ราตรี ข้าพเจ้าสงสัยว่าจะเอา
 คราวรัชกาลที่ ๒ มาลงผิดไป ด้วยในหนังสือเรื่องนิพพานวังน่าไม่ปรากฏว่าเสด็จไป
 ประทับแรม.

ทรงพระประชวรจะสวรรคต ด้วยเกี่ยวเนื่องกับตำนานวังน้ำในชั้นหลัง
ต่อมา เรื่องราวเหตุการณ์ทั้งปวงนั้นมีปรากฏอยู่ในหนังสือพระราช
พงษาวดาร แลพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับทั้งในเรื่องนิพนธ์วังน้ำ พระองค์เจ้าหญิงกัมปวัชร พระราชธิดา
กรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งนักองคเป็นเจ้าจอมมารดาได้ทรงนิพนธ์ไว้
พิมพ์แล้วทั้ง ๓ เรื่อง พิจารณาเนื้อเรื่องเทียบเคียงกัน ได้ความดังนี้.

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสังเกตเห็นอาการ
ที่ทรงพระประชวรมีแต่ทรงอยู่กับทรวงลงเป็นอันคืบมา จนพระคิริรูปชย
ผอมทุกพลภาพ ทรงรำคาญด้วยทุกขเวทนาที่มิในอาการพระโรค วันหนึ่ง
จึงทรงอธิษฐานเสี่ยงทายพระสุธารศว่า ถ้าหากพระโรคที่ประชวรจะหาย
ไซ้ ขอให้เสวยพระสุธารศนั้นให้ได้โดยสะดวก พอเสวยพระสุธารศ
เข้าไปก็มีอาการทรงพระอาเจียน พระสุธารศไหลกลล้นออกมาหมด แต่
นั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ปลงพระราชหฤทัยว่าคงจะสวรรคต มิได้
เอาพระทัยใส่ที่จะเสวยพระโอสถรักษาพระองค์ แลทรงสั่งเลียบพระราช
โอรสธิดาข้าราชการในวังนำตามพระอัยย้าไศรยให้ทราบบัณฑิตว่า พระ
องค์คงจะเสด็จสวรรคตในไม่ช้าแล้ว อ๋ยมมาในกาลวันหนึ่ง ทรงรูกถึง
วัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งไฟไหม้เมื่อพระกา พ.ศ. ๒๓๔๔ ทรงสถาปนา
ใหม่ การยังค้างอยู่ จึงดำรัสสั่งให้เชิญพระองค์ขึ้นทรงพระเสด็จ

เสด็จออกมาบังวัดพระศรีสรรเพชญ์ ว่าจะทรงนมัสการลาพระพุทธรูป
 ครั้นเสด็จถึงหน้าพระประธานในพระอุโบสถ คำว่าเสด็จเรียกพระแสงว่า จะรบ
 พระหัตถ์อุทิศถวายให้ทำเป็นราวเทียน ครั้นพนักงานถวายพระแสงเข้า
 ไป ทรงเรียกเทียนมาจุกเรียงเรียงคืบเข้าที่พระแสงทำเป็นพทุชชาอยู่
 ครู่หนึ่ง ขณะนั้นพออาการพระโรคเกิดทุกขเวทนาเสียดแทงขึ้นเป็น
 ลำหืด ก็ทรงปรารภจะเอาพระแสงแทงพระองค์ถวายเป็นพทุชชา
 พระองค์เจ้าชายลำคอนลูกเธอองค์ใหญ่ที่ตามเสด็จไปด้วย เข้าแย่ง
 พระแสงไปเสียจากพระหัตถ์ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงโทมนัสทอก
 พระองค์ลงทรงพระกรแสงแข่งทำพระองค์เจ้าลำคอนต่าง ๆ ในที่สุด
 เจ้าชายแลข้าราชการที่ไปตามเสด็จ ต้องช่วยกันปล้ำปลุกเชิญพระองค์
 ขึ้นทรงพระเสด็จกลับคืนเข้าพระราชวังบวร ฯ ค่อนนั้นมาในไม่ช้าอีกวัน
 หนึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ มีรับสั่งว่า พระราชมณเฑียรสถานได้ทรง
 สร้างไว้ใหญ่โตมากมาย เป็นของประณีตบรรจง ประชวรมาช้านาน
 ไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นให้รอบคอบ จะใคร่ทอดพระเนตรให้สบาย
 พระราชฤทัยไทย จึงโปรดให้เชิญพระองค์ขึ้นทรงพระเสด็จบวรรม
 พิงพระเชนย เชิญเสด็จไปรอบพระราชมณเฑียร กระแสรับสั่งของ
 กรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเสด็จประพาศพระราชมณเฑียรครั้งนั้นเล่ากัน
 มาเป็นหลายอย่าง บางคนเล่าว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ทรงย่นว่า
 “ของนี้สำคัญทำด้วยความคิดแลเรียวแรงเป็นนักหนา หวังว่าจะได้
 อยู่ชมให้สบายนาน ๆ ก็ครั้งนี้จะไม่ได้อยุอยู่แล้ว จะได้เห็นวันนี้เป็นที่สุด

ก่อนไปก็จะเปนของท่านผู้อื่น” เล่ากันแต่สังเขปเท่านั้นก็มี เล่ากันอีก
อย่างหนึ่งยิ่งไปกว่านั้นว่ากรมพระราชวังบวร ฯ รับสั่งบ่นว่า “ของใหญ่
ของโตก็คึกของกูสร้าง ใครไม่ได้ช่วยเข้าหนุนอุดหนุนให้แรง กูสร้างขึ้น
ก็ยากลำบากเข้าช่วยนายของกูเอง นานไปใครมิใช่ลูกกู ถ้ามาเป็นเจ้า
ของเข้าครอบครอง ขอสิ่งต่างเทวดาจงบันดาลอย่าให้มีความค้ำ” แล้ว
ก็ทรงแฉ่งสาปสาขาลไปต่าง ๆ ตามพระฤไทยที่โหมนัก เล่ากันอย่าง
หลังนี้โดยมาก^๑

ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า กรมพระราชวังบวร ฯ
ประสูติครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช^๒ จึงไป
เยี่ยมประสูติเมื่อแรกเสด็จกลับลงมาจากเมืองเฝ้าครั้ง^๓ ต่อมาเมื่อ
ทรงทราบว่าพระอาการมาก จะเสด็จขึ้นไปช่วยรักษาพยาบาล ครั้นหลังนั้น
พวกข้าราชการวังหลวงจะขึ้นไปตั้งกองรักษาพระองค์ พวกวังหน้า
ก็กักกันห้ามปราม ไม่ยอมให้พวกข้าราชการวังหลวงเข้าไปตั้งกอง
ล้อมวงลงไป^๔ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ^๕ สมุหนายกต้องเชิญเสด็จพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย แต่ยังเสด็จทำทรงพระยศเป็นสมเด็จพระ
พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร^๖ เสด็จขึ้นไปเป็น
ประธานจัดการตั้งกองล้อมวง เจ้าพระยารัตนาพิพิธกับพระยายมราช
เห็นตามเสด็จไปสองข้างพระเสลี่ยง พวกวังหน้ายำเกรงพระบารมีจึงยอม
ให้ตั้งกองล้อมวง

๑ ความตรงนี้มีในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องตั้งกองล้อมวงที่ปรากฏครั้งนี้ ยางที่ท่านผู้อ่านจะมีความ
สงสัยว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปเยี่ยม
ประชวรกรมพระราชวังบวร ฯ ถึง ๒ ครั้ง ครั้งก่อนก็เป็นการเรียบร้อย
เหตุไฉนมาเกิดการเบี่ยงเบี่ยงเรื่องล้อมวงขึ้นต่อครั้งหลัง ขอนอธิบาย
ว่าแท้จริงการที่วังหลวงเสด็จขึ้นไปวังน่านั้น โดยปรกตินั้นมีเนื่อง ๆ
เหมือนกันเช่นเสด็จในงานพระราชพิธีโสกันต์ลูกเธอวังน่านั่น แต่
การเสด็จโดยปรกตินั้นเหมือนอย่างเสด็จวังเจ้านายต่างกรม ไม่มี
ช่องล้อมวงเป็นการพิเศษอย่างใด แต่ครั้งหลังนั้น เพราะจะเสด็จ
ขึ้นไปรักษาพยาบาลกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งประชวรหนักจนจะสวรรคต
จะประทับอยู่เร็ว ๆ ชาติจนถึงแรมค่ำวันนั้นก็ไปได้ เป็นการฝึกปรัก
จึงต้องจัดการจากช่องล้อมวงรักษาพระองค์ให้มั่นคงกวคขึ้น ฝ่ายข้าง
พวกวังน่าน่าว่าพวกวังหลวงเข้าไปทำละลวยละล้งในวังวังลบลู่เจ้านาย
ของตน จึงพากันขัดแข้งเถาะ เพราะข้าราชการวังหลวงกับวังน่าน่า
มีที่ขัดแย้งกันต่างพวกต่างฝ่ายกันอยู่แล้ว แต่ในครั้งนั้นยังมีเหตุอัน
ซึ่งทำให้พวกวังน่าน่ากระต๊ากกระต๊อง เนื่องมาแต่ครั้งรบพม่าที่เมือง
เชียงใหม่ เมื่อมีมะเสง พ. ศ. ๒๓๕๐ คราวนั้นโปรดให้กรมพระราชวัง
บวร ฯ เสด็จเป็นจอมพล เจ้านายที่ไปตามเสด็จมีกรมพระราชวังหลัง
เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์แลกรมขุนสุนทรบุษย์ศรี กับพระองค์เจ้า
ลำทอง พระองค์เจ้าอินทปัตย์ ๒ องค์เป็นลูกเธอชั้นใหญ่ของกรม
พระราชวังบวร ฯ พึงจะออกทำการสงครามในครั้งนั้น กรมพระราชวัง

ขวร ๑ เสกขึ้นไปถึงเมืองเงิน ทรงจกกองทัพที่จะยกไปรบพม่าที่มา
 ตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่นั้น ๔ ทပ် ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์
 กับพระยาบรมราชกุมกรรณกองทัพหลวงยกไปทပ် ๑ ให้กรมขุนสุนทรภุเบศร์
 กับพระองค์เจ้าลำทวน พระองค์เจ้าอินทปัตถุมงคลกองทัพนำยกไปทပ် ๑
 ให้เจ้าอนุสรราชซึ่งยกกองทัพเมืองเวียงจันทน์มาช่วยยกไปทပ် ๑ แล้ว
 ให้กรมพระราชวังหลังคุมกองทัพหลวงหลังยกไปเป็นทัพหน้าอีกทัพ ๑ การ
 สงครามครั้งนั้นต่างทัพต่างทำการรบพุ่งประชันกัน มีชัยชนะต่อกองทัพ
 พม่าแตกยับเยิน หนีไปอยู่ปากของนายทัพพม่าคน ๑ ต่อมาถึงบร
 พ.ศ. ๒๓๔๕ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่อีก จึงโปรดให้
 กรมพระราชวังขวร ๑ เสกเป็นจอมพล แลจกกองทัพไปเหมือนกับ
 ครั้งก่อน เว้นแต่กรมพระราชวังหลังไม่ได้เสกขึ้นไปในชั้นแรก กรม
 พระราชวังขวร ๑ เสกขึ้นไปถึงเมืองเงิน ไปประจวบในคราวที่จะ
 สวรรคต กองทัพเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ก็ยกมาไม่ทันกำหนด กรม
 พระราชวังขวร ๑ จึงทรงจกให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยา
 บรมราชกุมกรรณกองทัพหลวงยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่นั้น ๔ ทပ် ๑ ให้
 กรมขุนสุนทรภุเบศร์กับพระองค์เจ้าลำทวน พระองค์เจ้าอินทปัตถุมงคล แล
 พระยาแสนหาญ ขื่อทองอิน ภายหลังได้เป็นพระยาเกล้าโหมราชเสนา
 เป็นคนซึ่งกรมพระราชวังขวร ๑ ทรงพระเมตตาเหมือนอย่างเป็นพระราช
 บุตรบุญธรรม คุมกองทัพนำขึ้นไปเมืองเชียงใหม่นั้น ๔ ทပ် ๑ ให้นครลำปาง
 อีกทัพ ๑ ฝ่ายข้างกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์

ทรงทราบว่ากรมพระราชวังบวรฯ ประชวร โปรดให้กรมพระราชวังหลัง
 เสด็จตามขึ้นไป กรมพระราชวังบวรฯ จึงให้กรมพระราชวังหลังคุม
 กองทัพหนุนขึ้นไปอีกทัพ ๑ กองทัพทยอยขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ครั้ง
 ทัพวังหลวงที่ไปทางเมืองลี้ไปเข้าใจผิดถอยลงมาเสียคราวหนึ่ง จนทัพ
 วังนำได้ไ้เมืองลำพูนจึงยกตามขึ้นไปตั้งประชิดค่ายพม่าที่ล้อมเมือง
 เชียงใหม่ ครั้นกรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปถึง มีรับสั่งให้กองทัพ
 ยกเข้าระดมตีค่ายพม่าพร้อมกัน กองทัพวังนำก็ตีไ้ค่ายพม่าก่อน
 ค่อยพวกวังนำชนะแล้วทัพวังหลวงจึงยกค่ายไ้ กรมพระราชวังบวรฯ
 ทรงชักเคืองกองทัพวังหลวง คำนวณบริภาษติเตียนต่าง ๆ แล้วปรวิโทษ
 ให้ขึ้นไปตีเมืองเชียงแสนแก่ตัวทวยกันกับกองทัพเจ้าอนเวียงจันทน์ ซึ่ง
 ยกมาลงไม้ทันรบพม่าที่เมืองเชียงใหม่ การสงครามคราวนี้เป็นเหตุ
 ให้พวกวังนำที่เป็นตัวสำคัญ คือพระองค์เจ้าลำคอน พระองค์เจ้าอนทวย
 แลพระยากลาโหมทองอิน ซึ่งเป็นพวกขุนหมื่น ไปมีข้อสงสัยมา
 ในคราวนี้ เกิดความสงสัยพวกวังหลวงว่าในการรบพุ่งทำศึกสงครามสั้พวก
 วังนำไ้ไ้ ข้างพวกวังหลวงเมื่อเห็นพวกวังนำค้หมื่นก็คงต้องชัก
 เคือง จึงเลยเป็นเหตุให้ไม่ปรองดองกันในเวลาเมื่อจะตั้งกองล้อม
 เเทรมรับเสด็จ.

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เสด็จขึ้นไปถึงพระ
 ราชวังบวรฯ ทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระอนุชาธิราชประชวรมาก ก็
 ทรงพระอาลัย แลทรงพระกรรแสงว่าพรณต่าง ๆ พระองค์เจ้าหญิง
 กัมปชฉัตรเฝ้าอยู่ในที่นั้น ไ้ทรงพระฉาวไว้ในกลอนร่อนนิพนพาน
 วังนำเป็นน้ำใจ จึงก็มาลงไ้ค้ไ้.

“พระบิดาปรีชาเฉลียวแหลม

พระโองการว่าฉันจากรอม

ว่าพ่อผู้รักทั้งเมืองพึง

ทำรังจิตรคึกทางพระอนัตกา

ครั้นทรงสถัยโสภาทประสาทสอน

แต่หนักหน่วงท่วงหลังยังเกรงกรรม

บุญน้อยมิไคร่ของบุคคลอื่น

จึงทูลฝากพระนิเวศน์ทศเคยครอง

ฝากหน่อชัฏยานุชาท้วย

แต่พณพงษ์จะพึงพระบารมี

เหมือนเห็นแก่นขุหมายถวายมอญ

ก็ระงามฝ่ายคนไม่มลทิน

อนึ่งหน่อวรรณารณผู้สืบสนอง

อย่าบาราศิให้นิราแรมวัง

จึงทูลปลอบพระมิตนุทธาทูรท้วย

เป็นห่วงไปไยพ่อให้ทรมาน

อันเขาวอยอกสยสาบโลหิตพ่อ

ครั้นทรงสถัยแน้นึกสำเนาคำ

ชบายแถมสั่งให้ห้อยมณฑาทอม

ถนอมขวัญครุฑไธพระอนุชา

จงข้ามถึงพันโชนสงสาร

อนาคคนำสัตว์เสวยบรมย์

ค่อยเผยแผ่นเคล็ดอันคล่องอารมณ์สม

ประนมทักถึว่าเจ้าลอลอง

ยิ่งทรงสอนโคกสั่งกันทั้งสอง

ประสิทธิปองมอญไว้ไค้ลี้

จงเชิญช่วยโอบอ้อมถนอมศรี

จงปราน้นักคาวบาราकिन

จะนึกทอญแต่บุญการบุญดิล

ก็เชิญผืนนี้กันอ้อมเมื่อยามยัง

โปรดให้ไคร่ของพระนิเวศน์เหมือนปางหลัง

ก็รับสั่งอวยเชื้อพระโองการ

ว่าจะช่วยเขาธุระแสนสงสาร

จะอ้อมหลานงูลูกไม่ลืมคำ

พดิ่งท้อสุจริตอยู่ดั่งรัก

ก็กลายว่าทุกซัดอ้อมบันเทาทน ”

เนื้อความตามที่ปรากฏในกลอนของพระองค์เจ้าหญิงกัมปธรณี
ก็ตรงกับคำที่เล่ากันมา ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปเยี่ยมประจวบ กรมพระราชวังบวร ๑ กรวยทอง
ฝากพระโอรสธิดา แล้วกรวยทองขอให้ได้อยู่อาศัยในวังน่าต่อไป
บางทีความซื่อหลั่งเองจะเป็นเหตุให้พระองค์เจ้าลำคอน แลพระองค์เจ้า
อินทย์ก็เข้าพระทัยไปว่า พระราชบิดาได้ทูลขอให้ลูกเธอได้ครองวังน่า
อย่างรับมรดกกันในสกุลคนสามัญ ไม่รู้สักรั้วเป็นพระราชวังสำหรับ
พระมหาอุปราช ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ๑ เสด็จสวรรคตแล้ว
ไม่ได้เข้าไปครองวังน่าดังปรารถนา จึงโกรธแค้นคบคิดกันช่องสุ่มหา
กำลังจะก่อการกำเริบ.

ในชั้นแรกนี้ความปรากฏทราบถึงพระภรรณแต่ว่า พระองค์เจ้า
ลำคอน พระองค์เจ้าอินทย์ก็เกลี้ยกล่อมหาคนที่มีวิชาอยู่คงไป
ลองวิชากันทั่วในเวลากลางคืนนั้นเอง ๑ บางทีลองวิชาพลากพลึงถึง
ผู้คนล้มตายก็เอาศพซ่อนฝังไว้ในวังนั้น เพื่อระบิดความมิให้ผู้ใดรู้
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ยังทรงแคลงพระทัยอยู่ ให้
แต่งข้าหลวงปลอมไปเข้าเป็นสมัคพรรคพวกของพระองค์เจ้าทั้งสองนั้น
ก็ได้ความสมจริงทั้งคำที่กล่าว จึงโปรดให้รับมาชำระ ได้ความว่า
คบคิดกับพระยาปลาโหม ทองอิน ท่วย ครั้นจับพระยาปลาโหม
กับพรรคพวกที่เข้ากันมาชำระ จึงให้การรับเป็นสัตย์ว่าคบคิดกันจะ

ทำร้ายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เมื่อวันเสด็จพระราชทาน
 เพลิงพระศุภกรมพระราชวังบวร ฯ แลทำนองถ้อยคำซึ่งกรมพระราชวัง
 บวร ฯ ใ้คิดว่าประการใดเมื่อเวลาทรงพระประชวร ก็เห็นจะปรากฏ
 ขึ้นในเวลาช้านั้น จึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกย์ทรงน้อยพระทัยในสมเด็จพระอนุชาธิราช ว่าเพราะผู้ใหญ่
 พกพาให้ท้ายเช่นนั้นถึงกำเริบ แต่แรกคำรัสว่าจะไม่ทำพระเมรุ
 พระราชทานเพลิงพระศุภกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ครั้นคล้ายพระพิโรธ
 ลงก็โปรดให้ทำพระเมรุใหญ่ตามเยี่ยงอย่างพระเมรุพระมหาอุปราชครั้ง
 กรงเก่า แต่คำรัสให้เชิญพระบรมสารีริกธาตุออกสมโภชที่พระเมรุ
 ให้เป็นพุทธบูชาเสียก่อน ไม่ให้เสียพระวาทะว่าจะไม่ทำพระเมรุกรม
 พระราชวังบวร ฯ ครั้นพระราชทานเพลิงพระศุภกรมพระราชวังบวร ฯ
 แล้ว จึงโปรดให้เชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งวายุสถาน
 อมเรศ อันเป็นพระวิมานกลางในหมู่พระมหามณเฑียรในพระราชวัง
 บวร ฯ จึงเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิแต่บัดนั้นมา ส่วนการพระเมรุแต่บัดนั้นก็เลย
 เป็นประเพณี เวลาฝังพระเมรุต้องสนามหลวงจึงเชิญพระบรมสารี
 ริกธาตุออกสมโภชก่อนงานพระศพ สืบมาจนรัชกาลหลัง ๆ ๒

ตำนานวังหน้า กรุงรัตนโกสินทร

ตอนที่ ๒

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว ๓ ปี ถึงรัชกาล
 พ.ศ. ๒๓๔๘ กรมพระราชวังหลังทวงศก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาลงกรณ์ฯ จึงพระราชทานอปรานาภิเศกแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
 เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย
 ให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ความปรากฏในพระราชนิพนธ์
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ครั้นนั้นคุณเสื่อ กรวยทูลว่า
 พระราชวังบวร ฯ วังไม่มีเจ้าของ ทฤกโทรมยับเยินไป เข้าเรือน
 ข้างในก็กว้างเปล่ามาก ขอพระราชทานให้เชิญเสด็จกรมพระราชวัง
 บวร ฯ พระองค์ใหม่ขึ้นไปทรงครุฑครองจึงจะสมควร พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ท้าวว่า “ไปอยู่บ้านช่องของเขาทำไม เขา
 รักแต่ลูกเข้านของเขา เขาแข่งเขาชักไว้เป็นนกเป็นหนา ” และมีรับ
 สั่งว่า พระองค์ก็ทรงพระชมรามาอยู่แล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ พระ
 องค์ใหม่อย่าต้องเสด็จไปอยู่พระราชวังบวร ฯ เลย คอยเสด็จอยู่พระบรม
 มหาราชวังที่เคี้ยวเก็ด อย่าต้องประคองประคองก็แล้วย้ายเล่าเลย
 เมื่อทำพระราชพิธีอปรานาภิเศกแล้ว จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระ

๘ คุณเสื่อนี้ ชื่อเจ้าจอมแวน เป็นบาทบริจาริกามาแต่ยังไม่ได้เสด็จเสด็จ
 ถวัลยราชสมบัติ ครั้นเสด็จผ่านพิภพเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ได้รับราชการ
 ในหน้าที่ราชปลารก จึงได้เป็นพระสนมเอก เป็นผู้นับถือการแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาไลยมาแต่ก่อน ที่เรียกว่าคุณเสื่อ เห็นจะเป็นด้วยพระเจ้าลูกเธอพระองค์
 น้อย ๆ เวลาเสด็จขึ้นไปเสด็จอยู่ในความดูแลของเจ้าจอมแวน ถูกว่ากล่าวรับทูล เห็นว่า
 ดุจจึงเรียกว่า “คุณเสื่อ” จึงเลยเป็นนามที่เรียกกันอย่างนั้นทั่วไป แม้ในโคลงพระราช
 นิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จาตุตถศิลาไว้ที่ฉนวนวิหารพระโลคนารถ
 วัดพระเชตุพน ก็เรียกว่าคุณเสื่อ.

พุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จประพาสที่พระราชวังเดิม ที่ใต้ตะรุตร
ราชวราราม ต่อมาในรัชกาลที่ ๑.

ทรงนี้จะคงกล่าวถึงเรื่องพระราชพิธีอุปราชากิเศกพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาไลยให้พิศการเล็กน้อย ด้วยเกี่ยวเนื่องถึงตำนาน
วังน้ำในรัชกาลหลัง ๆ ต่อไป คือ เมื่อแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร
นั้น แยกตำราราชประเพณีสำหรับราชการครั้งกรุงเก่าเป็นอันตราย
หายสูญไปเสียเมื่อกรุงเสีย แม้การพระราชพิธีอุปราชากิเศกพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ก็คงทำแต่พอเป็นสังเขป ส่วน
พระราชพิธีอุปราชากิเศกกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ก็คง
ทำแต่อย่างสังเขปเหมือนกัน ลักษณะการพระราชพิธีอุปราชากิเศก
ครั้งนั้น ถึงแม้จะหมายความว่าปรากฏก็มีหลักในทางสันนิษฐาน พอคาด
ได้ไม่ห่างไกลว่าทำอย่างไร เพราะเนื่องด้วยพระราชพิธีเฉลิมพระราช
มณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ ที่สร้างใหม่ ในเวลานั้นกรมพระราช
วังบวร ฯ ประทับอยู่ที่พระนิเวศน์เดิมตรงข้ามพระสุเมรุเดิวนั้น คงเสด็จ
โดยกระบวนแห่ทางชลมารค มาทรงสัสมพระปริตที่พระราชมณเฑียร
ใหม่ในพระราชวังบวร ฯ ๓ วัน ถึงวันพระฤกษ์เสด็จมาสดรงอภิเศกใน
พระราชวังบวร ฯ แล้วเสด็จลงมาประทับพระราชทานพระสรวรณบัตรที่พระ
ราชวังหลวง แล้วจึงเสด็จกลับไปเฉลิมพระราชมณเฑียร รูปการ
พระราชพิธีอุปราชากิเศกครั้งแรกคงจะเป็นเช่นว่ามานี้ ไม่ผิดไปนัก.

๘ ที่เรียกว่าพระราชวังเดิม มีบางคนเข้าใจว่า เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาไลยเสด็จประทับอยู่ที่นั่นก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า ที่จริงเขาหมายความว่า เป็นพระราชวังครั้งกรุงธนบุรี

แยกอย่างพระราชพิธีอุปราชาก็เคยครั้งกรุงเก่า ที่พระมหาอุปราช
 เสด็จพระราชสมเด็จขึ้นที่วังจันทร์เกษมด้วย ก็น่าจะเป็นท่านองเียบ
 กับทูลถามว่า คือทำการพิธีที่วังนี้ เสด็จไปทรงฟังสวด ๓ วัน
 เข้าวันที่ ๔ สรงอภิเษกแล้วเสด็จลงมาประทับพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่
 พระราชวังหลวง แล้วจึงกลับไปเสด็จพระราชสมเด็จขึ้นที่วังจันทร์เกษม
 ว่าแต่จะมีแบบแปลนขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ครั้ง
 พระราชทานอุปราชาก็เคยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน
 เสนาพิทักษ์ เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ ด้วยเวลานั้น สมเด็จพระ
 เจ้าบรมโกศประทับอยู่วังจันทร์เกษม เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เสด็จ
 อยู่ในพระราชวังหลวง (เข้าใจว่าที่ตำหนักสวนกระต่าย) จึงโปรดให้
 ทำการพิธีอุปราชาก็เคยในพระราชวังหลวง แล้วให้เสด็จประทับอยู่
 ตำหนักที่เดิมต่อไป ไม่มีพิธีเสด็จพระราชสมเด็จขึ้นด้วย ต่อมาใน
 แผ่นดินนั้นเอง เมื่อจะพระราชทานอุปราชาก็เคยสมเด็จพระเจ้าลูก
 ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ครั้งหลังนี้เป็นเวลาวังจันทร์เกษมว่าง ด้วย
 สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จไปประทับอยู่พระราชวังหลวงแล้ว แต่มี
 เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งไม่พอพระราชฤทัยจะให้เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต
 เสด็จไปเสด็จพระราชสมเด็จขึ้นที่วังนี้ แลเวลานั้นเจ้าฟ้ากรม
 ขุนพรพินิตก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระราชวังหลวง จึง
 โปรดให้ทำการพิธีอุปราชาก็เคยในพระราชวังหลวงเป็นครั้งที่ ๒ จักพระ
 ที่นั่งสรงเพื่อเชิญปราสาทเป็นที่ทำการพิธี ทั้งพระแท่นสรงในบริเวณ

พระมหาปราสาทนั้น แล้วก็ทางเดินแท้ ทั้งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์
รายแต่ตำหนักสวนกระต่ายมาจนถึงบริเวณที่ทำการพิธีอย่างพิธีโสกันต์
ใหญ่ ครั้นถึงวันงาน เวลาบ่ายแท้เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตมาทรงฟัง
สวด ๓ วัน เข้าเสด็จมาเฝ้าพระแต่ลำพังพระองค์ ถึงวันที่ ๓ เวลาเช้า
แท้เสด็จมาทรงอภิเศกแล้ว เข้าเฝ้าเสด็จเข้าไปรับพระราชทาน
พระสุพรรณบัตรที่พระที่นั่งบรมยงค์รัตนาคัน อันเป็นที่สมเด็จพระเจ้า
บรมโกษฐประทัยเป็นพระราชมณเฑียร แล้วก็แท้เสด็จกลับไปยัง
ตำหนักสวนกระต่าย.

การอุปราชภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เหตุ
การณ์เหมือนกับอุปราชภิเศกเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ทั้งที่เป็นสมเด็จพระ
พระราชโอรส แต่จะไม่โปรดให้เสด็จไปอยู่วังน่าอย่างเดียวกัน จึง
โปรดให้ถ่ายแบบอย่างครั้งการอุปราชภิเศกเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตมาเป็น
คำไว้ในครั้งนี้ ให้ทำพิธีที่พระที่นั่งสุทโธมหาราชปราสาท ทั้งพระแท่นมณฑล
เหมือนอย่างบรมราชภิเศก แลตั้งพระแท่นสงฆ์ศาลาพระมหาปราสาท
ข้างคานตวันออก แต่ต้องแก้ไขที่ผิดกันมีอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยเมื่อครั้ง
กรุงเก่าเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระราช
วังหลวง แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จประทับอยู่ที่
พระราชวังเดิมฟากข้างโน้น จึงปลูกพลับพลาเป็นที่ประทับชั่วคราวขึ้น
ที่สวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวังคานตวันออก แทนตำหนักสวน
กระต่าย ให้เป็นที่ประทับแรมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า

นภาลัยในเวลางานอุปราชาภิเศก แต่งทางแห่เสด็จจากพลับพลา
 สวณกุลหลายมาทางถนนริมกำแพงพระราชวังเข้าประตูสุวรรณนิวิบาล ตั้ง
 ราชวัตรฉัตรเบญจรงค์รายตลอดทาง เวลาย้ายแห่เสด็จมาทรงฟังสวด
 ที่พระที่นั่งสุทิวลาปราสาท ครั้นเวลาเข้าเสด็จทรงพระเสลี่ยงน้อย
 มาเลี้ยงพระ ครั้นถึงอุทยานอาทิพย์ เกือบ ๕ ชน ๗ ค่ำ มีชาล
 ฤคภิกราช ๓๐๖๘ พ. ศ. ๒๓๔๘ เวลาเข้าแห่เสด็จมาสวนอภิเศก พระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จออกพระราชทานน้ำมธุราภิเศก
 ครั้นเลี้ยงพระแล้วโปรดให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จ
 เข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อเสด็จ
 กลับออกมาจึงแห่เสด็จเป็นกระบวนสถลมารคไปตั้งท่าตำหนักแพ แล้ว
 มีกระบวนเรือพระที่นั่งทั้งกันตามพระเกียรติยศอย่างพระมหาอุปราชา รับ
 เสด็จไปส่งที่พระราชวังเดิม ราชการโดยเลียบของพระราชพิธีอุปราชา
 ภิเศกทุกกล่าวมานี้ มีอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๓ แล
 จดหมายเหตุเรื่องตั้งพระบรมวงษานวษ พินิจแล้วทั้ง ๒ เรื่อง เขาเนย
 ความมากล่าวไว้ในที่นี้ ด้วยลักษณะการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกที่ทำ
 ต่อมาถ่ายแบบอย่างจากครั้งนี้ แต่ต้องแก้ไขตามเหตุการณ์มากบ้าง
 น้อยบ้าง จะปรากฏต่อไปในตำนานวังหน้าในตอนอื่น เมื่ออ่านถึง
 ตรงนั้นจะได้เข้าใจมูลเหตุเดิมของการที่ต้องแก้ไขนั้น.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระราชทาน
 อุปราชาภิเศกแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว ทรง

พระกรุณาโปรดให้สถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า
กรมหลวงเสนานุรักษ์เป็นพระยัษฐน้อย แต่การที่ทรงสถาปนา
พระยัษฐน้อย ไม่ปรากฏว่ามีพิธีอย่างใด พระนามที่ขานในราชการ
ก็ยังคงขานว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ เป็นแต่เดิมคำ
“พระยัษฐน้อย” ต่อเข้าข้างท้ายพระนาม แลไม่ปรากฏว่ามีข้าราชการ
ในทำเนียบพระยัษฐน้อยอย่างไร ที่ทราบได้เป็นแน่แท้ว่าเวลาบัตร
หมายอ้างรับสั่งของพระยัษฐน้อยใช้ว่า “มีพระยัษฐ” เหมือนอย่าง
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เสด็จดำรงพระยศเป็น
พระมหาอุปราช อยู่ ๓ ปี ถึงบั้นเสด็จ รุคคิกราช ๓๓๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๒
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์สวรรคต พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จผ่านพิภพ จึงโปรดให้สถาปนาสมเด็จพระ
อนุชาธิราชพระยัษฐน้อย เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร
สถานมงคล เวลานั้นที่วังหน้าว่างมา ๗ ปี ทรงพระราชดำริที่ว่า เป็น
พระราชวังสำหรับพระมหาอุปราชสร้างไว้ใหญ่โต เป็นของสำคัญสำหรับ
แผ่นดิน หากควระทิ้งให้ร้างอยู่ไม่ ควรจะให้พระมหาอุปราชพระองค์
ใหม่เสด็จขึ้นไปครอบครองรักษาพระราชวังบวร ๑ มีคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่า
กันมาว่า เมื่อทรงพระราชดำริที่จะให้กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์
เสด็จขึ้นไปอยู่วังหน้าครั้งนั้น มีเสียงผู้ใดแย้งอ้างถึงความเก่าแก่กรม
พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงแห่งสาปไว้ แลมีเสียงผู้ใดคัดค้าน

กล่าวว่า ถ้ากรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ใหม่ก็อ่านให้เกียวกองใน
พระวังของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์แรกไว้แล้ว ก็เห็นจะพ้น
พระวาทที่ทรงสาปนั้น ความอันนี้สมด้วยพระราชนิพนธ์ในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ว่า เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ใน
รัชกาลที่ ๒ เสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่พระราชวังบวร ฯ มีผู้คิดอ่านจะให้
อภิเศกกับเจ้าฟ้าพิกลทอง พระราชธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาสุ
รสิงหนาท แต่พญเจ้าฟ้าพิกลทองประจวบสิ้นพระชนม์เสีย จึงไต่แต่
พระราชธิดาของคอน.

การอุปราชาก็เกิดพระบัณฑูรน้อยเมื่อในรัชกาลที่ ๒ เหตุการณ์
ไม่เหมือนครั้งอุปราชาก็เกิดพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย
เพราะเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช แลจะเสด็จไปอยู่พระราชวังบวร ฯ
เหตุการณ์ที่แท้เป็นอย่างเดียวกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แล
เวลานั้นพระบัณฑูรน้อยเสด็จประทับอยู่พระราชนิเวศน์เดิมของพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ที่ริมอุ้งกำปั่น ตรงหน้าตำหนักแพข้าม ที่เป็น
โรงทหารเรือทุกวันนี้ ถ้าให้เสด็จโดยกระบวนเรือพระที่นั่งไปยังพระราช
วังบวร ฯ ในการพิธีก็จะเป็นการสะดวกก็ แต่คงเป็นด้วยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาไลยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นที่วิมวคคและเป็น

๑๐ เมื่อสร้างกำแพงโรงทหารเรือในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ทำเป็นกำแพงโบสถะไว้เป็นที่รุดว่า เป็นพระราชนิเวศน์ของ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

พระเกษียณชีพิเศษแก่สมเด็จพระอนาชาธิราชพระบรมราชินน้อย จึงโปรดให้
 จักการพระราชพิธีตามแบบอย่างครั้งพระองค์ทรงรับอุปราชภิเศก ให้
 แก่ไชยลักษณะการแต่ที่จำเป็น จึงให้ปลูกพลับพลาที่ริมโรงละครข้าง
 บ้านควนคอกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเป็นที่สนามอยู่บัดนี้ เชิญเสด็จ
 พระบรมราชินน้อยเข้ามาประทับแรมอยู่ที่พลับพลาในพระบรมมหาราชวัง
 เวลาบ่ายปราชาภิเศก ถึงเวลาบ่ายโปรดให้เสด็จเข้าไปทรงเครื่องที่
 พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แล้วทรงพระยานมาศแห่ออกประตูวิเศษไชยศรี
 ขึ้นไปพระราชวังบวร ฯ สองข้างทางตั้งราชวัตรบกฉัตรเบญจรงค์ราย
 ตลอด ส่วนที่พระราชวังบวร ฯ นั้น ปรากฏว่าจักทำพิธี ๒ แห่ง คือ
 พระแท่นมณฑลเหมือนอย่างครั้งอุปราชภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาลัย ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์^{๑๐} เป็นที่พระสงฆ์หมู่ใหญ่
 สวดมนต์แห่ง ๑ ที่ในห้องพระบรรทมที่พระที่นั่งพรหมเศียร^{๑๑}
 จักเป็นที่พระสงฆ์ฝ่ายสมณะ สวดภาณวารอีกแห่ง ๑

การพระราชพิธี ตั้งต้นแต่ฉนวนชิงคาร เกือบ ๓๐ แรม ๓ คำ
 เวลาบ่ายแห่เสด็จพระบรมราชินน้อยจากพระบรมมหาราชวังขึ้นไปยังพระราช
 วังบวร ฯ ทรงจุกลงที่เขยนเครื่องนมัสการที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์แลทรง

๑๐ พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเรียกว่าพระที่นั่งพุทธไสยาสน์

๑๑ ในมหาอริยสงฆ์เรียกพระที่นั่งพรหมเศียร ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระที่นั่งพรหม
 เกศานั้นเป็นมุนาน้ำไฟที่บรรทมไม่ พระที่นั่งพรหมเศียรศักดิ์ คือพระวิมานองค์เหนือ
 เห็นจะจัดที่พระบรรทมที่นั่น

คิดแล้ว เสด็จเข้าไปประทับทรงสัณยภาณวารในห้องที่พระบรมมหาราชวัง
 พระที่นั่งพรหมเศรษฐี ครั้นพระสงฆ์สวดมนต์จบแล้วเสด็จกลับมา
 ยังพระบรมมหาราชวัง รุ่งเช้าทรงพระเสด็จเสด็จโดยกระบวนน้อย
 ขึ้นไปเสวยพระภัตตาหารราชวังบวร ฯ ครั้นสวดมนต์ครบ ๓ วัน ถึงวันศุกร์
 เดือน ๓๐ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าพระรัตนนัยเสด็จโดยกระบวนน้อยขึ้น
 ไปยังพระราชวังบวร ฯ สรงอภิเศกแล้วเสวยพระ แล้วเสด็จลงมา
 ยังพระบรมมหาราชวัง เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย
 รับพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ฉายบอกไม่
 รูปเขียนแล้ว แลเสด็จกลับขึ้นไปเฉลิมพระราชมณเฑียรในพระราชวัง
 บวร ฯ เวลาค่ำมีสมโภชเวียนเทียนแล้วเป็นเสร็จการ ลักษณะการ
 พระราชพิธีอุปราชภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ ตามที่กล่าวมานี้ เลยเป็น
 คำราชูปราชภิเศกในกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทำต่อมาในรัชกาลที่ ๓ แล
 ที่ ๕ เป็นต้นแต่แก้ไขเล็กน้อย ทั้งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า.

กรมพระราชวังบวรมหาด้านทักษิณ เมื่ออุปราชภิเศก พระ
 ชนมายุได้ ๓๐ พรรษา เมื่อเสด็จไปประทับอยู่พระราชวังบวร ฯ ไม่
 ปรากฏว่าได้ทรงสถาปนาการอย่างใดเพิ่มเติมขึ้นใหม่ในวังน่านี้ ถ้าจะมี
 ก็เห็นจะเพียงซ่อมแซมพระราชมณเฑียรบ้างเล็กน้อย ด้วยพระราช
 วังบวร ฯ วางมาเพียง ๘ ปี สิ่งของที่สร้างไว้ในครั้งรัชกาลที่ ๑ เห็น
 จะยังบริบูรณ์อยู่โดยมาก ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การที่กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒
 ได้ทรงแก้ไขรื้อถอนของเก่าเสียบางอย่าง คือ

พระพิฆเนศวรที่สร้างไว้เป็นหอพระแทนปราสาทที่กลางสระเห็น
จะชำรุด โปรดให้รื้อทั้งพระวิมานแลพระระเบียง เอาตัวไม้ที่ยังใช้
ได้ไปทำในวัดชนะสงคราม ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓
ได้ทรงสถาปนาไว้ สพานข้ามสระ & สพานก่อเหมือนกัน ที่นั้น
ทำสวนเลียบนกเลียบปลา เป็นที่ประพาศ.

ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
สวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ โปรดให้
เชิญพระพุทธรูปที่ลงมาไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทั้ง
ทรงทำพระสัมพุทธพรรณาทุกองค์ ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ยังเหลือ
แต่ปราสาทปรางค์ ๕ ยอด ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓
ทรงสร้างเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปที่ กรมพระราชวังบวร ฯ
รัชกาลที่ ๒ โปรดให้ย้ายปราสาทนั้นไปเสีย ตั้งพระที่นั่งเสวยพระ
แทน เป็นที่เสด็จออกแขกเมือง แลพระที่นั่งถวายพระธรรมเทศนา.

ปราสาททองที่สร้างพระภักตร์ของกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาล
ที่ ๓ ซึ่งสร้างไว้ที่มุขพระวิมานก็ย้ายไปเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๒.

เขาไกรลาสยอดมียุขยกสร้างไว้เป็นที่สงฆ์สถูกลือโลกันต์ รื้อเสีย
อีกอย่าง ๑

เขา ศาลพระภูมิ ข้างพระราชมณเฑียรทางบ้านเหนือ เมื่อใน
รัชกาลที่ ๒ รื้อกำแพงแก้วรอบบริเวณ ปลูกโรงละครขึ้นแทนตรงนั้น.

ท้าวทลวงชี ครั้นรัชกาลที่ ๓ ท่านองจะไม่มีทลวงชีอยู่ตั้งแต่
ก่อน ภูทลวงชีร้างชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดให้ รุก ภูทลวงชี
เสียหมด ทำถนนเป็นสวนเลียบกระต่าย เข้าใจว่าที่ทรงนี้แต่เดิมก็
เห็นจะเป็นสวนเลียบกระต่าย เขาอย่างพระราชวังทลวงที่กรุงเก่า
จึงปรากฏว่ามีกำแพงอยู่ในนั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเห็น
จะทรงพระราชอุทิศพระราชทานให้เป็นวัดทลวงชีต่อภายหลัง.

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จดำรงพระยศเป็นพระมหา
อุปราชมาได้ ๘ ปี ถึงบดินทร์ รัชกาลที่ ๓๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๖๐ ประชวร
เป็นพระยอศุภราชที่ประทับ ให้ฝ่าพระยอคนนั้นเลยเกิดขาดพิศม์ ขาการ
พระโรคกำเริบขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เสด็จ
ขึ้นไปเยี่ยมประชวรทุก ๆ วัน ด้วยกรมพระราชวังบวร ๑ พระองค์
ตั้งแต่ทรงพระเยาว์มา พระอัยยาไศรยทรงชอบชดสีสนิทเสนหากับ
สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชยิ่งนัก ถึงเมื่อเป็นพระมหาอุปราชแล้วก็
เสด็จลงมาบริหารราชการในพระราชวังทลวง ไม่เปลี่ยนแปลงพระอัยยาไศรย
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย โปรดให้ทรงกำกับตรวจตรา
ราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไป เล่ากันว่า ครั้นนั้นกรมพระราชวัง
บวร ๑ เสด็จลงมาพระราชวังทลวงเพลเข้า ประทับที่โรงละครเก่า ที่
อยู่ข้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงตรวจตราข้าราชการต่าง ๆ แล้ว
จึงเสด็จเข้าเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชทุกวันมิได้ขาด แม้จนในการ
เล่นหัวเครื่องสำราญพระราชอิริยาบถก็โปรดที่จะทรงด้วยกัน เป็นต้นว่า

ในฤกษ์ลมหำเภา ถ้า^๔โคจรว่าว วังหลวงทรงว่าวกลา ชักที่สนามนำวัค
พระศรีรัตนศาสดาราม. วังนำทรงว่าวปากเข้า ชักที่สนามหลวง เล่า
กันมาแต่ก่อนถึงนั้น ครั้นพระอาการกรมพระราชวังบวร ๑ ประชวรหนักลง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จ^๕ขึ้นไปประทับแรมที่ในพระ
ราชวังบวร ๑ ทรงรักษาพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราชอยู่หลายวาศ
จนถึงวันพุธเดือน ๘ อุตฺราสา^๖ ขึ้น ๓ ค่ำ เพลาเช้า ๕ โมงเศษ (๑๑ ก.ท.)
กรมพระราชวังบวรมหาเสนาณรัถย์ประชวรมาเดือนเศษ เสด็จสวรรคต
ที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระชนมายุได้ ๕๕ พรรษา พระราชทาน
น้ำสรง ทรงเครื่องพระศพเสร็จแล้ว เชิญลงพระลองประกอบพระโกศ
ทองใหญ่ แห่มาประดิษฐานไว้ณพระที่นั่งสุทฺธาสวรรย์ แห่หม้ายประกาศ
ให้คนโกนหัวไว้ทุกชักรวนั้น ให้เอาแบบอย่างครั้งกรุงเก่า โกนแต่ผู้ที่มี
สังกัดฝ่ายพระราชวังบวร ๑ เท่านั้น มิได้ให้ โกนทั้งแผ่นดินเหมือน
อย่างครั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตเมื่อในรัชกาลที่ ๑
ต่อมาถึงเดือน ๕ ปีชวด ฤกษ์กราช ๑๑๑๖ พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเมรุ
ทองสนามหลวงสร้างสำเร็จ แลเชิญพระบรมสรีริกธาตุมาสมโภชตาม
ประเพณีงานพระเมรุใหญ่เสร็จแล้ว ถึงวันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๓ ค่ำ
จึงโปรดให้เชิญพระศพกรมพระราชวังบวร ๑ แห่โดยกระบวนน้อยจาก
พระราชวังบวร ๑ ลงมายังหน้าวัดพระเชตุพนแล้ว เชิญขึ้นพระมหาพิไชย
ราชรถ แห่โดยกระบวนใหญ่ไปยังพระเมรุ มังนมหรรคพสมโภชแล
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครบ ๗ วันแล้ว ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๕
แรม ๒ ค่ำ จึงพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร ๑ ครั้น

พระราชทานเพลิงพระศพเสร็จแล้ว ไปรคให้เชิญพระอัฐมาไว้ใน
หีบพระธาตุมณฑปที่ในพระราชวังหลวง ด้วยทรงพระเสนหาหาไลยใน
สมเด็จพระอนุชาธิราช พระอัฐิกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์อยู่ใน
พระบรมมหาราชวังมาจนในรัชกาลที่ ๔ จึงได้ ไปรคให้เชิญไปประดิษฐาน
ไว้ที่พระวิมาน อันเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวรสถาน
มงคล ในพระราชวังบวร ฯ

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคตแล้ว วังหน้าว่างมา
อีก ๗ ปี ด้วยไม่ได้ทรงตั้งพระมหากษัตริย์มาจนตลอดรัชกาลที่ ๒ ใน
ระหว่างนั้นเจ้านายฝ่ายในพระราชวังบวร ฯ ทั้งที่เป็นพระราชธิดาในกรม
พระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ เสด็จลงมาอยู่ค้ำหนัก
ในพระราชวังหลวงหลายพระองค์ แต่พระองค์เจ้าดาราวดีพระราชธิดา
ในกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ นั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
คึกคิพลเสพทูลขอไปเป็นพระชายา.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตเมื่อวันออก
จตุลศักราช ๑๓๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ราชสมบัตินั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า กรมหมื่นคึกคิพลเสพมีบำเหน็จ
ความชอบมาก จะไปรคให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล
มีรับสั่งว่า ให้นำเป็นพระราชวังใหญ่โต หากจะทิ้งไว้ให้เป็นวังร้างไม่
กรมหมื่นคึกคิพลเสพก็เป็นพระราชบุตรเขยของกรมพระราชวังบวรมหา
เสนานุรักษ์ พันช้อยจึงเกี่ยวที่กล่าวกันว่าทรงแข่งสาปไว้แต่ก่อน จึง
ไปรคให้เสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียร ประทับอยู่ในพระราชวังบวร ฯ

ได้ทำการพระราชพิธีอุปราชากิเศกเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๓๐ แรม ๖ ค่ำ
 ลักษณะการพิธีที่ทำครั้งรัชกาลที่ ๓ คราวนี้ โดยยติว่าแบบอย่างครั้ง
 กรมพระราชวังบวรมหาเสนานรักษ์เป็นตำราอุปราชากิเศก จึงปลูก
 พลับพลาที่ข้างโรงละคร ๑ ให้กรมหมื่นคึกคักพลเสด็จเข้ามาประทับ
 แรมอยู่ในพระบรมมหาราชวังตลอดเวลาพิธี แลเสด็จไปทรงเครื่องที่
 พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แล้วแห่ขึ้นไปทรงฟังสวดที่พระราชวังบวร ๑
 เหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ แปรลกกับอุปราชากิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ แต่
 ที่พระสงฆ์สวดมนต์ในพระราชวังบวร ๑ เป็น ๔ แห่ง คือ พระที่นั่ง
 วสันตพิมานแห่ง ๓ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศแห่ง ๓ พระที่นั่งพุดตาน
 รัชสรรค์แห่ง ๓ แลพระที่นั่งสุทธาสวรรย์อีกแห่ง ๑ กับที่เหมือนมณฑล
 ภายทองแลตั้งไม้มะเดื่อทศกรร แลลดกระบวนทูลเสด็จลงข้าง ด้ว
 ปรากฏในหมายกรมวังตรง ๒ ขึ้นนั้นว่า “ให้ไปทูลถามกรมหมื่นรักษ์
 เรนเรศ” แต่จะยติเป็นอย่างไรหาทราวยไม่ กรมหมื่นคึกคักพลเสด็จเป็น
 กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อพระชนมายุได้ ๔๐ พรรษา.

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพได้ทรงสถาปนาการในพระราช
 วังบวร ๑ หลายอย่าง ทราบได้โดยจดหมายเหตุข้าง โดยสังเกตุฝีมือ
 ช่างบ้าง เวลานั้นพระราชมณฑลอุดรสถานเห็นจะชำรุดทรุดโทรมมาก
 เข้าใจว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงซ่อมแซมพระวิมานทั้ง
 ๓ หลัง แลในคราวที่ซ่อมแซมนี้ ทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ด้วย คือ

ในหมู่พระวิมาน ต่อมาหลังทรงพระวิมานองค์กลางออกไปเป็น
ท้องพระโรงหลังมุข ๓ ขนานนามว่า พระที่นั่งปฤษฎางค์ภิรมย์ ส่วน
มุขนำของเดิมแปลงเป็นมุขกระสัน ขนานนามว่า พระที่นั่งภิมุขมณฑลเศียร

ให้ รอทิมมท้าววังบ้านควนออกเสียดังบ้าน แล้วสร้างพระที่นั่ง
เป็นท้องพระโรงขึ้นใหม่อีกองค์ ๓ ต่อจากมุขของเดิม ให้พระที่นั่ง
บุษบกมาลาที่มุขเค็ดเดิมอยู่เป็นประธานในท้องพระโรงนั้น นำท้อง
พระโรงพอต่อถึงบริเวณพระที่นั่งสุทลาสวรรค์ ท้องพระโรงที่ทำใหม่นั้น
เขาอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวง ขนานนามว่า พระ
ที่นั่งอิศราวินิจฉัย ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

สร้างหอพระชั้นสองข้างมุขกระสันที่ต่อกับท้องพระโรง รูปหลังคา
เป็นทรงเก๋งจีน หอหลังเหนือเป็นที่ไว้พระอัฐิ เหมือนอย่างหอพระอาท
มณฑลเศียรในพระราชวังหลวง หอหลังใต้เป็นที่ไว้พระพุทธรูปเหมือนอย่าง
หอพระสุราลัยพิมานที่เป็นคู่กัน

พระที่นั่งสุทลาสวรรค์ เครื่องบนซ่อมใหม่ ต่อเคลือบเสาลอยรอบ
แลทำซุ้มพระแกลใหม่ อย่างที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้

พระที่นั่งค็วโมกขพิมาน ที่เป็นห้องพัสดุมาตहतทุกวันนี้ เข้าใจว่า
กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพโปรดให้ รอทิมมท้าววังบ้านควนทำใหม่ทั้งหลัง
ด้วยของที่บ่งปรากฏอยู่ เป็นฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ทั้งนี้ ของเดิม
เห็นระเล็กขนาดเท่าพระที่นั่งทรงบนที่กรุงเก่า แลช่างที่จะสร้างเป็น
เครื่องไม้ด้วยซ้ำไป

ที่กลางสระซึ่งรอบพระที่นั่งพิมานคู่ลีลาเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น
กรมพระราชวังบวรมหาดคีตกิพลเสพทรงสร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่อีกองค์ ๑
ชื่อนานนามว่า “พระที่นั่งรังสรรค์ฟ้าโลก” แต่เห็นจะสร้างเป็นเครื่องไม้
ต่อมาจึงหักพังเสียหมด ทราบไม่ได้ในเวลานี้ว่ารูปสัณฐานเป็นอย่างไร
ที่ทราบว่าสร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่ตรงนั้น เพราะนามพระที่นั่งยังปรากฏ
อยู่เท่านั้น.

สิ่งสำคัญซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาดคีตกิพลเสพทรงสร้างขึ้นใหม่
ในพระราชวังบวรฯ มีอีกสิ่งหนึ่ง คือ วัดบวรสถานสุทธาวาส^{๑๓} เรียก
กันเป็นสามัญแต่ก่อนว่า “วัดพระแก้ววังหน้า” เพราะอยู่ในวังเหมือน
กับวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระราชวังหลวง ทรงอุทิศที่ดินพระค้าย
เดิมสร้างวัดถวายเป็นพุทธบูชา เหตุที่สร้างวัดบวรสถานสุทธาวาส
เล่ากันมาเป็นหลายอย่าง แต่ไม่ยุติว่าจะเป็นความจริงได้แน่ กล่าวกัน
ว่าทรงสร้างแก้ชนครีเสื้อเจ๊กกองทัพไปปราบขบถเวียงจันทน์ เล่ากันอีก
อย่างหนึ่งว่า แต่เดิมจะทรงสร้างเป็นหอกล่าพร้าสาท จนปรังควันไม้แล้ว
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ มีรับสั่งให้ไปห้ามว่า
ในพระราชวังบวรฯ ไม่มีธรรมเนียมที่จะมีปราสาท กล่าวกันว่าเป็นเหตุ
ให้กรมพระราชวังบวรมหาดคีตกิพลเสพน้อยพระทัยมาก จึงไปรคให้แก้
เป็นหลังคาคลุมมุข อย่างเช่นปรากฏอยู่ทุกวันนี้ มีสิ่งต่างๆ ที่ทรง
สร้างในวัดบวรสถานสุทธาวาสโดยประณีตบรรจงหลายอย่าง แล้วเสาะหา

๑๓ นามว่า “บวรสถานสุทธาวาส” นี้ สงสัยว่าจะพระราชทานต่อในรัชกาลที่ ๔

พระพุทธรูปที่เป็นของงามของแปลก แลเครื่องศิลาโบราณต่าง ๆ มา
 ตกแต่ง พระเจดีย์ก็ถ่าบแบบอย่างพระเจดีย์สำคัญ เช่นพระธาตุพนม
 เป็นต้นมาสร้างขึ้นหลายองค์ แต่การที่สร้างวัดบวรสถานสุทธาวาส
 ไม่ทันแล้วสำเร็จ ที่เล่ากันมาเป็นแน่นอนนั้น ว่ากรมพระราชวังบวร
 มหาก็คักกิพลเสฟทรงสร้างพระพุทธรูปขึ้นองค์หนึ่ง สำหรับจะประดิษฐาน
 ที่ในพระอุโบสถ ยังไม่ทันแล้วพอประสูติพระหนัดทิศาภิรมย์ศรคต จึงทรง
 จยพระหัตถ์ผ้าห่มพระประธานพระองค์เจ้าคารวาทิไว้ คำรัสสั่งว่าต่อไป
 ถ้าท่านผู้ใดเป็นใหญ่โตทั้งบรรพตนั้น ให้ถวายผ้าผืนนี้ ทูลขอให้ช่วย
 ทรงพระให้ถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับผ้าผืนนั้น
 ทรงพระพุทธรูปถวายสมเด็จพระราชบิดาของกรมพระราชวังบวรมหาคักกิ
 พลเสฟจึงได้ปรากฏความที่กล่าวมานี้

กรมพระราชวังบวรมหาคักกิพลเสฟ คำทรงพระยศเป็นพระมหา
 อปราชัยอยู่ ๘ ปี ประสูติโรคมาน้ำ สวรรคตเมื่อณวันอังคารเดือน ๖
 ขึ้น ๒ ค่ำ บรมโรง จดศักราช ๑๓๒๔ พ.ศ. ๒๓๗๕ พระชนมายุได้ ๔๘ พรรษา
 พระศพประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ถึงเดือน ๕ ขยมเสง พ.ศ. ๒๓๗๖
 เชิญพระศพแห่ออกพระเมรุที่ท้องสนามหลวง ๑๔ มืงานมหารศพ ๕ วัน
 (ลดลงกว่าครั้งรัชกาลที่ ๒) พระราชทานเพลิงเมรุวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๕
 แล้วเชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ในพระราชมังคลาราม ๑ แต่นั้นวังนาก็
 ว้างมา ว้างคราวนี้ถึง ๓๘ ปี ๗

๑๔ การแห่พระศพกรมพระราชวังบวร ๑ รัชกาลที่ ๑ แลรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่า
 แห่จากวังนาลงมาพระเมรุ เหมือนครั้งรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่พบจดหมายเหตุที่จะสอบ

๑ ถึงยักญ รุคักกราช ๓๒๓ พ.ศ. ๒๓๘๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์มกุฎีศรีจักรีเป็นพระมหาอุปราช แต่ให้มีพระเกียรติยศเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกย่องสมเด็จพระเอกาทศราชอนุชามหาอุปราชครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้แก้ไขประเพณีการฝ่ายพระราชวังบวรฯ ให้สมกับพระเกียรติยศที่ทรงยกย่องสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้นหลายประการ เป็นต้นว่า นามวังหน้าซึ่งเคยเรียกในราชการว่า “พระราชวังบวรสถานมงคล” ให้เปลี่ยนนามเรียกว่า “พระบวรราชวัง” พระราชพิธีอุปราชาก็ให้เรียกว่า “พระราชพิธีบรมราชาภิเษก” พระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัตร แยกเติมว่า “พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” พระราชทานพระนามอย่างพระเจ้าแผ่นดินว่า “สมเด็จพระปวงเรนทราเมศมหิศรจักรี” พระขึ้นเกล้าเจ้าอยู่หัว” และขนานคำรับสั่งกรมพระราชวังบวรฯ เคยใช้ว่า “พระบัณฑูร” โปรดให้เปลี่ยนเป็น “พระบวรราชโองการ” ว่าโดยย่อ เติมคำ “บรม” เป็นฝ่ายวังหลวง แลคำ “บวร” เป็นฝ่ายวังหน้าเป็นคู่กัน เกิดขึ้นในคราวนี้เป็นปฐม.

เพราะเหตุที่เปลี่ยนพระราชพิธีอุปราชาก็เป็นบรมราชาภิเษก ดังกล่าวนั้น ลักษณะการพิธีจึงเอาแบบอย่างพิธีบรมราชาภิเษกทางวังหลวง ไปแก้ไขลดลงเป็นตำราพิธีบรมราชาภิเษก ทั้งคันแต่เชิญ

พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปประทับอยู่ในพระราชวังบวร ฯ
 แต่ก่อนงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เสด็จประทับแรมอยู่ในพระฉาก
 ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เหม่อนอย่างทางวังหลวงเสด็จประทับแรม
 อยู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยนั้น ครั้นพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
 เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ รอมณทป
 พระกระษัตริย์นาทพระองค์ทรงมรอาภิเษก ไปปลุกพระราชทานให้เป็น
 ที่ทรงของพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนที่ทำการพระราชพิธี
 นั้น ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์^{๑๕} จัดตั้งเทียนไชยแลเตียงพระสงฆ์สวด
 ภาณวาร (อย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในพระราชวังหลวง)
 ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยจัดตั้งพระแท่นมณฑล แลเป็นที่พระราชาคณะ
 ผู้ใหญ่สวดมนต์ (อย่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระราชวังหลวง)
 แต่งพระที่นั่งอิฐทิศแลพระที่นั่งภัทรบิฐหาตั้งไม่ ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์
 ในท้องพระบรรทม จัดเป็นที่ประทับทรงสวดพระสงฆ์ธรรมยุติกาเจริญ
 พระปริต (อย่างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในพระราชวังหลวง^{๑๖})
 โรงพิธีพราหมณ์ปลุกในสนามนำพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ตามอย่างอุปราชา
 ภิเษก แต่ไม่มีกระบวนแห่เสด็จเหมือนอุปราชาภิเษกแต่ก่อน เพราะ
 พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับอยู่ในพระราชวัง
 บวร ฯ แล้ว.

๑๕ เดิมเรียกพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เข้าใจว่าเปลี่ยนเป็นพุทไธสวรรย์ เมื่อครั้ง
 กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ตั้งจะอธิบายต่อไปข้างหน้า.

๑๖ ในจดหมายเหตุเก่ากล่าวไว้ว่า พระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่งทั้ง ๓ องค์
 ที่กล่าวมานั้น แลว่าราชการกล่าว ๆ ตามสันนิฐาน เชื่อว่าไม่ผิด.

พระราชพิธีบรมราชาภิเศก ทั้งสวดเมื่อฉวันอาทิตย์ เดือน ๖
 แรม ๑๐ ค่ำ เป็นวันแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
 โดยกระบวนพยุหยาตราหลังสาย ขึ้นไปยังพระบรมราชวังในเวลาบ่าย
 ทั้ง ๓ วัน ครั้นฉวันพฤษภาคม เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นพระฤกษ์บรม
 ราชาภิเศก เสด็จขึ้นไปในเวลาเช้า พระราชทานน้ำอภิเศกแก่พระ
 สุปราณบัตร กับทั้งเครื่องราชูปโภคแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ครั้นเสด็จกลับแล้ว (ในกฎหมายเทศของเจ้าพระยาทิพ
 ทวงษ์ว่า) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงมาถวายคอก
 ไม่อุปเทียมนั้นในพระบรมมหาราชวัง แล้ววันรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปยังพระราชทานต้นไม้เงินทองของขวัญ ใน
 การเฉลิมพระราชมณเฑียรที่พระบรมราชวังอีกครั้งหนึ่ง แลในการ
 พระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรครั้งนั้น โปรดให้พระบรมวงษา
 นุวงศ์เสนาอำมาตย์ราชเสวกทั้งฝ่ายวังหลวงวังหน้าถวายคอกไม่อุปเทียมนั้น
 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แลส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่น
 เกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงประพาศตามแบบอย่างเจ้านายรัชกรม คือ
 ถวายคอกไม่อุปเทียมนั้นแก่พระบรมวงษานุวงศ์ชั้นเจ้านายพระชนมายุยิ่งกว่า
 พระองค์ทุก ๆ พระองค์ ครั้นเสร็จการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณ
 เฑียรแล้ว โปรดให้แห่เสด็จพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเลียบ
 พระนครทางสถลมารคอีกวันหนึ่ง จึงเสร็จการพระราชพิธีบรมราชา
 ภิเศก.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบรมราชากิติก พระชนมายุ
 ๖๓ พรรษา เสด็จขึ้นไปประทับที่พระบรมราชวังเวลากำลังปรัก
 หักพังทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง ข้าราชการวังนำที่ได้อำตามเสด็จไปแต่แรก
 เล่ากันว่า ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวออกพระโอษฐ์ว่า
 “เฮอ อยู่ก็ดีกว่าให้มาเป็นสมภารวังร้าง” ความขึ้นสมกับคำพระครู
 ธรรมวิธานจารย์สอน^{๑๗} เล่าว่า เมื่อก่อนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
 เจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่วังน่านัน วังน่านกร้างหักพังมาก ชุ่มประทุ
 แลหลังคาขอมปรการรอบวังหักพังเกือบหมด กำแพงวังชั้นกลาง
 ก็ไม่เห็นมี ท้องสนามในวังนำชาวบ้านเรียกกันว่า “สวนพันชาติ”
 เพราะพันชาติตำรวปลูกเข้าเรือนอาไศรยแลขกร่องทำสวนเต็มตลอด
 ไปจนนำพระที่นั่งคือโถงพินานแลพระที่นั่งพุทธไสสรวรย์ สถานที่ต่าง ๆ
 เช่นศาลาลูกขุนแลโรงช้างเป็นต้น ของเดิมหักพังหมด มีแต่รอย
 เหลืออยู่ตรงที่ทศสร้างขึ้นใหม่ พระครูธรรมวิธานจารย์ว่าสถานที่ต่าง ๆ
 ที่เห็นกันในชั้นหลัง เป็นของสร้างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
 เจ้าอยู่หัวแทบทั้งนั้น ความที่พระครูธรรมวิธานจารย์กล่าวนี้ยุคทอง
 ด้วยเหตุการณ์ ก็คิดแต่สร้างวังนำมาจนเวลานั้นได้ถึง ๖๘ ปีปรากฏว่า
 ใ้ใช้ซ่อมแซมปฏิสังขรณ์แต่พระราชสมเด็จบรมเมอในรัชกาลที่ ๓ นอกจาก
 พระราชสมเด็จบรมเห็นจะชำรุดทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง แลคงเป็นด้วย
 เหตุที่วังน่านกร้างทรุดโทรมนเอง จึงมีหมายรับสั่งปรากฏอยู่ว่าเมื่อก่อน

๑๗ พระครูธรรมวิธานจารย์ได้อำตุมหาธาตุมาแต่เป็นเด็กสิบขวัด เดี่ยวนั้นอายุได้ ๘๐
 ได้เคยเดินผ่านไปมาทางวังนำเสมอตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓

พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร เสด็จขึ้นประทับที่วังน่านนั้น ให้
ทำพิธีฝังขอรกใหม่เมื่อเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดให้แห่พระพุทธรูปสำคัญกลับไปสถิตย์ประดิษฐานในพระราช
วังบวร ฯ แลในวันนั้นเวลาบ่ายพระสงฆ์ ๒๐ รูปสวดมนต์ในพระที่นั่ง
อิศราวินิจฉัย รุ่งขึ้นวันขึ้น ๒ ค่ำเวลาเช้าพราหมณ์ฝังหลักขอรก
ทุกมุมแลประตูพระราชวังบวร ฯ รวม ๘๐ หลัก เข้าใจว่าพระบาท
สมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร เสด็จขึ้นประทับที่พระราชวังบวร ฯ ในวัน
แรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ นั้น.

ตามที่ได้ความในจดหมายเหตุแลที่พระนครรวมวิธานจารย์เล่าให้
ฟังดังกล่าวมา เป็นอันยุติได้ว่า พระราชมณเฑียรสถานต่าง ๆ ที่
ปรากฏอยู่ในแผนที่วังน่าน เป็นของพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร
ทรงสถาปนาใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โดยมาก แต่การที่พระบาทสมเด็จพระ
บรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร เสด็จขึ้นประทับที่วังน่านนั้น ถ้าจะกำหนดโดยเหตุ ต่างกัน
เป็น ๓ ประการ คือ ก่อสร้างเฉลิมพระเกียรติยศที่เสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดิน
กึ่งนั้นประการ ๑ ก่อสร้างแทนของเดิมซึ่งปรักหักพังไปให้บริบูรณ์ตั้งแต่
ก่อนประการ ๑ ก่อสร้างตามลำพังพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระ
บรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร อีกประการ ๑ จะอธิบายต่อไปนี้ทีละอย่าง.

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร
อยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราช
ดำริห์ก่อพระที่นั่งนั้น ทั้งพระราชมณเฑียรสถานแลเครื่องราชูปโภค
ทั้งปวงตลอดจนตำแหน่งขุนนาง ยกตัวอย่างเช่นว่าจำตำรว ทรงตั้ง

ขึ้นใหม่ในทำเนียบข้าราชการวังหลวง ก็โปรดให้ตั้งขึ้นใหม่ในทำเนียบ
ข้าราชการวังหน้าด้วยดังนี้ เป็นต้น ว่าโดยย่อเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศ
สำหรับวังหลวงมีอย่างไร ก็ทรงพระราชดำริห์ให้มีขึ้นทางวังหน้าใน
ครั้งนั้นโดยมาก จะกล่าวแต่เฉพาะพระราชสมณเขี้ยวก่อน คือ

ข้อสำคัญ ปราสาทไม่เคยมีในพระราชวังบวรสถานมงคล จึงโปรด
ให้สร้างปราสาทขึ้นข้างนามุขพระที่นั่งสุทไธสวรรย์องค์ ๓ ขนาดแล
รูปสัณฐานอย่างพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ในพระบรมมหาราชวัง ขนาด
นามว่า “พระที่นั่งศกขรรณประเทศ” มีเกยสำหรับขึ้นทรงช้างอยู่ข้างนำ
สร้างพระที่นั่งโถง ทำนองพระที่นั่งศกขรรณย์ในพระราชวัง
หลวง ทรงมุกกำแพงบริเวณหน้าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย มุมข้างใต้
องค์ ๓ มุมข้างเหนือองค์ ๓ มีเกยสำหรับทรงพระราชยาน ขนาดนามว่า
“พระที่นั่งมณฑลวิเศษองค์ ๓ พระที่นั่งเอกชลลงกฎองค์ ๓” ยังอยู่จน
ทุกวันนี้ทั้ง ๒ องค์.

ในซาลาข้างท้องพระโรง สร้างพระที่นั่งโถงองค์ ๓ เหมือนอย่าง
พระที่นั่งสนามจันทร์ แลเรียกว่าพระที่นั่งสนามจันทร์อย่างเดียวกับใน
พระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งองค์นี้ยังอยู่ แต่ชำรุดจนพังอยู่แล้ว.

สร้างพลับพลาสูงทศทิศพระเนตร ผักชีมทวารบนกำแพงพระบวร
ราชวังด้านตะวันออกองค์ ๓ อย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในพระราชวัง
หลวง แต่เป็นพลับพลาโถง เสาไม้หลังคาไม่มียอด เข้าใจว่า
จะเหมือนอย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์เมื่อแรกสร้าง ก่อนแก้ไขเป็นปราสาท
เมื่อในรัชกาลที่ ๓

สร้างพระตำหนักหน้าท้าวคำหนักแพองค์ ๑ เป็นเครื่องไม้ทำนอง
พระที่นั่งสร้างท้าวราชวรคิฐเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ชื่อนานนามว่า “พระที่นั่ง
นันทิ์คณาภิรมย์” ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติสร้างถวาย
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นแทนของเก่า แต่ถ่ายแบบอย่างของในพระราชวัง
หลวงไปสร้างเฉลิมพระเกียรติยศก็มีหลายอย่าง เช่นโรงช้างต้น ม้า
ต้น แด่พระตุมหาโกกราชสร้างใหม่เป็นประตูชั้นกลาง ทำเป็นประตู
สองชั้นอย่างประติพจน์ไชยศรีในพระราชวังหลวงนั้นเป็นต้น การชักของ
ตราแผ่นดินที่ในพระราชวังมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ในพระราชวังหลวงตั้ง
เสาชิงช้าของพระมหามงกุฎ ที่พระบวรราชวังก็โปรดให้ตั้งเสาชิงช้าของพระ
ราชตามณอย่างเดียวกัน.

สิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นใหม่บริบูรณ์
ตามของเกิมนั้น เช่นสร้างทิมดาบ เขื่อนเพชร โรงช้าง โรงม้า
ศาลาลูกขุนเป็นต้น ตลอดจนก่อสร้างซ่อมประตูที่ปรักหักพังให้กลับค
ขึ้นทั้งเก่า ของเหล่านี้ของเดิมเป็นเครื่องไม้ สร้างใหม่เป็นเครื่อง
ก่ออิฐถือปูนโอบมาก ทำหนักข้างในก็ซ่อมใหม่ทั้งหมดในครั้งนั้น.

สิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างตามพระราช
หฤทัยของพระองค์เองนั้น ก็พระราชมนต์เขยริทสี่ตัพระทัยในพระ
บวรราชวัง ไม่พอพระราชหฤทัยที่จะประทัยพระวิมานของเดิม จะสร้าง
พระราชมนต์เขยริทใหม่เป็นที่ประทัย แต่ที่พระบวรราชวังชั้นในคืบแคบ

จึงโปรดให้ขยายเขตชนในขึ้นไปข้างคันทนอ (เขตเดิมอยู่ตรงแนวถนนแต่ประตูศกาศบูรพาตมาทางตะวันออก ในแผนที่) แลให้รื้อโรงละครซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณรักษ์ทรงสร้างไว้แต่เดิมนั้นเสีย แล้วสร้างพระราชมณฑปใหม่ในที่บริเวณนั้นองค์ ๑ สร้างเป็นเก๋งจีนโดยฝีมืออย่างประณีตบรรจง ครั้นสำเร็จเสด็จขึ้นประทับ พะเชิญประพรวเสาะแสะตึกต่อมาไม่เป็นปรกติ จึงเสด็จมาทูลกราบทูลว่าเพราะพระที่นั่งเก๋งที่ประทับนั้นสร้างในที่ถวงชัยไม่ดีเป็นอัปมงคล จึงโปรดให้รื้อพระที่นั่งเก๋งนั้นไปปลูกเสียนอกวัง (ตรงที่สร้างโรงกระสาปนเคยวัน) ถึงรัชกาลที่ ๕ เก๋งนี้ว่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทอดพระเนตรเห็นแต่ยังทรงพระเยาว์ โปรดว่าฝีมือทำประณีตน่าเลิกลาย จึงให้ย้ายเขาไปปลูกไว้ในพระราชวังดุสิต เป็นที่สำหรับเจ้านายวังนำไปประทับเวลาเสด็จขึ้นไปเฝ้า ฯ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นเมื่อรื้อพระที่นั่งเก๋งออกไปจากพระบวรราชวังแล้ว จึงทรงสร้างพระที่นั่งองค์ ๑ ในบริเวณอันเดียวกัน เป็นแต่เลื่อนไปข้างตะวันออกหน่อยหนึ่ง พระที่นั่งองค์ใหม่นี้ทำเป็นคอกอย่างฝรั่ง สร้างโดยประณีตบรรจงเหมือนกัน ชานนามว่า “พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์” พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นี้ตลอดมาจนเสด็จสวรรคต พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ยังอยู่จนทุกวันนี้.

อีกอย่างหนึ่ง โปรดให้รื้อพระตำหนักแดงที่พระราชวังเดิม มาปลูกไว้ในพระบวรราชวังข้างคันทนอตก ทรงมุงด้วยทึบขยายใหม่ พระตำหนักแดงนี้เข้าใจว่าเป็นพระตำหนักเดิมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเรื่องตำนานจะกล่าวตอนที่ต่อไปข้างหน้า.

อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบังคับบัญชาทหาร
ปืนใหญ่ จึงทรงศึกษาวิชาทหารอย่างยุโรป แล้วเอาเป็นพระธุระฝึกหัด
จัดการทหารตลอดมา แลอีกประการ ๓ โปรดวิชาต่อเรือกำปั่นรบ ได้ทรง
ศึกษาคำว่าเครื่องจักรกลกับมิชชันนารี จนทรงสร้างเครื่องเรือกลไฟขึ้น
ได้ในเมืองไทยเป็นครั้งแรก จึงเป็นเหตุให้โปรดทั้งวิชาการทหารบก
ทหารเรือมาแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ครั้นเสด็จเฉลิมพระยศบรรพชาภิเษก
แล้ว ก็ทรงจัดตั้งทหารวังหน้าขึ้นทั้งทหารบกทหารเรือ จ้างนายร้อยเอก
นอกชั้นนายทหารอังกฤษ ซึ่งภายหลังได้เป็นกงสุลเยนเนอราลอังกฤษใน
กรุงเทพฯ แลเป็นเซอร์จอมมัตนอกชั้นนั้น มาเป็นครูฝึกหัดตาม
แบบอังกฤษ ส่วนทหารเรือก็ให้พระเจ้าลูกเธอเป็นนายทหารเรือหลาย
พระองค์ แลทรงต่อเรือรบกลไฟ มีเรืออาสาตัวตรีศ แลเรือยิงค
อโยธินิยาเป็นต้น สำสมขึ้นใหญ่น้อยแลเครื่องสาตราวุธอัน
สำหรับการทหารนั้นมากมาย จึงต้องสร้างสถานที่เพิ่มเติมขึ้นใน
วังหน้า เช่นโรงปืนใหญ่ โรงทหาร คลังสรรพยุทธ แลที่กั้นที่ปวราภ
ในแผนที่วังหน้า ล้วนเป็นของสร้างขึ้นในครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวทั้งนั้น ส่วนโรงทหารเรือนั้นจัดตั้งที่ริมแม่น้ำข้างใต้คาน้ำแก
ตรงที่เป็นโรงทหารเดิมนั้น.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวังใหม่วัง ๓ ที่ริม
คลองคูเมืองเดิมข้างฝั่งเหนือ ตรงที่เป็นโรงพยาบาลทหารทุกวันนี้

ทำทางฉนวนออกจากพระบรมราชวังข้ามคลองไปจนถึงวังใหม่ วังใหม่
นั้นสร้างเป็นอย่างตึกฝรั่งทั้งวัง ว่าจะไว้เป็นที่เสด็จแปรสถานไปประทับ
สำราญพระราชอิริยาบถ แต่ทำยังไม่ทันแล้วเสด็จสวรรคตเสียก่อน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานให้เป็นวังกรม
หมื่นบวรวิไชยชาญ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระ
พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา.

พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่า พระอภัย
ไศรยไม่โปรดที่จะแสดงยศศักดิ์ โดยปกติเสด็จออกให้ข้าราชการ
เฝ้าที่เสด็จออกที่โรงรถ ต่อเวลาการพิธีจึงเสด็จออกท้องพระโรง
จะเสด็จที่ใด ถ้ามีกิจเป็นราชการงานเมือง ก็มักจะเสด็จแต่โดยลำพัง
พระองค์ บางทีทรงม้าไปกับคนตามเสด็จคนหนึ่งสองคน โดยพอพระราช
หฤทัยที่จะเที่ยวประพาศมิให้ใครรู้ว่าพระองค์เสด็จ แม้จะเสด็จ
ไปตามวังเจ้านายก็ไม่ใคร่ให้รู้พระองค์ก่อน พระองค์เจ้าประจักษ์วรการ
เคยตรัสเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อแรกได้บังคับช้างสิบหมื่นแต่ยังเป็น
หม่อมเจ้านั้น ครึ่งหนึ่งเวลาแล้ว ได้ยินเสียงคนมาร้องเรียกที่
ประตูวัง ให้คนเปิดประตูออกมา พบพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จไปทูล พระองค์เจ้าประจักษ์ฯ ตกพระทัยออกไปเชิญเสด็จมา
ประทับบนหอนั้น เวลานั้นมีแต่ข้าพเจ้าอยู่คนเดียว จะเรียกพรมเก็บมา
ปูล้างเสด็จก็รับสั่งห้ามเสีย ประทับอยู่ ๆ คำสั่งเรื่องที่โปรดให้ทำสิ่ง
ของถวายไปพลางแลทรงเขี่ยค้ายไปพลาง จนเสด็จพระราชอุรุจึงเสด็จ
ทรงม้ากลับไปพระบรมราชวัง อันเรื่องทรงม้า เล่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระ
พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดนัก ประทับอยู่พระบรมราชวังเสด็จทรงม้าเล่น

ในสนามไม้ฉาก ข้างทิศตรงกลาง ให้เล่นขี้น้ำซ่อนหา
 วิ่งเล่นนั้น ให้มีคนขี้น้ำตะพายขี้น้ำมาทั่ว แต่งตัวเหมือนคนอยู่โยงอีก
 คนหนึ่ง คนขี้น้ำหนาคองได้ตัวก่อนจึงจะเข้าโยงได้ ความสนุกอยู่ที่รู้ไม่
 ได้ว่าขี้น้ำไหนเป็นขี้น้ำตัว แล้วขี้น้ำไหนเป็นขี้น้ำอยู่โยง เพราะแต่งตัวเหมือนกัน
 ข้างทิศขี้น้ำมาทั่วกลางได้ ผู้ที่ไม่รู้หลังหน้า เลยเข้าโยงไม่ได้ก็มี แล้ว
 กันว่าสนุกนัก ข้างทิศตรงกลางขี้น้ำเข้าล่อข้างน้ำนั้น ครึ่งหนึ่งว่าทรงม้า
 ผ่านตัวโปรก ขันระวางเป็นเจ้าพระยาสายฟ้าฟาด เข้าล่อข้างพลายแก้ว
 ขันขันระวางเป็นพลายไฟทักกลีบเวลาตกน้ำนั้น พอข้างได้ทรงระวาง
 แฉ่งข้างจะให้มาวิ่ง ขี้น้ำนั้นเป็นขี้น้ำเดินน้อยก็ไปเดินน้อยได้ แล้วกันว่า
 วินนั้นหากหม้ออาจ ขันเป็นหม้อตัวทักพลายแก้ว เขาขอพนทักกลีบขึ้นยว
 พลายแก้วไว้อยู่โดยฝีมือ อีกกันหนึ่งว่าขี้น้ำข้างแล้วเดินไปเสียทางอื่น
 ทักพระบาทสมเด็จพระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่เป็นอันตราย เหตุนี้ไป
 เพราะเหตุที่โปรกการทักแล้วทักหารแล้วสนุกคนของต่างๆ ถึงกล่าวมานี้ จึง
 เกิดเสียงกระซิบๆ กันว่า พระบาทสมเด็จพระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิชา
 อาคมของคนว่าหายพระองค์ใด ข้างว่าเสด็จลงเหยียบเรือกำปั่นฝรั่งเสียง
 ก็มี กระบวนทรงช้างกว่าเข้านัก ของที่พระบาทสมเด็จพระบันเกล้าเจ้า
 อยู่หัวโปรกทรงเล่น ที่เล่าๆ กันอีกอย่างหนึ่งก็แล้วลาว ว่าทรงได้
 สันทักทั้งแค้นทั้งแฉ่ว คำแฉ่วเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระ
 พระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีปรากฏอยู่บนบันทึกลายเล่มสมุด เชื้อยอนเขา
 รังราชทูตอังกฤษเข้ามากรุงเทพฯ แต่งหนังสือกล่าวไว้ว่า เมื่อวันพระบาท
 สมเด็จพระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเลี้ยงนั้น เมื่อเสด็จการเลี้ยง
 แล้วทรงแคนให้ฟัง เชื้อยอนเขารังชมไว้ในหนังสือว่าทรงเพราะนัก.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จดำรงราชสมบัติอยู่
 ๑๕ ปี ในตอนปลายเกิดวรรณโรคขึ้นภายในพระองค์มีพระอาการประ
 ชวรเสาะแสมาหลายปี จึงต้องเสด็จไปเที่ยวรักษาพระองค์ตามหัวเมือง
 น้อย ๆ กล่าวกันว่ามักเสด็จไปประทับตามถ้ำถ้ำบ้านลาว เพราะ
 ไปรกแอ่วลาว เสด็จไปประทับที่บ้านสัมปะทวน แขวงจังหวัดนคร
 ราชสีมา ทางเมืองพนัสนิคมบ้าง แต่ไปประทับที่ตำหนักบ้านสีทา
 แขวงจังหวัดสระบุรีโดยมาก จนมีฉลุ รุสกีกราช ๑๒๒๗ พ.ศ. ๒๔๑๘
 พระอาการที่ประชวรหนักลง ต้องเสด็จกลับกรุงเทพฯ แลในเวลานี้
 มีฉลุสัปดาห์คณัน เป็นกำหนดพระฤกษ์จะได้ทำการพระราชพิธีโสกันต์
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าสมเด็จพระอนาธิราชประชวรมากอยู่ จะ
 ไปรกให้เลื่องงานโสกันต์ไป ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
 เจ้าอยู่หัว กรวยทูลขออย่าให้เลื่องงาน ว่าพระองค์ประชวรมากอยู่แล้ว
 จะไม่ได้มีโอกาศสมโภช จึงต้องไปรกให้กังงานไว้ตามพระฤกษ์เดิม
 ครั้นถึงงานพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรงสืบให้เจ้าพนักงาน
 เตรียมกระบวนจะเสด็จลงมาจรดพระที่นั่งไกรพระราชนาน พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ควรรับสั่งให้ทอดที่ราชอาสน์เตรียมไว้รับ
 เสด็จตามเคย ทั้งทรงทราบอยู่ว่าพระอาการมากจะไม่เสด็จลงมาได้ โดย
 จะมีให้สมเด็จพระอนาธิราชโทมนัสน้อยพระไทย ด้วยพระบาทสมเด็จพระ
 ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวมาก ข้าพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รับสั่งแล้วว่า เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น เสกขันธ์ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระ
พระยงเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อใด มักคำรัสเรียกเข้าไปให้ ไกลแล้วยก
พระหัตถ์ลูบ รับสั่งว่า “เจ้าใหญ่และต่อไปจะเป็นที่พึ่งของญาติได้”

ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระยงเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติพระชนมายุ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสกขันธ์ไปทรงรักษาพยาบาลทั้ง
กลางวันกลางคืน ประสูติมาจนวันอาทิตย์ เดือน ๖ ค่ำ พอ
เป็นวันสุกงานพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็เสกขันธ์บรรดาศักดิ์พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ พระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา
การพระศัพโตโปรดให้เรียกว่าพระบรมศัพโต จักเหมือนอย่างพระบรมศัพ
โตสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทุกอย่าง เว้นแต่มีใบบังพระล่องเงินกับประกาศ
ให้คนโกนหัวไว้ทุกซีกแต่มีสังกัดในพระบรมราชวัง เหมือนอย่างกรม
พระราชวังบวร ฯ มิได้ให้โกนหัวทั้งแผ่นดิน

ครั้นถึงปลาย พ.ศ. ๒๔๓๘ โปรดให้ทำพระเมรุที่ท้องสนามหลวง
ตามแบบอย่างพระเมรุพระบรมศัพโตสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แลจัดการแห่ง
พระบรมศัพโตพระบาทสมเด็จพระยงเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำนองครั้งกรมพระ
ราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ในรัชกาลที่ ๒ แต่เพิ่มเติมพระเกียรติยศ
พิเศษขึ้นเป็นหลายประการ.

ปรากฏรายการงานพระเมรุครั้งนั้นว่า ๓ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ เชิญ
พระบรมอัฐิแห่งพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยในพระบรมราชวัง ออกประค
มหาโกศราช แลประคบบรรยาศรา คำนวณออก มาสมโภชที่พระ
เมรุวันกับคนหนึ่ง แห่งพระบรมอัฐิกลับแล้ว ถึงเดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ

เพลาย้าย ๒ โมง เชิญพระบรมศพแห่ออกประตูโอภาสพิมานชั้นกลาง
 กำนันเห็น แลประคองพิตรเจษฎากำนันทวันทกพระบรมราชวัง ไปถึง
 กำหนักแพ เชิญพระบรมโกศฐูประคิฐฐานเห็นพระแท่นแว่นฟ้าในเรือ
 พระที่นั่งกิ่งไกรสรสมข แห่ลงลงมาประทับที่พระราชวังเดิม ด้วยพระ
 บาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไต่เสด็จประทับอยู่ตลอดในรัชกาลที่ ๓
 มีมหรศพลมโภชนหนึ่ง ครั้นเวลาคึกคะนองเรือพระบรมศพมาประ
 ทิษที่ท่าฉนวนวัดพระเชตุพน รุ่งขึ้น ชัน ๖ คำ เวลาเช้าแห่กระบวน
 น้อยไปยังที่ตักกระบวนใหญ่ที่ถนนสนามไชย เชิญพระบรมโกศขึ้น
 พระมหาพิไชยราชรถแห่ไปยังพระเมรุมาศ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล
 แลมีมหรศพลมโภชน ๗ วัน แล้วพระราชทานเพลิงเมรุชัน ๓๕ คำ
 เกือน ๓ เมื่อเสร็จการสมโภชพระบรมอัฐิแล้ว โปรดให้เชิญไปประ
 คิฐฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศเรศราชานุสัถในพระบรมราชวัง.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น วังหน้าฉิบหาย
 เวลาเมื่อกรมพระราชวังบวร ๑ รัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ สวรรคตหลายอย่าง
 เป็นกันว่า พระราชวังบวร ๑ ที่เคยชำรุดทรุดโทรม พระบาทสมเด็จพระ
 พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไต่ทรงปฏิสังขรณ์ให้กลับบริบูรณ์แล้วทั้งข้างหน้า
 ข้างในทั่วไป แลเจ้านายฝ่ายในพระบรมราชวัง ก็มีมากขึ้น มีพระ
 องค์เสด็จอยู่ทั้ง ๔ รัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระราชดำริเห็นว่า ไม่ควรจะให้พระบรมราชวังให้เป็นวังร้างว่าง
 เปล่าเหมือนอย่างแต่ก่อน แลตามราชประเพณีครั้งกรุงเก่า สมเด็จพระ
 พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปประทับอยู่วังหน้าก็เคยมี ถึงกล่าวมาแต่ก่อนแล้ว

จึงเสด็จขึ้นไปประทับเป็นประธานในพระบรมราชวังนั้นเอง ๆ บางทีก็เสด็จ
ไปเยี่ยมเยือนเกาะเวลา บางทีประทับแรมอยู่ก็มีบ้าง แลเวลานั้น
มีแก๊ง พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระวิสูตรวารี มลิ
สร้างถวายตรงนำพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ ยังค้างอยู่ จึงโปรดให้
สร้างต่อมาจนสำเร็จ ชื่อนานานว่า “พระที่นั่งบรมวิภังค์” เป็นที่
ประทับเวลาเสด็จไปอยู่พระบรมราชวัง ยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้ แต่ต่อ
มา คำว่าที่พระที่นั่งบรมวิภังค์ถูกแดดบ่าบร้อนจังนัก โปรดให้สร้าง
ที่อีกหลัง ๑ ต่อไปข้างเหนือ การยังไม่สำเร็จจนตลอดรัชกาลที่ ๔
ทรงมีพระราชดำริถึงเรื่องข้าราชการวังหน้าแทรกลงสักหน่อย ด้วย
เนื่องในเรื่องตำนานของวังนามาแต่ครั้งกรุงเก่า ตำแหน่งข้าราชการ
ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ไม่ปรากฏทำเนียบในกฎหมายเดิม (ที่พิมพ์
เป็นเล่มนั้น) แต่มีข้าราชการบางตำแหน่งในทำเนียบเดิม เช่นหลวง
มหาอำมาตย์ ว่าเป็นสมุหเทศาภิบาลฝ่ายเหนือ หลวงธรรมไตรโลก ว่าเป็น
สมุหพระกลาโหมฝ่ายเหนือ คำว่า “ฝ่ายเหนือ” ที่กล่าวในทำเนียบ
หมายความว่าราชธานีฝ่ายเหนือ คือเมืองพิษณุโลกเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย
คือเป็นนครมหาเสนาบดีของเจ้าที่กรุงเมืองพิษณุโลก ถึงเจ้ากรม
พระตำรวจ ตำแหน่งขุนราชวินทร ขุนอินทรเทศ ที่เรียกว่า
“กรมพระตำรวจนอก” นั้น ก็เป็นตำแหน่งตำรวจฝ่ายเหนืออย่างเคี้ยว

กัน ด้วยมีปรากฏในเรื่องพระราชพงษาวดารว่า เมื่อครั้งพระเจ้า
 หงสาวดีมาล้อมกรุงเก่าไว้ พระมหาธรรมราชาที่ครองเมืองพิษณุโลก
 มาในกองทัพกับพระเจ้าหงสาวดี เสด็จเข้ามาว่ากล่าวชาวเมืองให้
 ยอมแพ้ ชาวเมืองไม่เชื่อ กลับเอาขึ้นยิงพระมหาธรรมราชา ขุนอินทร
 เทษเข้าล้อมพระองค์พาหนีไป ความอันนี้เป็นหลักฐานว่า ตำแหน่ง
 ขุนอินทรเทษเป็นตำรวจพิษณุโลก เลยส่อให้เห็นต่อไปว่า ที่เรียกใน
 ทำเนียบว่า “ตำรวจสนม” ซึ่งขุนพรหมบริรักษ์ ขุนสุริยภักดีเป็นเจ้ากรม
 นั้น เติมเห็นจะเป็นตำรวจสำหรับพระอรรคมเหสี ตำรวจสำหรับสมเด็จพระ
 พระเจ้าแผ่นดิน เติมมีแต่ ๔ ตำรวจเท่านั้น ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายเหนือ
 ที่กล่าวมานี้เห็นจะรวมสมทบเข้าในทำเนียบข้าราชการวังหลวง เมื่อใน
 แผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชนั่นเอง ฤ็มิลินั้นก็ในแผ่นดิน
 สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่จริงตำแหน่งข้าราชการตามทำเนียบฝ่าย
 พระราชวังวรฯ ๑ ที่ปรากฏในชั้นหลัง เช่นพระยาจำแลนยากร แล
 พระยากลาโหมราชเสนา เป็นต้น น่าจะเกิดขึ้นเมื่อครั้งสมเด็จพระเอกา
 ทศรถเป็นพระมหาอุปราช ด้วยมีพระเกียรติยศเหมือนอย่างพระเจ้า
 แผ่นดิน แต่ไม่ปรากฏหลักฐาน ในหนังสือพระราชพงษาวดารไม่มีชื่อ
 ขุนนางวังนำ ตามทำเนียบใหม่บางตำแหน่งปรากฏต่อเมื่อสมเด็จพระ
 นารายณ์มหาราชเป็นพระมหาอุปราชในแผ่นดินสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา
 จึงสันนิษฐานว่า จะพึงตั้งทำเนียบข้าราชการวังนำสังกัดเป็นหมวดหมู่เมื่อ
 ตั้งกรมพระราชวังวรสถานมงคลในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเป็นเดิม

มา ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่มาตั้งในกรุงรัตนโกสินทร์
เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้น เขาทำเนียบอย่างครั้งกรุงเก่ามาตั้ง แล้วมา
เพิ่มเติมขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ให้ทรงยกทำเนียบวังหลวง เหตุด้วยมีพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
ตำแหน่งข้าราชการวังหน้าจึงมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก.

อนึ่งตามประเพณีมีแต่โบราณมา เวลาว่างพระมหากษัตริย์ จะ
เป็นเพราะเหตุพระมหากษัตริย์เสด็จผ่านพิภพเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินที่
ฤ็พระมหากษัตริย์สวรรคตก็ ข้าราชการวังหน้าต้องมาสมทบเป็นข้า
ราชการวังหลวง ผู้ที่รับราชการกรมไหนในวังหน้า ก็มารับราชการ
ในกรมนั้นในพระราชวังหลวง แต่นั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงตั้ง
ทั้งตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงแลวังหน้า จนทรงตั้งพระมหากษัตริย์
เมื่อใด ข้าราชการที่ตำแหน่งเป็นฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ก็กลับไป
รับราชการในพระมหากษัตริย์ เป็นประเพณีมาดังนี้

พิเคราะห์ในทางพงษาวดารของข้าราชการวังหน้าในชั้นกรุงรัตน
โกสินทร์นี้ เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ กรมพระราชวังบวรมหา
สุรสิงหนาท ทรงเลือกสรรผู้ซึ่งทรงคุ้นเคยใช้สอยในพระองค์มาแต่
ก่อน มาตั้งเป็นข้าราชการวังหน้าตามพระอริยาไศรย ข้าราชการวัง
หลวงก็วังหน้าครั้งนั้นเสมอเป็นต่างพวก มาในตอนปลายจึงมีเหตุเกิด
อริกันถึงอธิบายมาแล้ว เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคต
แล้ว ข้าราชการวังนามาสมทบอยู่ในพระราชวังหลวง ๓ ปี ชนนางครั้ง
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ที่ร้ายก็ถูกกำจัดไป ที่ดีก็ย้ายไป

วิจารณ์การตำแหน่งในพระราชวังหลวง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาลัย ใ้ช้ข้าราชการพิเศษเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
 ข้าราชการวังหน้าขึ้นเดิมเห็นจะเหลืออยู่น้อย จึงปรากฏว่าทรงตั้งข้าหลวง
 เดิมเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ โดยมาก ครั้นเสด็จ
 เสด็จถวญราชสมบัติ มีพระราชประสงค์ว่าคนที่ไ้ทรงตั้งเป็นตำแหน่ง
 ขุนนางวังหน้าไว้รับราชการในพระราชวังหลวง จึงต้องจัดหาข้าราชการ
 วังหน้าขึ้นใหม่สำหรับสมเด็จพระอนุชาธิราชพระบรมโอรสาธิราช ที่ไ้ใช้ปรามา
 พิเศษเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในครั้งนั้นเห็นจะทรงพระ
 ราชดำริที่ปรึกษาอีก จะต้องมีให้ข้าราชการวังหน้ากับวังหลวงเกิดเป็น
 ต่างพวกต่างเหล่าตั้งแต่ก่อน จึงโปรดให้จัดบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่
 ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการมีตำแหน่งในฝ่ายพระราชวัง
 บวร ฯ ทุก ๆ ตระกูล ยกตัวอย่างเช่นในตระกูลเจ้าพระยามหา
 เสนาบดี สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงษ์ ผู้พี่ ไ้เป็นหมื่น
 ไวยวรนาถในพระราชวังหลวง สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ
 ผู้น้อง ไ้เป็นหมื่นเด็กชายในพระราชวังบวร ฯ เป็นต้น ในสกุลอื่นๆ
 ก็แบ่งไปโดยทำนองเดียวกัน ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาเสนานรีย
 สวรรคต ข้าราชการวังหน้ามาสมทบในพระราชวังหลวง ก็เข้ากันไ้เป็น
 อันหนึ่งอันเดียว ไ้ย้ายมาเป็นตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงใน
 ระหว่างเวลาว่างพระมหาอุปราชอยู่ ๘ ปีนั้นโดยมาก ยกตัวอย่างเช่น
 สมเด็จพระเจ้าพระยาทั้ง ๒ องค์ที่กล่าวมาแล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่

ไต่เป็นพระยาสุริยวงษ์มนตรีจางวางมหาดเล็กแล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยา
องค์น้อยก็ไต่เป็นพระยาสุริยวงษ์มนตรีจางวางมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๓
เมื่อข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ กลับไปรับราชการในกรมพระราช
วังบวรมหาดเล็กก็พลเสด็จ เห็นจะเหลือข้าราชการวังหน้าครั้งกรมพระราชวัง
บวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ กลับไปไม่เท่าไร แต่ต่อมาไม่เข้าเมืองเวียงจันทน์
เป็นชยด กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องเสด็จเป็นจอมพลไปปราบปรามเมือง
เวียงจันทน์ เห็นจะโปรดให้เลือกสรรผู้ที่มีความสามารถไปเป็นขุนนางผู้
ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ควาไปทัพนั้นหลายคน บ้างภูษาธิการ
ผู้ใหญ่ในตำราเกณฑ์ทัพหลายตำแหน่ง แต่ชั้นผู้น้อย พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้คนพระราชทานอย่างเมื่อครั้งรัช
กาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องทรงเลือกหาเอง ไต่ขึ้นเล่ากันว่า
ครั้งนั้นพวกข้าราชการวังหลวงไม่มีใครมีใครสมัครขึ้นไปอยู่วังหน้า ไต่แต่ผู้
ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงคุ้นเคยชอบพอในส่วนพระองค์มาแต่ก่อน
ญาติที่ไม่ใคร่มีช่องทางที่จะไต่ถึงทางวังหลวงไปเป็นข้าราชการวังหน้า เมื่อ
กรมพระราชวังบวรมหาดเล็กก็พลเสด็จสวรรคตแล้ว ตำแหน่งพระมหา
อุปราชว่างอยู่ถึง ๑๗ ปี ข้าราชการวังหน้าที่มาสมทบอยู่ในพระราชวัง
หลวงก็หมดตัวแต่ในรัชกาลที่ ๓ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชวรราชา
ภิเศก เป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องหาข้าราชการ

วังนำใหม่ทั้งชุด จึงโปรดให้จัดครุหลานข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือนอย่างครั้งรัชกาลที่ ๒ ข้าราชการวังนำครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงอยู่ในสกุลเดียวกับข้าราชการวังหลวงโดยมาก.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวังก็ลงมาสมทบรับราชการในพระราชวังหลวง ตำแหน่งสังกัดกรมไหนก็ไปรับราชการในกรมที่ตรงกันตามประเพณีโบราณทุก ๆ กรม มีที่กองจัดเป็นพิเศษอยู่ ๒ กรม คือกรมทหารบกกับทหารเรือ ด้วยพึ่งจัดตั้งขึ้นใหม่ในครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แลในครั้งนั้นการบังคับบัญชาทหารอย่างยุโรปยังไม่ไ้รวมขึ้นตรงต่อกระทรวงกลาโหมทุกกรมทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการทหารบกวังนำแลโปรดให้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบัญชาการทหารเรือวังนำต่อมา

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ ๓ ปี ถึงมะโรงจุลศักราช ๓๒๓๐ พ. ศ. ๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็สวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญไ้เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

การพระราชพิธีอุปราชาภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระเจ้า

กรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงจัดการพิธี เอาแบบอย่างครั้งอุปราชาภิเศก
กรมพระราชวังบวรมหาดคีตกิพลเสพเป็นคำรา คือปลุกพลับพลาที่ประทับ
ของกรมหมื่นบวรวิไชยชาญที่หน้าโรงละคร วิมวักพระศรีรัตนศาสดาราม
ตามเคย แต่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญเสด็จมาประทับเฉพาะเวลาเมื่อ
จะแห่ หาได้มาประทับแรมที่พลับพลาไม่ การที่แห่ก็แห่จากพลับพลา
ไปยังพระราชวังบวร ฯ ไม่ได้ไปทรงเครื่องแลขึ้นพระราชยานที่พระที่นั่ง
ศศิธาริรมย์ดังแต่ก่อน สองข้างทางแห่ตั้งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์ตาม
เคย ส่วนที่ในพระราชวังบวร ฯ ที่ทำพิธีจัดแต่ ๒ แห่ง คือที่พระที่นั่ง
อิศราวินิจฉัยตั้งทั้งพระแท่นมณฑลแลเทียบไชย เป็นที่พระสงฆ์หมู่ใหญ่
สวดมนต์แลสวดภาณวารแห่ง ๑ ในห้องพระบรมมณฑลพระที่นั่งวสันต
พิมานจักเป็นที่ทรงฟังพระสงฆ์ธรรมยุติกฯ ๕ รูป สวดพระปริตอีกแห่ง ๑
มีการที่ต้องแก้ไขเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง คือตามประเพณีเดิม กรม
พระราชวังบวร ฯ ต้องเสด็จเข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่ใน
พระบรมมหาราชวัง แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานพระสุพรรณบัตรเจ้านายทั้งกรมทั้งวังทุก ๆ
พระองค์ อุปราชาภิเศกครั้งนั้นจึงต้องเอาแบบการเสด็จพระราชดำเนิน
ครั้งบวรราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาเป็นคำรา

เริ่มการพิธีวันแรกเดือนอ้ายขึ้น ๘ ค่ำ ยี่มะโรงสัมฤทธิศก เพลา
บายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนราชไปประทับที่พระที่นั่ง
ศศิธาริรมย์ประเวศ แล้วกระบวนแห่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญตามขึ้นไป

ผ่านหน้าพระที่นั่งถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วไปประทับ
พระราชยานที่เกยพระที่นั่งมิ่งมงคลภิเศก เปลี่ยนเครื่องแต่งพระองค์
ทรงเขียนทองพ่นขาว^๕ ถอดเครื่องงา^๖ ไปทรงจุดเทียนเครื่อง
นมัสการ ทรงศีลที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ซึ่งจัดเป็นที่ประทับพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย ครั้นจุดเทียนไขแล้วเสด็จเข้าไปทรงฟังสวด
ที่พระที่นั่งวสันตพิมาน จนสวดมนต์จบเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้ว
จึงแห่กลับ รุ่งเช้ากรมหมื่นบวรวิไชยชาญเสด็จจากวังใหม่ไปเฝ้าพระ
ที่ในพระราชวังบวร ๑ ครั้นสวดมนต์ครบ ๓ วัน ถึงวันพดุมเก็นอ้าย
ขึ้น ๑๓ ค่ำ เสด็จเข้า กรมหมื่นบวรวิไชยชาญเข้าที่สรง แล้วเสด็จมา
รับพระราชทานพระสุพรรณบัตรแลเครื่องบวรราชประ โภคที่ใน พระที่นั่ง
อิศราวินิจฉัย ครั้นเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้ว กรมพระราชวังบวร ๑
เสด็จออกไปรยทานที่พระที่นั่งคชกรรมประเวศ^๗ แลเวลาบ่ายมีการ
สมโภชเวียนเทียน เป็นเสร็จการพระราชพิธีอุปราชภิเศก

กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
พระชนมายุได้ ๓๓ พรรษา ในเวลานั้นพระราชมดเค็ยรแลสดานที่
ต่าง ๆ ในวังหน้า พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงซ่อมแซม
สร้างไว้ยังบริบูรณ์ ไม่มีสิ่งสำคัญซึ่งปรากฏว่าสร้างใหม่ครั้งกรมพระ

๕ ที่ทรงไปรยทาน คงมีทูลเกล้าอุปราชภิเศกแต่ก่อนมา แต่หากในจดหมาย
เหตุกล่าวถึงบ้างไม่กล่าวบ้าง อนึ่งเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวบรรดา
ภิเศก ปรากฏว่าเสด็จลงมาถวายดอกไม้บูชที่พระราชวังหลวง แต่ครั้งนั้นเข้าใจว่า
กรมพระราชวังบวร ๑ เห็นจะทูลเกล้าฯ ถวายที่พระราชวังบวร ๑ เมื่อรับพระราชทาน
พระสุพรรณบัตรเหมือนอย่างตั้งกรมเจ้านาบในครั้งรัชกาลที่ ๔

ราชวังบวรวิไชยชาญขึ้นเป็นที่ประทับ เป็นแต่ทรงสร้างพระที่นั่ง ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ให้สำเร็จเสด็จไป
ประทับอยู่ณที่นั้น ทรงขนานนามว่า “พระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาท”
ส่วนที่พระวิมานเดิมนั้นโปรดให้เจ้าคุณจอมมารดาเอน พระชนนีขึ้นมา
อยู่ที่มณฑลอุดร อันเรียกว่าพระที่นั่งบรมพิมาน

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญอุปราชภิเศกนั้น มีตำแหน่ง
ข้าราชการฝ่ายพระบรมราชวังเพิ่มเติมขึ้นครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัวมาก และมีทั้งทหารบกทหารเรือก็จัดขึ้นเป็นของฝ่ายวังหน้า ผิด
กับครั้งพระมหาอุปราชแต่ก่อน ๆ ข้าราชการวังน่ายังมีตัวอยู่มาก
เพราะลงมาสมทบข้าราชการวังหลวงเพียง ๓ ปี ครั้นนั้นสมเด็จพระเจ้า
พระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในสมัย
เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์พระชนมายุ
อยู่ บัญชาสั่งให้บรรดาข้าราชการที่สังกัดวังนาลดขยับไปอยู่ในกรม
พระราชวังบวร ๆ ตามแบบโบราณ รวมทั้งกรมทหารบกทหารเรือ ที่
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดขึ้นใหม่ด้วยทั้งสิ้น ไม่ได้
คำไว้ให้ลดลง ให้คงแต่ตามอย่างกรมพระราชวังบวร ๆ แต่ก่อนมา
เพราะฉะนั้นทั้งข้าราชการแลกำลังไพร่พลฝ่ายวังหน้า ในเวลากรมพระ
ราชวังบวรวิไชยชาญอุปราชภิเศกจึงมีมากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคย
ปรากฏมาแต่ก่อน ดูเหมือนความประสงค์ในครั้งนั้นจะให้กรมพระราช
วังบวรวิไชยชาญ ทรงรักษาระเบียบแบบแผนการงานทั้งปวงที่พระบาท

สมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจัดไว้ให้คงที่ถาวรสืบไป กรมพระ
ราชวังบวรวิไชยชาญจึงทรงพยายามที่จะเจริญรอยรึกษาแบบอย่างของ
พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา ทั้งขนบธรรมเนียมในพระ
ราชวังบวร ฯ มีเสด็จออกที่โรงรดแทนท้องพระโรงเป็นต้น ตลอดจน
การฝึกหัดจักษทหารบกทหารเรือก็จัดต่อมาอย่างครั้งพระบาทสมเด็จพระ
ที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เพราะฐานะผิวกัน ด้วยพระบาทสมเด็จพระที่นั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเกียรติยศเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดิน แลเป็น
สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เป็นแต่กรม
พระราชวังบวร ฯ แลเป็นแต่พระเจ้าวรวงษ์เธอในชั้นราชตระกูล การ
ที่ต่ำสมกำลังพลทหารจะให้เหมือนแบบอย่างครั้งพระบาทสมเด็จพระที่นั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นเหตุการณ้เกิดขึ้นเพราะเรียกกระคมทหารวังหน้า
เมื่อบวช จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗ ต้องจัดวางกำหนดคิัตรเป็นยติ
ที่กรมพระราชวังบวร ฯ จะมีทหารได้เพียงเท่าใด เมื่อเป็นยติแล้วจึง
เรียบร้อยเป็นปรกติต่อมา

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญโปรดในการช่างต่าง ๆ มาแต่เดิม
ทรงจัดตั้งโรงงานการช่างขึ้นในวังนำหลายอย่าง ทั้งช่างหล่อช่างกลึง
ช่างเคลือบ ของที่ทรงประดิษฐ์คิดทำขึ้นล้วนเป็นฝีมืออย่างประณีต
จะหาเสมอได้โดยยาก แต่โรงงานการช่างในครั้งกรมพระราชวังบวร
วิไชยชาญ ใช้แก่ไขสถานที่ซึ่งมีมาแต่เดิมแล้วโดยมาก ปลุกสร้าง
ใหม่ก็แต่ของเล็กน้อย มาในตอนหลังทรงหัดขึ้นโรงหนึ่ง ก็ใช้
สถานที่ของเดิมให้เป็นที่พักโรงวาไศรย

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราช
 อยู่ ๓๗ ปี ประชวรพระโรคชักพิการ เสกขัตติวงศ์ที่พระที่นั่ง
 บวรบริวัติเมื่อณวันศุกร์เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ ปีระกา รุศคักราช ๑๒๔๗
 พ.ศ. ๒๔๒๗ พระชนมายุได้ ๔๘ พรรษา ประคิษฐานพระศพประกอบ
 พระโกศทองน้อย ไว้ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย แลโปรดให้ประกาศ
 สังคนให้ โทนหัวไว้ทุกขัณเภาที่สังกัดฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือน
 อย่างกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแต่ก่อนมา ครั้นถึงเดือน ๘ ปีจอ
 พ.ศ. ๒๔๒๘ พระเมรุทองสนามหลวงสร้างเสร็จแล้ว จึงแห่พระศพ
 จากพระราชวังบวร ฯ มาถึงพระเมรุ มีการมหรศพสมโภชแลทรงบำเพ็ญ
 พระราชกุศลตามพระราชประเพณี พระราชทานเพลิงเมื่อวันจันทร์
 เดือน ๖ ขึ้น ๓๓ ค่ำ แล้วให้เชิญพระอัฐิไปประคิษฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศเรศ
 ราชมณเฑียรกับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยกัน
 เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคตแล้ว ในปีจอ รุศคักราช
 ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 สถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เป็นมกุฎราชกุมาร อย่างสมเด็จพระ
 หน่อพระพุทธเจ้า ตามราชประเพณีเดิม จึงประกาศพระราชกฤษฎีกา
 เลิกตำแหน่งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าแต่นั้นมา ส่วนวังหน้า เมื่อมิได้เป็น
 พระราชวังดังแต่ก่อนแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระราชดำริที่จะไม่ให้เป็นที่ร้าง จึงโปรดให้จัดที่ในเขตวังชั้นนอก
 เป็นโรงพยาบาลพระองค์ คือราชที่ ๓๓ ทุกวันนี้ กว้างยาวขกวังหน้า
 มาสมทบอยู่ในกรมนั้น วังชั้นกลางโปรดให้จัดเป็นที่พิพิธภัณฑสถาน

พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ แลพระที่นั่งศิวโมกชพิมาน
ส่วนชั้นในยังมีเจ้านาย ทั้งพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว แลพระธิดากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จอยู่ด้วยกันมาก
จึงโปรดให้ตั้งจักษุรักษาเป็นพระราชวัง ให้มีเจ้าพนักงานรักษาน้ำที่อยู่
อย่างเดิม ทรงมอบหมายการปกครองให้พระองค์เจ้าดวงประภา พระ
ราชธิดาพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
สำเร็จราชการฝ่ายในทั่วไป แลโปรดให้เสด็จขึ้นมาประทับอยู่ที่พระที่นั่ง
สราโชรรัตนประพาศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
พระอิสริยยศเสด็จขึ้นไปเยี่ยมเยียนเนือง ๆ ด้วยพระองค์ทรงเคารพนับถือ
ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ทรงอุปการะแก่พระ
ราชบุตรพระราชธิดามาทุกพระองค์ ถึงลูกเธอในกรมพระราชวังบวร
วิไชยชาญซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่โดยมากนั้น ก็ทรงจัดการให้เล่าเรียน
แลเป็นพระราชธิดะท่านบำรุงต่อมา ที่เป็นพระองค์ชายเมื่อทรงพระเจริญ
ขึ้นได้มีตำแหน่งรับราชการแทบทุกพระองค์ เมื่อพระองค์เจ้าดวงประภา
สิ้นพระชนม์ โปรดให้พระองค์เจ้าสุทธาสวรรค์ พระเจ้าลูกเธอในพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรองลงมา ทรงสำเร็จราชการฝ่ายในวังนำ
ต่อมาเหมือนอย่างพระองค์เจ้าดวงประภา แลโปรดให้พระองค์เจ้า
วงจันทร์ พระเจ้าน้องนางร่วมพระชนม์กับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ
เสด็จขึ้นมาประทับที่พระที่นั่งบวรบริวัติ มาจนตลอดรัชกาลที่ ๕

เมื่อเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ แล้ว ครั้นล่วงเวลามา
หลายปี บัณฑิตปรกาการสถานที่ในวังนั้นก็ชำรุดทรุดโทรมลงโดยลำดับ

ด้วยทั้ง แด่ก่อสร้างซ่อมแซมครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
แล้ว ต่อมาหาได้บูรณปฏิสังขรณ์อีกไม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า สถานที่ต่าง ๆ ในวังเก่าที่ไม่เป็น
สิ่งสำคัญ จะลงทุนบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด ควร
รักษาไว้แต่ที่เป็นสิ่งสำคัญ จึงโปรดให้รื้อย้ายปรกการสถานที่ต่าง ๆ
ส่วนชั้นนอกข้างกำแพงด้านนอกลงเขตกึ่งที่เป็นท้องสนามหลวง ต่อมาเมื่อ
เสด็จกลับจากประพาศนานาประเทศในยุโรปครั้งแรก เมื่อรัตนโกสินทร
ศก ๑๓๖ พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงจัดการตกแต่งพระนครให้โพลีชัยขึ้น
โปรดให้ข้างกำแพงด้านนอกทำถนนราชดำเนินในและท้องสนามหลวงด้วย
ต่อขึ้นไปข้างเหนือ จึงรื้อย้ายปรกการสถานที่ต่าง ๆ ต่อไปอีก ครั้นวัน
พระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส แล้วจึงโปรดให้สร้างตึกขึ้นในสนาม
ข้างกำแพงด้านเหนือ ๓ หลัง เป็นที่ว่าการกระทรวงธรรมการ แล้วเปลี่ยนมา
ใช้ราชการกระทรวงยุติธรรมอยู่จนบัดนี้ และสร้างโรงไฟพระมหาพิไชย
ราชรถต่อลงมาข้างใต้ ที่ริมแม่น้ำข้างกำแพงด้านนอกของเดิม
สร้างโรงทหารราบที่ ๓ ขึ้นใหม่ ส่วนข้างในพระราชวังบวร ๆ นานมา
มีคนอยู่ลดน้อยลง ทำหน้กข้างในร้างว่างเปล่ามาก จึงโปรดให้
กันทำหน้กตอนข้างกำแพงด้านนอกเป็นข้างหน้าคอน ๑ ให้จัดเป็นคลังเครื่อง
สรรพยุทธ ทำประตูใหม่ขึ้นตรงมุมถนนพระจันทร์ แล้วรื้อเขื่อนเพชร
เดิมก่อเป็นกำแพงใบเสมาเหมือนกำแพงเดิมต่อไปข้างกำแพงด้านนอกจน
จรดกำแพงรั้วเหล็กซึ่งทำใหม่ในคอนเขตรพินิจภักดีสถาน ว่าโดยย่อ
อย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้

ถึงรัชกาลปัจจุบัน เมื่อพระองค์เจ้าสทาสวรรคสิ้นพระชนม์
โปรดให้พระองค์เจ้าวงจันทร์ทรงสำเร็จราชการฝ่ายในวังหน้าแทนพระองค์
เจ้าสทาสวรรคต่อมา จนขาด พ.ศ. ๒๔๕๘ พระองค์เจ้าวงจันทร์
สิ้นพระชนม์ เจ้านายข้างในยังเหลืออยู่น้อยพระองค์ สมเด็จพระสังฆราช
ไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราช
ทานพระบรมราชาอนุญาตให้เจ้านายฝ่ายในพระราชวังบวร ฯ เสด็จลง
ไปอยู่ในพระราชวังหลวง แลทรงพระราชดำริที่ว่า พระราชสมณเชิย
สถานในพระราชวังบวร ฯ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราช
วังบวร ฯ แต่ก่อนมา ชำรุดทรุดโทรมมากนัก ไม่สมควรจะเป็นที่
ประดิษฐานพระอัฐิต่อไป จึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระ
พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ทั้ง ๔ พระองค์
แต่มาจากพระราชวังบวร ฯ เมื่อวันที่ ๒ เมษายน ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๖๐
มาประดิษฐานไว้ที่วิหารพระธาตุ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วน
ที่วังหน้านอกจากบริเวณพิพิธภัณฑสถานนั้น โปรดให้กระทรวงกลาโหม
ดูแลปกครองรักษาต่อมาจนทุกวันนี้ ฯ

อธิบายแผนที่วังหน้า

๑ ไก่กล่าวมาข้างต้น ว่าจะอธิบายด้วยแผนที่พระราชวังบวร ฯ ใน
ตอนหนึ่งค้างหาก จะอธิบายต่อไปในตอนนั้น

พระราชวังบวร ฯ ตามแผนที่ แนวกำแพงวังไม่เท่ากันทุกด้าน
เข้าใจว่าเมื่อลงมือสร้างแล้ว จึงต่อกำแพงด้านตะวันตกขึ้นไปข้างเหนือ

๘๗

ให้ ใต้แนวคลองคูเมืองเดิม เอาเป็นคูวังด้านเหนือ กำแพงวังด้าน
เหนือจึงต้องชักเปรตตามออกไป วัดตามแนวกำแพงวังประมาณ

ด้านตะวันออก ๘ เส้น

ด้านใต้ ๘ เส้น

ด้านตะวันตก ๓๒ เส้น

ด้านเหนือ ๓๐ เส้น

กำแพงวังชั้นนอกสร้างเป็นกำแพงใบเสมาเหมือนพระราชวังหลวง
มีขอมประจำกำแพงวัง ๓๐ ขอม

ด้านตะวันออก ๑ ขอมมุกดาพิศาล (อิสาน) ขอมมุมเหนือ

๒ ขอมเพชรบรรพ กลาง

๓ ขอมวิเชียรภาคเกษม มุมใต้

ด้านใต้ ๔ ขอมไพฑูรย์

๕ ขอมเขื่อนเพชร

๖ ขอมเขื่อนชนธิ อยู่ตรงวัดมหาธาตุ

ด้านตะวันตก ๗ ขอมพระจันทร์ มุมใต้

๘ ขอมพระอาทิตย์ มุมเหนือ

ด้านเหนือ ๘ (สิบไม่ได้ชื่อ บางคนว่ามีใช้ขอม)

๓๐ ขอมนิลวิฑิตา

ข้อขอมพระราชวังบวร ๖ ไม่คล้องสัมผัสกันตลอดเหมือนขอม

พระราชวังหลวง เข้าใจว่าแต่เดิมชื่อจะไม่คล้องกัน จะเรียกสั้น ๆ

แต่ว่าขอมพระจันทร์ ขอมพระอาทิตย์ ขอมเพชร ขอมนิล ขอมมุกดา

ขอมวิเชียร ขอมไพฑูรย์ ขอมเขื่อนชนธิ ขอมเขื่อนเพชร กิ่ง

- ประคพระราชวังบวร ๖ ชั้นนอกมี ๑๓ ประตู ชื่อคลองส้มผัสด
 กันทมก ขันตันแต่กันไต้เวียนไปเหนือ คอ
 กันไต้ ๓ ประตูพรหมทวาร ของเดิมตรงถนนนำพระธาตุ
 ทางเสด็จพระราชวังหลวง
 กันทวันออก ๒ ประตูพิศาลสุนทร ของเดิม
 ๓ ประตูบวรยาตรา ทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เหนือ
 ๔ ประตูศักทพิไชย ของเดิม
 ๕ ประตูอัมไพพิมล ของเดิม เรียกกันว่าประตู
 โรงเหล็ก
 ๖ ประตูมงคลสถิตย์ ทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เป็น
 ทางฉนวนออกวังใหม่
 กันทวันตก ๗ ประตูพิพิธเรษฎา ของเดิม
 ๘ ประตูไอยราสนาน ประตูสกัดเหนือ เข้าใจว่าทำ
 ใหม่ในรัชกาลที่ ๔
 ๙ ประตูสารชัยมัน ของเดิม ประตูทำขนนาง เป็น
 ทางข้างรวางในลงน้ำแต่ก่อน
 ๑๐ ประตูอนันตโสภา ของเดิม ทางพระฉนวนลง
 ทำหนักแพ
 ๑๑ ประตูกัลยาประพาศ ของเดิม ทางฉนวนข้างใน
 ๑๒ ประตูสากชลธาร ของเดิม เป็นทางไขน้ำเข้าวัง
 กันไต้ ๑๓ ประตูระการไพจิตร สกัดไต้เข้าใจว่าทำในรัชกาลที่ ๔

นำจะมีอีกประตุนึง จะมีชื่อ

เช่นว่า “วิวิธบรร” ฤๅอะไรทำนองนี้ แต่ออกเสียง
ก่อนทำแผนที่ เพราะชื่อข้ากสัมผัสน้อยชื่อ ๑

๓๔ ประตูไกรสรลีลาศ ของเดิมทางเสกที่ออกกวัดมหาธาตุ

ประตูชั้นกลางมี ๘ ประตู ขนานนามคล้องกันอีกชุด ๑ ทั้งชั้น

แต่ประตูกลางค้ำวันออก คือ

ค้ำวันออก ๑ ประตูมหาโกศราช เรียบประตูสองชั้น สร้างใน
รัชกาลที่ ๔ แต่จะมีประตูเดิม
อยู่แล้วฤๅอย่างไรสงไสยอยู่

ค้ำวันเหนือ ๒ ประตูโถงภาพิมาน ของเดิม

๓ ประตูลงการโอฟาร ทางออกกวัดบรรสถานฯ เข้าใ
ว่าของเดิม สำหรับออกสวน

ค้ำวันตก ๔ ประตูสุกายุรยาตร เรียบประตูนวนใหม่ ทางลง
ค้ำหนักแพ สร้างในรัชกาลที่ ๔

๕ ประตูนาฏจริล ของเดิม ประตูนวนเก่า

๖ ประตูนาริรจวิธ ของเดิม เรียบประตูคิน

ค้ำวันใต้ ๗ ประตูสรวรยาภิรมย์ เรียบกันว่าประตูฉ

๘ ประตูคัมภีร์โลกย์ เห็นจะเป็นของเดิม

ประตูชั้นในมี ๕ ประตู ชื่อคล้องกันอีกชุด ๑ คือ

๑ ประตูพรหมภักตร์ อยู่ข้างใต้พระที่นั่งคือโมกข์
สงไสยว่าทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔

- ๒ ประตูกักรมहिมา อยู่ข้างหลังพระที่นั่งศิวโมกซ์ ะ
เป็นของเดิมๆอย่างไรสงไสยอยู่
- ๓ ประตูสนธยาน เรียกประตูยามค่ำ เข้าใจว่า
สร้างในรัชกาลที่ ๓ อยู่ใต้พระ
ที่นั่งอิศราวินิจฉัย
- ๔ ประตูสถลศิวิไลย ตรงกับประตูสนธยาน อยู่ข้าง
เหนือ เข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๓
- ๕ ประตูสถานมณฑาเยียร ทางเข้าโรงรถที่เสด็จออก ในรัช
กาลที่ ๔ แลที่ ๕ เห็นจะ
ทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔

ประตูวังน่าเป็นของเดิมก็มี สร้างใหม่ชั้นหลังก็มี ๔๔๔๔ เข้า
สัมผัสคล้องต่อกันหมดทั้งเก่าใหม่ เห็นได้ว่าข้อที่คล้องกันนี้เป็นของ
ตั้งขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ข้อเดิมจะเป็นอย่างไร จึงสงไสยอยู่ แต่
สังเกตได้ว่าเขาข้อประตูพระราชวังกรุงเก่ามาใช้ โดยมาก เช่นประตู
จักรมहिมา ประตูมหาโกศราช ๒ ประตูนี้ เหมือนกับข้อประตูพระ
ราชวังหลวงกรุงเก่าที่เคี้ยว นอกนั้นแก้ไขให้ ผิดกันแต่พอรู้เค้าได้
ก็จะเทียบให้เห็นต่อไปนี้

ชื่อประตูพระราชวังกรุงเก่า

ประตูพรหมสุคต

ประตูมงคลสุนทร

ประตูนครไชย

ชื่อประตูพระราชวังบวร ฯ

ประตูพรหมทวาร

ประตูพิศาลสุนทร

ประตูศักกาพิไชย

ประทุน��ศน์วิมล

ประทุนุทวารเจษฎา

ประทุนุช้างระวางใน

ประทุนุคคมกชกา

ประทุนุทวารวิจิตร

ประทุนุโอฬารกฉัตร

ประทุนุกลัขณารมย์

ประทุนุมหาไพชยนต์

ประทุนุอำไพพิมล

ประทุนุพิจิตรเจษฎา

ประทุนุสารชัยมัน

ประทุนุสอาดชลธาร

ประทุนุตระการไพจิตร

ประทุนุอลงการโอฬาร

ประทุนุสทาบรยาตร

ประทุนุสถานมณฑิเยร

สถานที่ต่าง ๆ มีในพระราชวังวรฯ ขึ้นนอก ตามที่ปรากฏอยู่ใน
แผนที่ ข้างกันขวั้นออก จะว่าแต่เห็นอลงมาใต้ คือ

๑ โรงรถ

เป็นของสร้างใหม่ สร้างใน

รัชกาลที่ ๕ ฤๅที่ ๕ หาทราบไม่

๒ ศาลาลูกขุน

มหาศไทยหลัง ๑ กลาใหม่หลัง ๑

สร้างเป็นเครื่องไม้ในรัชกาลที่ ๕

ตามของเดิม

๓ ศาลาสารบาญชี สำหรับสัสดี

สร้างเป็นเครื่องไม้ในรัชกาลที่ ๕

ตามของเดิม

๔ โรงรวมบันใหญ่ ๒ โรง

สร้างในรัชกาลที่ ๕

๕ โรงบันเล็ก

สร้างในรัชกาลที่ ๕

๖ โรงช้างระวางใน ๓ โรง

ของเดิมเป็นโรงเครื่องไม้ สร้าง

ใหม่ในรัชกาลที่ ๕ เป็นตึก

๘ โรงหักทหาร ๒ โรง

๘ พลัปลาโง

๘ โรงม้าแข่ง ๒ หลัง

๑๐ พลัปลาสูง

๑๑ โรงบันใหญ่สองข้างประตูชั้นนอก มีทุกประตู เข้าใจว่าสร้างใหม่
ในรัชกาลที่ ๕ ให้เหมือนอย่าง
พระราชวังหลวง

สถานที่ต่าง ๆ มีในพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอก ข้างบ้านเหนือ คือ

๑๒ วัดบวรสถานสุทธาวาส กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ
ทรงสร้าง ใ้แก่สงฆ์มานานมาแต่ก่อนตอน ๑ แล้ว ยังมีเรื่องตำนาน
ต่อมา ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
พระราชดำริให้ให้เชิญพระพุทธรูปสี่องค์ไปประดิษฐานเป็นประธานใน
พระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส อย่างเดียวกับพระแก้วมรกตเป็น
ประธานในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระราชวังหลวง โปรดให้
ก่อสร้างซุกซี้ที่จะตั้งบุษบกกลางพระอุโบสถ แลเขียนเรื่องตำนาน
พระพุทธรูปสี่องค์ที่ผานั่ง แต่การค้างอยู่จนสิ้นรัชกาลที่ ๕ จึงหาได้
เชิญพระพุทธรูปสี่องค์ไปไม่

ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อรอกำแพงพระราชวังวร ๑ แล้วนั้น ใน
 รัตนโกสินทรศก ๑๓๘ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระพรราชทานเพลิงพระบรมศพ
 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ไปรกให้แต่งพระ
 อุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาสเป็นพระเมรุพิมาน ที่ประดิษฐานพระบรม
 ศพเวลาสมโภชแลทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แทนพระเมรุใหญ่ที่
 สนามหลวงอย่างแต่ก่อน ปลูกพระเมรุนี้ที่พระราชทานเพลิง
 ออกมาข้างเหนือ จึงเปลี่ยนนามเรียกว่า “พระเมรุพิมาน” ไปร
 กให้ทำการพระศพสมเด็จพระบวรราชปวรศรีวิบาลงกรณ์ พระบรม
 ราชอุบัยาจารย์ก่อน แล้วจึงทำงานพระบรมศพสมเด็จพระบรม
 โอรสาธิราช ต่อมาทำงานพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรี
 ธรรมราชธำรงฤทธิ์ แลเจ้าฟ้าศิริภรณ์โสภณงาน ๑ แล้งานพระศพ
 สมเด็จพระมาตามโหฬารเธอ กรมพระยาสุทธวดีราชประยูร กับ
 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์อีกงาน ๑ ซึ่ง
 มีงานในขัณฑ์เดียวกันนี้ ก็ประดิษฐานพระศพในพระเมรุพิมานนี้

อีกอย่างหนึ่ง ที่วัดบวรสถานสุทธาวาสนี้ มีแก่งเป็นที่ไว้พระศพ
 เจ้านายฝ่ายในพระบรมราชวัง อย่างหอธรรมสังเวชในพระราชวังหลวง
 แลทางค้ำวันตกมีหอหลัง ๑ หลังคาเป็นทรงจันทน์ สร้างไว้แต่ใน
 รัชกาลที่ ๓ เหมือนกัน เรียกว่าหอพระมณฑัยบรม แต่ใช้เป็นที่ไว้
 พระอัฐิเจ้านายฝ่ายพระราชวังวร ๑ อย่างหอพระนาคในพระราชวังหลวง
 มาจนไปรกให้สร้างที่ประตูหลังพระประธานฉะวักขณะสงครามในรัชกาล
 ปัจจุบันนี้.

ในกำแพงพระราชวังบวร ฯ มีเขตรกั้นเป็นชั้นในอีกชั้นหนึ่ง
เขตรกั้นทำเป็นเขื่อนเพชร หันหน้าเข้าข้างในทั้งสี่ด้าน จะเป็นของเดิม
สร้างครั้งรัชกาลที่ ๓ เพียงใด สร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๕ เพียงใดทราบ
ไม่ได้แน่ ภายในเขื่อนเพชรเป็นลานพระราชวังชั้นกลางที่ผู้ชายอยู่
แต่ตอนข้างตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณสี่เหลี่ยมของทิวังใน นอกจาก
นั้นเป็นพระราชวังชั้นในที่ผู้หญิงอยู่ทั้งนั้น

เขื่อนเพชรด้านตะวันออกตอนเหนือเป็นทึมคายคำรวแลโรงทหาร
บนใหญ่ ๒ ตอน ต่อมาข้างใต้เป็นคลังราชการแลคลังเครื่องสรรพยุทธ
มีตึกกินอยู่ในนั้นด้วย เขื่อนเพชรด้านเหนือเป็นโรงม้ารางใน แล
โรงหมอ เขื่อนเพชรนอกจากที่กล่าวมานั้นอยู่ชั้นในเป็นที่อยู่ของผู้หญิง
ฝ่ายในทั้งนั้น

สถานที่ต่าง ๆ ในลานพระราชวังบวร ฯ ชั้นกลาง ข้างด้านใต้
ต่อมมพระที่นั่งคือโมกข์พิมาน เป็นโรงทหารรักษาพระองค์หลัง ๑
โรงชาวที่หลัง ๑ มีศาลาโถงที่ขนนางเส้าอยู่หน้าพระที่นั่งคชกรรม
ประเวศ เหมือนศาลาน้ำพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์แต่ก่อน ๒ หลัง
ริมศาลาข้างใต้ตั้งเสาชิงสำหรับพระบวรราชวัง เสาชิงนี้ครั้งพระบาท
สมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชักของพระจากมณี แต่ในรัชกาลที่ ๕
ชักของข้างจนตลอดสมัยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ข้างด้านเหนือ
มีตึกสองชั้น สร้างในรัชกาลที่ ๕ สำหรับรับแขกเมืองหลัง ๑ เรียกว่า
ไฮเทล ต่อมาทางตะวันออกตรงพระที่นั่งพุทธไสยาสน์ไปข้างเหนือมี
โรงไว้สอยน้ำกับไฟหลัง ๑ เข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๕ หลังโรงสอยน้ำ
ไปข้างเหนือเป็นโรงจิวหลัง ๑

ในเรื่องนี้จึงว่า เคยได้สืบทอดมาว่าแรกมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๒
 กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลนั้นโปรดให้ตั้งละครแลงผู้หญิง ผู้
 ที่ได้เป็นจึงยังมีตัวเป็นเจ้าแก้อยู่ในพระราชวังหลวงมาจนในรัชกาลที่ ๕
 ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ มีแต่ละครผู้หญิง ทรง
 พระราชนิพนธ์บทละครขึ้นใหม่ ยังมีปรากฏอยู่หลายเรื่อง พระบาท
 สมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจึงผู้ชายโรง ๓ แต่เข้าใจว่าจะเปนจัว
 ขำหลวงเดิม คือจัวนอกที่ถวายตัวฟังพระบารมีทั้งโรง เจ้านาย
 ใหญ่โตแต่ก่อนมีจัวเช่นนั้นเกือบจะทุกพระองค์ ทำให้ทรงผิดคิดขึ้นเอง
 ไม่ ปรากฏว่าทรงแต่ขำพาทย์มโหรีแลคักรวากย์โปรดแล้วลาวทั้งกล่าว
 มาแล้ว มาในครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ละครเป็นของเจ้าคุณ
 จอมมารดาหมักขึ้น กรมพระราชวังบวร ฯ เป็นแต่ทรงแต่งบทประทาน
 บ้าง ส่วนที่ทรงเองนั้น แต่แรกสร้างหุ่นเล็กขึ้นโรง ๓ ทำโรงคล้าย ๆ
 โรงละครฝรั่ง แต่เล่นอย่างหุ่นไทย ได้เคยมามีถวายพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร ในงานสมโภชช้างเผือกที่นำ
 พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ครั้ง ๑ ต่อมาทรงสร้างหุ่นขึ้น อย่างหุ่นใหญ่ลำขึ้น
 อีกโรง ๑ ว่าสร้างประทานพระองค์เจ้าไชยรัตนวโรภาสลูกเธอ ซึ่งทรง
 พระเมตตามาก ทรงพระนิพนธ์บทให้เป็นภาษาจีนแปลเป็นไทย ยังปรากฏ
 อยู่หลายตอน ที่หลังจึงทรงให้จัวผู้ชายขึ้นโรง ๓ เองของพระบาท
 สมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาเป็นครู แต่ตัวจัวเป็นไทยทั้งนั้น เป็น
 ผู้ที่มาก วิธเล่น ๆ เต็มคำราวอย่างจีน แต่กระบวนตกแต่งเครื่องอา
 ทักกว้างวโรงอื่น ๆ ทั้งนี้ จัวโรงนี้อยู่มาจนกรมพระราชวังบวร ฯ ที่วังคต

โรงงั่วที่ปรากฏในแผนที่พระราชวังวร ๑ คือโรงงั่วของกรมพระราชวังวรวิไชยชาญที่กล่าวมานี้

ต่อมาโรงงั่วมาทางตะวันตก ฟากถนนข้างเหนือเป็นโรงพระยาช้างสร้างเป็นตึกในรัชกาลที่ ๔ แต่จะมีของเดิมอยู่ก่อนฤๅอย่างไรไม่ทราบแน่ ฟากถนนข้างใต้เป็นโรงทหารรักษาพระองค์ ๓ หลัง เข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๔ ต่อมาทางตะวันตกถึงที่มมหาวัน ว่าเป็นของเดิมซึ่งเหลือรอดการสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ อยู่ตอน ๓ เป็นเขตรัศกับพระราชวังชั้นใน

ตำหนักข้างใน สร้างเป็นตำหนักหมู่อย่าง ๑ เป็นเรือนแถวอย่าง ๑ วามี่เดิมที่มาแต่รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแต่ทรงซ่อมแซม มีตำหนักพิเศษที่ควรกล่าวโดยเฉพาะแต่ ๒ หมู่ คือ ตำหนักเจ้าฟ้าพิรุณทองหมู่ ๑ กับตำหนักแกงอีกหมู่ ๑

ตำหนักเจ้าฟ้าพิรุณทองนั้น คือตำหนักเจ้ารรจาผู้เป็นพระชนนีที่เป็นพระอรรคชายาของกรมพระราชวังขรรฆรมหาสุรสิงหนาท เจ้ารรจาเป็นน้องของพระเจ้ากาวิละพระเจ้าเชียงใหม่ ในพงษาวดารเชียงใหม่เรียกว่า “เจ้าศรีอินสา” กรมพระราชวังขรรฆรมหาสุรสิงหนาททรงสัสขอต่อพี่ชายได้มาเป็นพระอรรคชายา แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ๑ มีจดหมายเหตุปรากฏว่า เมื่อครั้งพระยาสุรสีห์ขึ้นนั่งกรุงธนบุรี กรมพระราชวังหลังเสด็จยกกองทัพเข้ามาแต่เมืองนครราชสีมา พระยาสุรสีห์ปล่อยเจ้ารามลักขณออกไพร่กรมพระ

ราชวังหลัง เวลานั้นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปการสงครามเมือง
 เขมรกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทางนี้เจ้าพระยา
 บวรรวมกำลังพวกลาวป่าไพร่ ออกช่วยกรมพระราชวังหลังรบพุ่งเป็น
 สามารถ เจ้าพระยามีลูกเรือแต่เจ้าฟ้าพิกลทอง ทรงยกย่องเป็นเจ้าฟ้า
 แต่พระองค์เดียวในพระราชบุตรพระราชธิดาในกรมพระราชวังบวร ฯ ใน
 รัชกาลที่ ๓ ครั้นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์โปรดให้สถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทร
 แต่เจ้าพระยาค้นสนธิ์พเมอัย ไรหาปรากฏไม่ คำหนักนั้นทำใหญ่โต
 แลยกหลังคาเป็นสองชั้น มีมณฑปข้างหน้าข้างหลังคล้ายพระวิมาน
 พิเคราะห์ตามภูมิแผนที่ เข้าใจว่าเดิมพระราชมณเฑียรของกรมพระ
 ราชวังบวร ฯ เห็นอยู่ตรงคำหนักนั้น ครั้นทรงสร้างพระวิมานใหม่แล้ว
 จึงพระราชทานให้เป็นคำหนักของเจ้าพระยา เจ้าฟ้าพิกลทองจึงได้เสด็จ
 อยู่ต่อมา เมื่อเจ้าฟ้าพิกลทองสิ้นพระชนม์แล้ว ท่านผู้ใดจะอยู่ที่คำหนัก
 นั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๒ หาทราบไม่ ในรัชกาลที่ ๓ ครั้นกรมพระราชวัง
 บวรมหาศักดิพลเสพ กล่าวกันว่าไม่มีผู้ใดอยู่ แต่ในรัชกาลที่ ๔
 พระบาทสมเด็จพระบวรเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าคุณจอมมารดาหม่อมอยู่
 คำหนักนั้น แลพระองค์เจ้าวงจันทร์เสด็จอยู่ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ จน
 เสด็จขึ้นไปอยู่ที่พระที่นั่งบวรบริวัติ

คำหนักแตงนั้น เดิมพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
 ทรงสร้างเป็นคำหนักหมู่ใหญ่ที่สุดในพระราชวังหลวง ถวายเป็นที่ประทับ
 ของสมเด็จพระเจ้าพนางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุมิตรราชกุมารี กับคำหนัก

เขี้ยว ซึ่งทรงสร้างถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้างเอก เจ้าฟ้ากรมพระยา
เทพสุทวาทิ ที่เรียกว่าตำหนักแดง ตำหนักเขี้ยว^{๑๑} เพราะเหตุที่
ทาสีแดงตำหนัก ๓ ทาสีเขี้ยวตำหนัก ๓ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา
บรมราชินี เป็นพระธิดาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสวรินทิ
ประทัยอยู่ตำหนักแดงแต่เดิมมา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระศรี
สุริเยนทร ๑ เสด็จออกไปประทับอยู่พระราชวังเดิมกับพระบาทสมเด็จพระ
พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นจะเป็นเมื่อรัชกาลที่ ๓ ในพระราชวัง
หลวง สร้างเป็นตำหนักตึก พระราชทานตำหนักแดงของเดิมให้ไป
ปลูกถวายสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ๑ ที่พระราชวังเดิม เมื่อสมเด็จพระ
ศรีสุริเยนทร ๑ สวรรคตแล้ว ตำหนักแดงส่วนที่สมเด็จพระศรี
สุริเยนทร ๑ เสด็จประทับ พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
ให้รื้อไปปลูกถวายเป็นกุฏิพระราชาคณะวัดโมฬีโลกย์ ตำหนักแดง
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับยังคงอยู่ในพระราชวังเดิม
ถึงรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้ย้ายมาไว้ในพระบรมราชวัง ส่วนตำหนักแดง
ซึ่งไปปลูกถวายพระไว้ที่วัดโมฬีโลกย์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดให้ย้ายไปปลูกเป็นกุฏิเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม ซึ่ง
เป็นวัดที่สมเด็จพระศรีสุริเยนทร ๑ ทรงสร้าง ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้
แลทรงสร้างกุฏิคั่นแทนพระตำหนักแดงของเดิมพระราชทานให้เป็นกุฏิ
พระราชาคณะวัดโมฬีโลกย์ ยังปรากฏอยู่เหมือนกัน

๑๑ บางคนว่า ตำหนักแดงเป็นของสมเด็จพระที่นั่งพระองค์ใหญ่ ตำหนักเขี้ยว
เป็นของสมเด็จพระที่นั่งพระองค์น้อย ข้าพเจ้าสอบพบหนังสือเก่าเรียบตรงกันหลาย
ฉบับ จึงอนุมติตาม

พระราชมณเฑียรในพระราชวังบวรฯ ขนานนามคล้องกันเป็น๒ชุด
พระราชมณเฑียรครั้งรัชกาลที่ ๓ นามคล้องกัน ๕ องค์ คือ

- ๑ พระที่นั่งพิมานภิศจุราชพิธี หอพระกลางสระ
- ๒ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ
- ๓ พระที่นั่งวสันตพิมาน พระวิมานหลังใต้
- ๔ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระวิมานหลังกลาง
- ๕ พระที่นั่งพรหมเมศรัยสรวรค์ พระวิมานหลังเหนือ

มีพระที่นั่งอีก ๒ องค์ นามไม่เข้าลำดับคล้องสัมผัส ด้วยเหตุ
ไคร่อธิบายต่อไปข้างหน้า คือ

- ๖ พระที่นั่งพรหมนิลฉัตร หอพระโรงหน้าเดิม
- ๗ พระที่นั่งค็วโมกข์พิมาน สร้างอย่างพระที่นั่งทรงชนกรูเงี้ยว
เรียกกันว่าพระที่นั่งทรงธรรม

ถึงรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาดคีติพลเสพทรงปฏิสังขรณ์
พระราชมณเฑียรของเดิมทั่วไป แล้วทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ข้าง
ข้างใต้ไชระเบียชนามพระราชมณเฑียร จัดใหม่เป็นชุด ๗ องค์ดังนี้

- ๑ พระที่นั่งวสันตพิมาน
- ๒ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ
- ๓ พระที่นั่งพรหมเมศรัยสรวรค์
- ๔ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย
- ๕ พระที่นั่งพุทธไสยาสน์

๖ พระที่นั่งรังสรรค์ฟ้าโลก

๗ พระที่นั่งคิ่วโมกข์พิมาน

พระราชมณเฑียรสร้างต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ นามต่อกันอีก

ชุดหนึ่ง ๖ องค์ คือ

๑ พระที่นั่งมิ่งคลาภิเศก

๒ พระที่นั่งเอกอลงกฎ

๓ พระที่นั่งคชกรรมประเวศ

๔ พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร

๕ พระที่นั่งบวรบริวัติ

๖ พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาศ

เหตุไฉนนามพระที่นั่งชุดหลังจึงไม่ต่อสัมผัสกับพระที่นั่งชุดก่อน ชื่อนี้สงสัยอยู่ จะว่าทรงใจน่านให้เห็นเป็นของสร้างต่างยุคกันก็ใช่ที่ ได้ยินว่าพระที่นั่งสนามจันทร์ ในวังนี้ นามอีกนาม ๑ แต่ไม่มีใครเรียกก็เลยสูญไปเสีย จึงเข้าใจว่า นามพระที่นั่งสนามจันทร์นั่นเอง ที่เชื่อมสัมผัส คงจะมีนามท่านองว่า “พระที่นั่งสำราญราชจรยา” ต่อสัมผัสกับพระที่นั่งคิ่วโมกข์พิมาน แลต่อหน้าพระที่นั่งมิ่งคลาภิเศก

พระที่นั่งนามไม่เข้าสัมผัสคล้องกับนามพระที่นั่งอันมีองค์ ๑ คือพระที่นั่งทักษิณารัชมัย ถ้าหนักที่ริมแม่น้ำ เห็นจะเป็นเพราะอยู่เป็นเอกเทศแห่ง ๑ ต่างหาก จึงไม่นิยมที่จะให้นามคล้องสัมผัสกับพระที่นั่งองค์ก่อน

ท่านจะอธิบายถึงพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ ที่ใดกล่าว

นามมาแล้วต่อไปที่ละองค์ ให้ผู้อ่านเข้าใจลักษณะและประวัติของพระ
 หนึ่งนั้น ๆ ถ้วนถึคชนกว่าที่ใดอ่านมาในตอนตำนาน แลเมื่อจะแต่ง
 ความตอนนั้น ข้าพเจ้าได้เข้าไปพิจารณาพระราชมณเฑียรที่ยังมีอยู่ใน
 วังหน้าอีกครั้ง ๑ ไปสังเกตเห็นบางแห่งเมื่อไปคราวหลังนี้ผลกับเข้าใจมา
 แต่ก่อน เพราะฉะนั้นความที่จะกล่าวต่อไปในตอนนั้น ถ้าท่านผู้อ่านเห็นว่า
 แห่งใดไม่ตรงกับที่ใดกล่าวมาแล้วข้างต้น ขอจงเข้าใจว่าเพราะได้ไป
 พิจารณาได้ความรู้ขึ้นใหม่เมื่อพิมพ์ตอนข้างต้นเสียแล้ว จะแก้ไขตอน
 นั้นไม่ทัน ความจึงคลาคลุ้งไปข้าง แต่ก็มิได้เล็กน้อยไม่มากเท่าใดนัก.

ในบรรดาพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ พระวิมาน ๓ หลัง
 ที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้าง เป็นสำคัญยิ่งกว่า
 พระราชมณเฑียรองค์อื่น ๆ ทั้งสิ้น เพราะใหญ่โตรวมพระที่นั่งอยู่ใน
 หอเดียวกันถึง ๓๓ องค์ ฝีมือสร้างก็ประณีตบรรจง ลวดลายแล
 ฝีมือแกะไม้ก็พิถีพิถันยิ่งกว่ากรอบพระบัญชาฯ ยังเป็นของควรพิศวงอยู่จน
 ทุกวันนี้ ทั่วซอกของแบบอย่างต่าง ๆ เกือบไม่มีซ้ำกันสักช่องหนึ่ง

ตัวพระวิมานนั้นยาว ๗ ห้องเป็นพนสองชั้น ปลูกเรียงกัน หัน
 ด้านสักคิมาข้างน่าทั้ง ๓ หลัง หลังใต้ชื่อพระที่นั่งวสันตพิมาน หลัง
 กลางชื่อพระที่นั่งวายุสถานอมเรศ แลหลังเหนือชื่อพระที่นั่งพรหมเมศ
 อาภา มีมุขพนชั้นเดียวต่อออกจากพระวิมานหลังกลางเป็นมุขยาว ๓๐
 ห้องเหมือนกันทั้งข้างน่าข้างหลัง มุขนั้นชั้นเป็น ๒ ตอน ตอนใน ๕
 ห้องที่ต่อกับพระวิมานกันเป็นห้องยาว เหมือนกับเป็นห้องนอกของ
 พระวิมาน บันไดพระวิมานลงห้องนั้นทั้งสองด้าน คงเป็นที่เสวย

แลที่พระสนมกำนัลเฝ้า มีนามขนานห้องค้ำนำพระวิมานว่า พระที่นั่ง
 ภัทรมุขมณฑาไชยร คำนหลังขนานว่า พระที่นั่งปฤษฎางค์ภูมิข มุข
 คำนนำ ๕ ห้องตอนต่อพระที่นั่งภัทรมุขมณฑาไชยรออกไปข้างนอกเป็นมุขโถง
 ท้องพระโรงที่เสด็จออกแขกเมือง มีพระที่นั่งขนิษฐาธิราชบัลลังก์ตั้ง
 ตรงพระทวารในออกมา ท้องพระโรงนำที่กล่าวมานี้เรียกว่า “พระที่นั่ง
 พรหมภักตร์” นามนี้พบในหนังสือเก่าหลายฉบับ แต่เดิมข้าพเจ้า
 เข้าใจว่าจะเรียกรวมหมดทั้งหมู่พระวิมาน เหมือนอย่างพระวิมาน
 วังหลวงแต่ก่อนเรียกรวมกันว่า “พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน” ฉะนั้น แต่
 มาเห็นในหนังสือนิพนพานวังน่า ซึ่งแต่งแต่ในรัชกาลที่ ๓ มีนามทั้ง
 พระที่นั่งพรหมภักตร์ พระที่นั่งวสันตพิมาน พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ
 พระที่นั่งพรหมเมศร์รังสรรค์ แยกกันอยู่ซีกเจน จึงเข้าใจว่าพระที่นั่ง
 พรหมภักตร์นั้นมีอยู่องค์ ๓ ค้างหาก พิจารณาไปถึงข้างตอนท้าย
 หนังสือนิพนพานวังน่า นั้น พบอีกแห่ง ๑ กล่าวถึงเวลาเมื่อกรมพระราชวัง
 ขวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว เจ้านายวังน่าจะเสด็จลงมาถือน้ำ
 ที่พระราชวังหลวง เมื่อผ่านพระวิมานในกลอนกล่าวไว้ดังนี้

“โอ้พระมิ่งมงกุฎยทชเชศ	โยทเรศแรมร้างพระวงษา
กระทั้งถือน้ำพิพัฒน์สัตยา	มาหยดน้ำมนต์อมศีโรเวียง
ครั้งนัยงแต่ที่พรหมภักตร์	ไม่ประจักษ์สิงหนาทประพาศเสียง
อันอนงค์ชัชวาลย์ที่เคยเคียง	ย่ำราศเวียงจากพระอุษิเชอ”

ความในกลอนตอนนั้นให้เห็นได้ชัดว่า ที่เรียก “พรหมภักตร์” นั้น
 หมายความว่าพระที่นั่งขนิษฐาธิราชบัลลังก์ที่เสด็จออกแขกเมือง อันตั้ง

อยู่หน้า ครอบแต่เดิมจะมีหน้าพรหมทำไว้ที่ยอด (ตรงเหมาต้นบัวกลุ่ม
 คอกขยลลังก์ เหมือนที่ปราสาททองที่ทรงพระอิฐกรมพระราชวังบวร ฯ
 ซึ่งสร้างไว้ในพระวิมานกลางเมื่อรัชกาลที่ ๔) อันนี้เองเป็นเหตุให้
 เรียกนามท้องพระโรงหน้าว่า “พระที่นั่งพรหมภักตร์” ความที่กล่าวนี้
 มีหลักฐานประกอบ ด้วยท้องพระโรงในพระราชวังหลวง เมื่อก่อน
 ชานนามว่า พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในรัชกาลที่ ๓ ก็เรียกว่า
 “พระที่นั่งมณฑกมาลา” ตามนามมณฑกราชบัลลังก์ซึ่งตั้งในท้อง
 พระโรงนี้เหมือนกัน มีปรากฏอยู่ในยานแพนทหนึ่งสี่เก้าหลาย
 คับ กรมกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างท้องพระโรง
 ใหม่ ชานนามว่าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ท้องพระโรงเดิมตกแก่ไชยคง
 เป็นแต่มุขกระสัน นามพระที่นั่งพรหมภักตร์จึงสูญไปจากทำเนียบนาม
 พระราชมณฑกมาลา ส่วนมุขข้างด้านหลังพระวิมานก็มีท้องพระโรง
 เหมือนกับด้านหน้า เรียกแต่ว่าท้องพระโรงหลัง เป็นที่เสด็จออกให้
 ผู้หญิงชาวนอกวังเฝ้า ทั้งพระแท่นพระราชบัลลังก์เป็นแต่อย่างสามัญ
 ไม่เหมือนท้องพระโรงหน้า.

ในหมู่พระวิมานมีพระที่นั่งหลังขวางพื้นชั้นเดียวสร้างต่อจากพระที่
 นั่งภิรมย์มณฑกมาลาพระวิมานกลางมาข้างใต้จนตลอดหน้าพระที่นั่งวัดนค
 พินามองค์ ๓ ไปข้างเหนือจนตลอดหน้าพระที่นั่งพรหมเมศธากาองค์ ๓
 ด้านหลังก็มีพระที่นั่งหลังขวางต่อออกไปจากมุขกลางอย่างเดียวกัน จึง
 เป็นพระที่นั่งขวาง ๔ องค์ด้วยกัน ต่อหลังคาพระวิมานหลังเห็นหลัง
 ใต้เป็นมุขออกมาเชื่อมกับหลังคาพระที่นั่งหลังขวางเป็น ๔ มุข จึงเรียก

พระที่นั่งหลังขวางว่ามข องค์ถ้วนออกเฉียงเห็นชานนามว่า พระที่นั่ง
 พรพาลิมข องค์ถ้วนออกเฉียงใต้ชานนามว่า พระที่นั่งทักษิณาลิมข
 องค์ถ้วนตกเฉียงใต้ชานนามว่า พระที่นั่งขนิมาลิมข องค์ถ้วน
 ตกเฉียงเห็นชานนามว่า พระที่นั่งอศราลิมข จึงมีพระที่นั่งรวมเป็น
 ๓๑ องค์ทั้ง (พระที่นั่งพรหมภักตร์) ทั้งพระโรงหน้าแลทั้งพระโรง
 หลังอยู่ในหมู่เดียวกัน มีเฉลียงรอบเป็นทางเดินได้ ในร่มตลอดถึงกัน
 ทุกองค์.

พระที่นั่งวิมลนพพิมาน พระวิมานหลังใต้ เห็นจะจัดเป็นพระที่นั่ง
 ของกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ด้วยในหนังสือนิพนธ์ว่า
 ว่าด้วยกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงอาไลย กล่าวเช่นตอนไว้ดังนี้

“ครั้นถึงวิมลนพพิมานแล้ว จะลาแล้วแรมร้างอย่าหมอง
 เคยสำราญเนาสถานพิมานทอง จะไกลห้องที่พิเบศน์วิเศษนี้”

แต่พระวิมานอีก ๒ หลังในกลอนเป็นแต่ว่าพระแกลบึกคงเป็นलग ทำให้
 แสดงว่าทรงอาไลยอย่างไรโดยเฉพาะไม่ อีกประการ ๑ ความปรากฏ
 ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาล
 ที่ ๒ สวรรคตที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระวิมานหลังกลาง ชื่อนชวน
 ให้เห็นว่าเสด็จมาอยู่พระวิมานหลังกลาง^{๒๐} เพราะจะไม่ให้ร่วมที่ประทับ

๒๐ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพิธีอุปราชภิเศกกรมพระราชวังบวร ฯ
 รัชกาลที่ ๒ สวตมณัที่พระที่นั่งพรหมภักตร์อีกแห่ง ๑ แต่ก่อนข้าพเจ้าเข้าใจจะ
 หมายความว่าพระที่นั่งพรหมเสนาบดี จึงสันนิษฐานว่า จะจัดที่พระวิมานข้างเหนือ
 อันเรียกว่าพระที่นั่งพรหมเสนาบดีเป็นที่พระบรรทม พึ่งมาเห็นแน่ใจว่า กรมพระ
 ราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ประทับที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระวิมานองค์กลาง
 ที่เสด็จสวรรคตนั้นมาแต่แรกอุปราชภิเศก.

ของกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ พระวิมานหลังไต่ข้างมาจนถึง
 รัชกาลที่ ๔ จึงจัดเป็นที่พระบรรทมของพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัว พระวิมานวังหน้าเดิมใช้กันมานานแทนฝาประจันห้อง เหมือน
 พระที่นั่งครึ่งกรุงเก่า ต่อเมื่อจัดเป็นที่พระบรรทมพระบาทสมเด็จพระ
 ยืนเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงกันฝาเพิมตามยาวตลอดพระที่นั่งวสันตพิมาน
 แล้วตั้งพระแท่นแขวนเสวตรฉัตรข้างในเหมือนห้องพระบรรทมที่พระที่นั่ง
 จักรพรรดิพิมานในพระราชวังหลวง ส่วนพระวิมานหลังกลางแลหลัง
 เหนือไม่มีฝาประจันห้องมาจนครายเท่าทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระ
 ยืนเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่พระที่นั่งวสันตพิมาน จนสร้างพระราช
 มณเฑียรใหม่ทางในสวนแล้วก็เสด็จไปประทับที่พระราชมณเฑียรใหม่
 ต่อมาจนตลอดพระชนมายุ เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ อุปราชา
 ภิเศกถึงประทับที่พระที่นั่งวสันตพิมาน แต่เล่ากันว่า ประทับอยู่พระที่นั่ง
 วสันตพิมาน ๓ วันแล้วก็เสด็จไปประทับอยู่ที่ชั้นตำหนักในพระที่นั่งบวรบริวัค
 จนสร้างพระที่นั่งสโมสรรัตนประพาศเสร็จแล้ว จึงเสด็จไปประทับที่นั่น
 พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระวิมานกลาง มีปราสาททองที่
 ประดิษฐานพระอิฐอยู่องค์ ๓ ยังปรากฏอยู่ในบัดนี้ เป็นปราสาทยาว ๓
 ห้อง ห้องกลางที่ตรงยอดเป็นที่ตั้งพระอิฐกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาล
 ที่ ๓ ยกพื้นสูงกว่าห้อง ๒ ข้าง อันเป็นที่ตั้งพระอิฐกรมพระราชวัง
 บวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ข้าง ๓ กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ ข้าง ๑
 ลักษณะปราสาททองที่ประดิษฐานพระอิฐเช่นกล่าวมานี้ เห็นได้ว่าต้อง

เป็นของสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๔ จึงจัดทำพระอิฐกรมพระราชวังบวร ๑
 ซึ่งสวรรคตก่อนนั้นมา ๓ พระองค์ จึงมีข้อต้องสันนิษฐานว่า แต่ก่อน
 นั้นมาพระอิฐกรมพระราชวังบวร ๑ ประคิบฐานไว้ที่ไหน ความที่ผู้หลัก
 ผู้ใหญ่เล่ากันมา ปรากฏแต่ว่าพระอิฐกรมพระราชวังบวร ๑ รัชกาล
 ที่ ๒ แต่เดิมอยู่ในหอพระธาตุมณฑลในพระราชวังหลวง พังเสียหาย
 ไปจึงนำเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อันนั้นก็สมด้วยเรื่องปราสาททองที่กล่าว
 มาแล้ว คือเชิญไปเมื่อสร้างปราสาททองนั่นเอง อนึ่งความที่ปรากฏว่า
 กรมพระราชวังบวร ๑ รัชกาลที่ ๒ เล็กน้อยที่พระที่นั่งวายุสถานอมร
 พระวิมานกลาง ซ่อนก็เป็นหลักฐานให้เห็นว่าพระอิฐกรมพระราชวัง
 บวร ๑ รัชกาลที่ ๓ แต่เดิมหาได้ประคิบฐานไว้ที่พระวิมานกลางไม่
 ยังข้อที่ปรากฏว่า เมื่อขวรราชภาณุเคศพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัว จักพระที่นั่งวสุสันตพิมานหลังใต้เป็นที่พระบรรทม ก็น่าจะเป็น
 หลักฐานว่า ไม่ได้ประคิบฐานพระอิฐกรมพระราชวังบวร ๑ รัชกาลที่ ๓
 ไว้ในพระที่นั่งวสุสันตพิมาน เพราะที่ไหนจะให้ย้ายพระอิฐไปสำหรับจะเอา
 พระวิมานเป็นที่พระบรรทม เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าแต่เดิมมาพระอิฐกรม
 พระราชวังบวร ๑ รัชกาลที่ ๓ เห็นจะประคิบฐานไว้ที่พระที่นั่งพรหม
 ธาตา พระวิมานหลังเหนือ แต่พระอิฐกรมพระราชวังบวร ๑ รัชกาล
 ที่ ๓ เห็นจะประคิบฐานไว้ในหอพระอิฐ ซึ่งทรงสร้างไว้ข้างเหนือพระ
 ที่นั่งอิศราวิจิตร ทั่วเขตอิศราวิจิตรย้ายต่อไปข้างหน้า ครั้นถึงรัชกาล
 ที่ ๔ เพราะมีพระราชประสงค์จะเฉลิมพระเกียรติยศกรมพระราชวัง
 บวร ๑ แต่ก่อนมา จึงถวายพระวิมานกลางอันเป็นสำคัญยิ่งกว่าพระ

ราชมณเฑียรทั้งปวง เป็นที่ประภีฐานพระอัฐิ จึงได้ทรงสร้าง
ปราสาททอง แล้วเชิญพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ มาไว้พระวิมาน
กลางทั้ง ๓ พระองค์ พระวิมานกลางจึงเป็นที่ประภีฐานพระอัฐิตลอดค
มา จนเชิญพระอัฐิไปไว้ที่วิหารพระธาตุในพระบรมมหาราชวัง ถึง
กล่าวมาแล้ว.

พระที่นั่งพรหมเมศธาดา พระวิมานหลังเหนือ เดิมชื่อพระที่นั่ง
พรหมเมศรังสรรค์ (ด้วยเหตุใดได้อธิบายแล้ว) มาเปลี่ยนสร้อยเป็น
พระที่นั่งพรหมเมศธาดาเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เพื่อจะให้ชื่อได้สัมผัสคล้อง
กับพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งพรหมเมศธาดาองค์นี้ ไม่มีเรื่อง
ราวปรากฏว่าไว้ไว้ใช้เป็นสำหรับการอย่างไร พึงมาคิดเห็นว่า จะ
เป็นที่ไว้พระอัฐิทั้งได้อธิบายมาแล้ว สันนิฐานต่อไปว่า ข้างที่กรมพระ
ราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จะทรงอุทิศเป็นที่ประภีฐานพระอัฐิ
มาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แล้วก็เป็นได้ ด้วยไม่ปรากฏว่าในวังหน้าหอพระ
อัฐิมุขนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ สวรรคต
แล้ว จึงเชิญพระอัฐิไปไว้ในพระที่นั่งพรหมเมศธาดา โดยเป็นหอ
พระอัฐิอยู่แต่ก่อนแล้ว แลด้วยเหตุที่เป็นหอพระอัฐิกรมพระราชวัง
บวร ฯ รัชกาลที่ ๓ ถึงกล่าวมานี้ ในเวลาต่อมาจึงไม่ปรากฏว่าไว้ไว้
พระวิมานองค์นี้เป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์หนึ่งพระ
องค์ใด แม้จนครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อรัช
ที่ประภีฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ทั้ง ๓ พระองค์ เป็นยุคแล้ว
พระวิมานหลังเหนือนี้ก็ใช้เป็นแต่ที่เก็บของต่อมาจนตลอด.

อนึ่งได้กล่าวมาแล้วก่อนว่า เมื่อครั้งกรมพระราชวังยว รัชกาล
ที่ ๑ นั้นไม่บรรทมแห่งใดเป็นยติแต่แห่งเดียว มีที่พระบรรทมทั้งทวยพระ
วิมานแลที่มช ในหนังสือพระราชพงษาวดารของเจ้าพระยาทิพากร
วงษ์ว่า สวรรคตที่พระที่นั่งบรรพารักษ์ คือมชที่คตวันออกเฉียงเหนือ
แต่ชาววังนำเข้านับว่าสวรรคตที่พระที่นั่งอุดรวิมาน คือมชตวันตก
เฉียงเหนือ ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่ามีปราสาททองที่สร้างพระภักตร์ของกรมพระราชวังยว รัชกาลที่ ๑
อยู่ที่มชของ ๑ ถึงจะบรรทมที่ไหนคงเสด็จมาสร้างพระภักตร์ที่ปราสาท
ทองนั้นเป็นนิตย แต่ปราสาททองนี้จะอยู่ที่มชไหน ไม่มีหลักที่จะ
สันนิษฐาน เพราะที่เรียกว่ามชในหมู่พระวิมานซึ่งอาจจะตั้งปราสาททอง
นั้นได้มีถึง ๖ มชด้วยกัน อีกอย่าง ๑ เมื่อครั้งกรมพระราชวังยว รัชกาล
ที่ ๑ นั้น ที่สร้าง ที่ลงพระบิณฑก ก็สร้างเป็นหลัก ๑ ทางหาก
อยู่ที่ซาลารหว่างพระวิมาน ในซาลาข้าง ๑ สร้างที่สร้าง อีกข้าง ๑
สร้างที่ลงพระบิณฑก แลในซาลาทั้ง ๒ ข้างนั้นยังมีเกย ก่อเป็นแท่น
มีพนักเป็นที่ประทับสำราญพระราชอิริยาบถด้วยอีกอย่าง ๑ ตามแบบ
โบราณยังมีอยู่ในคำสำหรับร้องกันเล่นว่า “เสด็จขึ้นเกย เสด็จน้ำชา”
นั้น.

เมื่อรัชกาลที่ ๑ กรมพระราชวังยวมหาศัทธิพลเสด็จไม่ได้เสด็จขึ้น
ไปประทับบนพระวิมาน ให้แก่มชค่านำทั้งพระที่นั่งบรรพารักษ์แล
ทักษิณวิมานเป็นที่ประทับ เสด็จประทับที่มชจนสวรรคตที่พระที่นั่ง
บรรพารักษ์ ลักษณะการที่แก้ไขครั้งนั้น ให้ยกพนชนตามยาวตลอดข้าง
คานตวันออกจนกลางห้อง แล้วกันฝาเพิมเป็นห้องที่ประทับบนทอนยก

พนแลสร้างที่สงฆ์ใหม่ในพระที่นั่งทักษิณภูมิข ทำห้องลงพระบังคน
 ในพระที่นั่งบรรพตภูมิข ถิ่นสร้างแลฐานที่ลงพระบังคนยังปรากฏอยู่จน
 ทุกวันนี้ กล่าวกันว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้น พระองค์เจ้าคาราวค
 พระอรรคชายาของกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จอยู่ที่พระราชมนเฑียร
 เห็นจะประทับอยู่ ๒ มุขข้างคานวันตก ในรัชกาลที่ ๔ มุขพระ
 วิมานพระที่นั่งขนิณภูมิขคานวันตกเฉียงใต้ เป็นที่พักของเจ้าคุณ
 จอมมารคาเอม นอกนั้นใช้เป็นที่พักเครื่องแต่งพระองค์แลสิ่งของ
 ด้วยพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงสำสมสิ่งของต่าง ๆ
 เช่นเครื่องลายคราม เป็นต้น ทั้งของเงิน ของฝรั่งหลายอย่าง ถึงรัชกาล
 ที่ ๕ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญโปรดให้เจ้าคุณจอมมารคาเอม
 พระชนนีย้ายไปอยู่ที่พระที่นั่งบรรพตภูมิข อยู่มาจนถึงอสัญกรรมดังนี้.
 มีข้อความซึ่งควรจะต้องกล่าวในเรื่องหมู่พระวิมานวังหน้าอีกอย่าง ๑
 คือเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ เมื่อใน
 รัชกาลที่ ๓ นั้น เครื่องบนของเดิมเห็นจะชำรุดมาก ต้องรื้อเครื่องบน
 ทำใหม่หมด คงใส่ยวาทรงหลังคาของเดิมจะงามกว่าที่กรมพระ
 ราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างใหม่ อย่างที่แลเห็นอยู่ทุกวันนี้.

พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรง
 สร้างในรัชกาลที่ ๓ พร้อมกับเมื่อทรงปฏิสังขรณ์พระวิมานวังหน้า เหตุ
 ที่สร้างเห็นจะเป็นเพราะเสด็จลงมาประทับอยู่ที่มณเฑียรวิมาน ท้อง
 พระโรงหน้าของเดิมกระชั้นชิดที่ประทับนัก จึงสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย
 ขึ้นเป็นที่ประทับพระโรงใหม่ทอดออกไปข้างหน้า แยกที่ประทับพระโรงเดิมเป็นมุข

กระสันในระหว่างท้องพระโรงใหม่กับพระวิมาน พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยนี้
 เอาอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวงไปสร้างหมดทุกอย่าง
 เป็นแต่ลดทำให้เล็กลง ก็ไม่ทำซุ้มพระแกลดแลพระทวาร พระที่นั่ง
 บุษบกที่ท้องพระโรงเดิมก็ย้ายไปไว้เป็นประธานในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย
 เหมือนอย่างพระที่นั่งบุษบกมาลาในพระราชวังหลวง ลักษณะที่ใช้
 พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยก็เป็นอย่างเดียวกับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย คือ
 เป็นที่เสด็จออกแขกเมืองแลบำเพ็ญพระราชกุศล เช่นมีเทศน์มหาชาติ
 เป็นต้น ส่วนการพระราชพิธีเช่นพิธีตรุษสารทแลโสกันต์ ซึ่งทาง
 วังหลวงทำที่พระมหาปราสาท วังนั้นก็ทำที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ แต่
 ผิดกันอย่าง ๑ ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเป็นที่ตั้งพระศพกรมพระราชวัง
 ขวร ฯ แลเป็นที่ทำพิธีอัญเชิญพระศพในเวลาค่ำมาทูลกระษากาล.

สองข้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย กรมพระราชวังขวร ฯ ในรัชกาล
 ที่ ๓ ทรงสร้างหอข้างละหลัง ข้างขวาเป็นหอพระเจ้า ข้างซ้ายเป็นหอ
 พระอัฐิ เหมือนอย่างหอพระสุราลัยพิมานแลหอพระอุดมเดชใน
 พระราชวังหลวง ผิดกันแต่เอาคานสลักของหอเข้าหาพระที่นั่งอิศรา
 วินิจฉัย แลหลังคาหอทำเป็นทรงเก้งจั้น แต่เข้าใจว่ามีได้เชิญพระอัฐิ
 กรมพระราชวังขวร ฯ รัชกาลที่ ๑ มาไว้หอซึ่งสร้างใหม่นี้ หอพระเจ้า
 คงเป็นที่ไว้พระพุทธรูปของในพระองค์ เช่นพระฉลองพระองค์ เป็นต้น
 หอพระอัฐิก็คงจะเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิแลพระอัฐิที่เชิญมาจากวัง
 เกิม แลที่มีขึ้นใหม่ อันสมควรเก็บรักษาไว้ในพระราชวัง แลที่สุด

อาจจะคำสั่งให้ไว้พระอัฐิพระองค์เองในหอรั้วด้วยก็จะเป็นได้ เพราะ
เวลาเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ก็ไม่เสด็จขึ้นไปอยู่บนพระวิมาน.

ทั้งหอพระเจ้าแลหอพระอัฐิในวังหน้า มาถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงรัก
การใหม่ มีหมายรับสั่งปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวพระราชทานพระแก้ว (ผลึก) ซึ่งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้น
ไปไว้ในพระบรมราชวังองค์ ๓ แห่ขึ้นไปเมื่อเดือนอ้ายแรม ๘ ค่ำ
พ.ศ. ๒๓๘๖ เข้าใจว่าคงพระราชทานไปให้ประดิษฐานในหอพระเจ้า
ให้เหมือนอย่างประดิษฐานพระพุทธรูปยรัตนฯ ไว้ในหอพระสุราลัยพิมาน
ส่วนหอพระอัฐินั้นเมื่อเชิญพระอัฐิกรมพระราชวังบวรฯ ไปประดิษฐานที่
ปราสาททองบนพระวิมานกลางทั้ง ๓ พระองค์แล้ว เข้าใจว่าโปรดให้เชิญ
พระอัฐิเจ้านายวังหน้าไปไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมวัดบวรสถานสุทธาวาส
ในคราวนั้นเอง แล้วจึงจัดหอพระอัฐิวังหน้าให้เป็นที่ของเกี่ยวกับหอ
พระธาตุมณเฑียรในพระราชวังหลวง ความปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญพระอัฐิพระชนกสมเด็จพระศรีสุริเยนทร
กับทั้งพระอัฐิเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์
มนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรัชย์ ซึ่งเป็นพระภาดาสมเด็จพระศรี
สุริเยนทรไปไว้ที่หอพระอัฐิวังหน้า ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระบ
เกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับพระอัฐิพระชนกสมเด็จพระ

๒๑ พระอัฐิพระชนกสมเด็จพระศรีสุริเยนทร แต่ก่อนเห็นจะอยู่ที่พระราชวังเดิม
พระอัฐิอีก ๓ พระองค์นั้นแต่ก่อนคงอยู่หอพระนาในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม.

พระศรีสุริเยนทรมาไว้ที่พระตำหนักเดิมในพระราชวังหลวง ส่วนพระอัฐ
เจ้าฟ้า ๓ พระองค์ยังคงไว้ที่หอพระอัฐวังหน้า จนหอชำระครอในรัชกาล
ที่ ๕ จึงได้เชิญมาไว้ในหอพระนาควัดพระศรีรัตนศาสดาราม.

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ อยู่ตรงหน้าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยออกไป
เป็นของสร้างครั้งรัชกาลที่ ๓ เดิมชื่อว่าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ มา
เปลี่ยนเป็นพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาล
ที่ ๓ ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ พระที่นั่งองค์นี้ยกพื้นสูง แลเชิงผนังข้างนอก
ทำเป็นฐานขัณฑ์ ทำนองพระมหาปราสาทในพระราชวังหลวง เข้าใจว่า
เดิมกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเห็นจะทรงพระราชดำริที่จะสร้าง
ขึ้นสำหรับทำการพระราชพิธี มีพระราชพิธีตรุษสารทแลโสกันต์ลูก
เธอเป็นต้น อย่างเช่นทำที่พระมหาปราสาทในพระราชวังหลวง แต่ใน
เวลาที่ยังไม่ไถ่ลงมีก่อสร้างฤกว่ากำลังสร้างอยู่นั้น เสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่
ได้โปรดให้ตั้งคั้งซึ่งเป็นพระพุทธรูปสำคัญลงมา จึงทรงพระราช
อุทิศพระที่นั่งองค์นี้ถวายเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ จึงให้เขียนฝา
ผนังข้างในเป็นรูปเทพชุมนุมข้างบน แลเขียนเรื่องพระปฐมสมโพธิ
ที่ผนังหว่างพระแกลเป็นพุทธชลา แต่คงทำการพระราชพิธีต่าง ๆ ที่พระ
ที่นั่งองค์นี้ตามพระราชดำริเห็นสมควร พระที่นั่งสุทธาสวรรย์จึงเป็นที่
สำหรับทำการพระราชพิธีเหมือนอย่างพระมหาปราสาทในวังนำมาตั้งแต่
รัชกาลที่ ๓ ตลอดจนรัชกาลที่ ๕.

ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแล้ว เวลาวัง
หน้าว่างอยู่นั้น ทำนองจะมีผู้รัยลอบยักพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ฤ

อย่างไร ความปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรง
พระราชดำริเห็นว่า พระพุทธรูปเงินทองแลของพุทธบูชาอยู่ในพระที่นั่ง
สุทธารัถย์มาก ทั้งไว้ผู้ร้ายจะลักเอาไปเสีย จึงโปรดให้เชิญพระ
พุทธสิหิงค์กับทั้งพระพุทธรูปอื่น ๆ กับของพุทธบูชาลงมาไว้ในพระ
อุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประดิษฐานพระพุทธรูปสิหิงค์ไว้บน
ฐานชุกชีก้านหน้าในพระอุโบสถ ตรงที่องค์พระสัมพุทธพรรณีทุกวันนี้
อยู่ตลอดรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้เชิญพระ
พุทธสิหิงค์กลับไปวังหน้า ครั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง
กล่าวมาแล้วในท่อน เมื่อเชิญพระพุทธรูปสิหิงค์ลงมาพระราชวังหลวง
แล้ว ทางโน้นในพระที่นั่งสุทธารัถย์เหลืออยู่แต่ปราสาทปรางค์
ท้ายออก ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงสร้างไว้เป็นที่ประดิษฐานพระ
พุทธสิหิงค์ ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวว่า ถึงรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวรมหาเสนานรินทร์โปรดให้
รื้อปราสาทปรางค์ท้ายออกนั้นเสีย แล้วให้ตั้งพระแท่นเสวตรฉัตร
ที่ในพระที่นั่งสุทธารัถย์เป็นที่เสด็จออกแขกเมืองแลพระสงฆ์ถวายพระ
ธรรมเทศนาต่อมา ก็คือว่าคงเป็นแต่ที่ทำการพระราชพิธีเหมือนอย่าง
พระมหาปราสาท ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ สวรรคต
จึงประดิษฐานพระศพไว้ในพระที่นั่งสุทธารัถย์ เหมือนอย่างพระ
มหาปราสาททางพระราชวังหลวงนั้น.

พระแท่นเสวตรฉัตรวังหน้า ที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เห็นจะสร้างขึ้นไว้แต่เมื่อในรัชกาล

ที่ ๑ แล้ว แต่เมื่อก่อนย้ายมาตั้งที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ จะตั้งไว้ที่
 ไท่นั่งไสยอยู่ เพราะที่ซึ่งอาจะตั้งมีหลายแห่ง แยกตั้งพระแท่น
 เสวตรฉัตรครึ่งกรงเก่าเข้าไปไว้ที่กลางพระมหาปราสาทตรงยอกลงมา
 ทำนองเช่นที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในพระราชวังหลวง ที่วังหน้าครั้ง
 รัชกาลที่ ๑ ไม่มีปราสาท อาจะตั้งพระแท่นเสวตรฉัตรไว้ที่ในพระ
 ท้องวายุสถานอมเรศ พระวิมานองค์กลางสมมติแทนปราสาทก็เป็นได้
 เพราะฉะนั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ จะเสด็จไปเฉลิมพระ
 ราชมงคลเค็ยร ประทับพระวิมานองค์กลาง จึงให้ย้ายพระที่นั่งเสวตร
 ฉัตรออกมาตั้งที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ถ้ามีได้เป็นกิ่งกล้าวมานี้ พระ
 แท่นเสวตรฉัตรวังหน้าแต่เดิมเห็นจะตั้งอยู่ที่พระที่นั่งคิวโมกข์พิมาน อัน
 เป็นท้องพระโรงเดิมก่อนสร้างพระวิมาน ครั้นสร้างพระวิมานแล้ว
 ปรากฏว่าเป็นพระที่นั่งทรงธรรม พระสงฆ์เห็นจะถวายเทศน์บนพระแท่น
 เสวตรฉัตรที่ตั้งอยู่นั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อสร้างพระที่นั่งอิศราวิน
 ิจฉัยแล้ว จึงย้ายพระแท่นเสวตรฉัตรมาตั้งในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย
 ยังนำพระที่นั่งมณฑล เหมือนอย่างพระแท่นเสวตรฉัตรในพระที่นั่ง
 อมรินทร์วินิจฉัยแต่ก่อนนี้ แต่พิจารณาอุปนิสัยฐานพระแท่นเสวตรฉัตร
 วังหน้าที่ตั้งอยู่ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยทุกวันนี้ ดูท่าเขาอย่างพระแท่น
 เสวตรฉัตรวังหลวง แลมีตราพระเจฑามาณชนไว้ที่ผนัง จึงสงสัยว่าจะ
 เป็นของสร้างขึ้นใหม่ครั้งพระบาทสมเด็จพระชนเกล้าเจ้าอยู่หัว พระแท่น
 องค์เดิมเห็นจะสูญไปเสียแล้ว

ในรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาดัศกัณฐ์เสด็จพร้อม
 แปลงปฏิสังขรณ์พระที่นั่งสุทธารัษฎ์ใหม่ การปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นแก้
 ไขของเดิมหลายอย่าง สักระไรได้โดยแบบอย่างฝีมือช่างที่ทำ คือขอ
 เครื่องบนทำใหม่หมด เปลี่ยนหลังคาพาไลของเดิม ต่อเป็นเฉลียง
 เสาลอย ไม้ฉันทะขึ้นเป็นคอสองรอบ ชั่มพระแสงของเดิมเห็นจะ
 ไม่มี ทำชั่มขึ้นใหม่ทั้งหมด การปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นน่าชมอย่างหนึ่ง
 ที่ของเดิมสิ่งใดก็เอาไว้หมดทุกอย่าง เป็นต้นว่าเครื่องไม้กระบายแลยาน
 พระแสง ทวยทวารายคา คงใช้ของเดิมไม่เปลี่ยน ช่างในลายที่
 เขียนผนังแลลายเพดาน วิชาของเดิมไว้ไม่แก้ไข เป็นแต่ซ่อม
 แซมที่ชำรุด จึงยังได้เห็นของเดิมที่ทำโดยประณีตบรรจงมาให้เห็น
 ทุกวัน

ที่เปลี่ยนนามพระที่นั่งสุทธารัษฎ์เป็นพุทธไสยารัษฎ์ เห็นจะเป็น
 ทั่วเขต ๓ ประการ คือประการที่ ๑ เมื่อสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยขึ้น
 แลย้ายพระแท่นเสด็จถวัลขึ้นไปไว้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยแล้ว กรมพระ
 ราชวังบวรมหาดัศกัณฐ์เสด็จทรงพระราชดำริห์ จะจัดให้กลับไปเป็นที่
 ประทับฐานพระพุทธรูป ให้ตั้งตามที่มีลายเขียนผนังเป็นเครื่องพุทธ
 บูชามาแต่เดิม ประการที่ ๒ ชื่อเดิมว่าพระที่นั่งสุทธารัษฎ์จะเห็นว่า
 ไกลกับชื่อพระที่นั่งพุทธไสยารัษฎ์ ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัวทรงสร้างทางพระราชวังหลวงนัก จึงเปลี่ยนให้กลับไปเสีย
 ประการที่ ๓ จะให้ชื่อคล้องสัมพันธ์กับพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยที่สร้างใหม่
 แต่ไม่ได้พระราชทานพระพุทธรูปสิ่งใดไป จะตั้งพระพุทธรูปองค์ใด

เป็นประธาน ขอนหาทราบไม่ แต่มีที่พระธรรมสร้างขึ้นสำหรับ
 ทั้งในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เหมือนอย่างฝาพระที่นั่งห้อง ๓ ที่ ลงรักเขียน
 ทองลายรดน้ำคาน ๓ เขียนสีเรื่องรามเกียรติ์ ๓ ด้านทกใบ เก็บคัมภีร์
 พระธรรมวงนาไว้ในตู้ทั้ง ๓ นี้ แลเข้าใจว่าโดยปรกติกองโปรกให้
 ข้าราชการบอกหนังสือพระสงฆ์สามเณรในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เหมือน
 อย่างทางวังหลวงโปรกให้บอกหนังสือพระสงฆ์สามเณรที่ในพระมหาปรา
 สาทนั้นด้วย ส่วนการพระราชพิธีต่าง ๆ ก็คงทำในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์
 ทั้งแต่ก่อนต่อมาตลอดจนในรัชกาลที่ ๔ แลที่ ๕.

พระที่นั่งรังสรรค์ฟ้าโลก กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓
 ทรงสร้างใหม่ที่เกาะกลางสระ ทรงที่กรมพระราชวังบวรมหา
 สรรพเสนาทะทรงสร้างปราสาท แล้วย้ายเป็นพระพิฆเนศวร ซึ่ง
 รื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ทั้งได้บรรยายมาแล้วนั้น เหตุที่สร้างพระที่นั่ง
 องค์นี้ เพราะที่บริเวณสระนั้น ถึงเมื่อมีหอพระอยู่ในรัชกาลที่ ๑
 ที่จริงเป็นที่สวนสำหรับเสด็จประพาสสำราญพระราชอิริยาบถ อยู่ใกล้
 กับพระราชมณเฑียร มีความพรรณนาไว้ในหนังสือนิพนธ์พจนานุกรม
 กังน

“โอฬารนิมิตต์” กังอินทร์สว่าง เก่นอยู่กลางสระรอบกระดิ่ง
 มีโศกเรียงเคียงนำลำควนคม รำเพยลมกลืนแกวฬการาย
 ทรงไว้พระเนาวโลกย์โมฬีเลื่อง แต่งเครื่องมัสการทุกวันถวาย
 มณฑาทิพนธ์นิมิตต์ก้านขานขาย กังระหมายนิมิตต์ระณนวล

๒๒๒
 ขุชาพระสัพพัญญุต๋ทวีป
 เคยมีสัทโนภาษมัตถชาชวน
 ให้สวภักการพระชินรัตน
 ประทานทั้งแตรคังระฆังคี่
 เคยถวายพระกุศลศรัทธาวิชัย
 เคยประสาธโกชาพระราชทาน
 ประกอบหมู่มีฉาในสาครเรศ
 แขนงแย่งแย่งเข้าชวนนิม
 เห็นกระแทกแทก ไบกรทางเห็น
 แผลงร่ำทองทองทองมาเกินไค
 จะหาเหยื่อเผื่อเผื่อเผื่อภักษา
 กระทั่งหลายหลายหลายกรวยกริกลอย
 ใต้เคยรับประทานอาหารหาย
 ไม่ยลพระมิ่งมณเฑียรยกเคียรชู
 เสรีนิราศแรมร้างมไหสุรบ
 ประพาศสวนเสรีสรวลชวนพงา
 คณานางล้วนนางอนงค์แน่น
 สำราญรื่นเรีงร่นชวนารมณ
 เห็นกาหลงเพลินหลงประสงค์หอม
 ระบายแก้วแสงแก้วออกแวววาม
 เสาวคนธระคนกลั่นนุหงา

ขยายกลีบแยมพุ่มโกสมภัสสงวน
 สั่งประมวญหมู่สนมทนต์บตรี
 ตามขัญญัตติเพศพุทธรชินศรี
 ทยแล้วกัษลัษิรมณฺฑาณ
 ทรงค้ำยันน้อมวรศพระกรรมฐาน
 มีจิตช่องสาธุการถึงเมืองพรหม
 ทอดพระเนตรระงับร้อนแรมปฐม
 เน้อฮอนฮอนฮอนระทมข้าย่มใจ
 แก้วลงล่องล่องเกินสายชลไหล
 สววยห่วยห่วยไปแสงวอย
 เหล่าเทพาฟ้าฟ้าสอสนสร้อย
 นกเขาเข้าเข้าคอบชะม้อยบุญ
 ควันย่ำวายเวียนมาเป็นหมู่
 เหมือนจะรู้ว่าพระราชาบิดา
 โอ้อาครทุกขทั่วถึงมีฉา
 นำยุพาเคยพาพิณชม
 ประคยแสนนัยแสนพระสนม
 ถวายลมโยกลมอยู่งานงาม
 ลูกจันทน์น้อมก้นน้อมเหลื่องอว่าม
 กหลายหนามหัดกหนามเค็ดกอกคม
 จำปาแซกเมือแซกมาถวายถม

พินิจของศ. ๑ ส่วนพระที่นั่งพรหมนิกรัตนกิจได้อธิบายมาแล้ว ว่าเป็นช่อ
 ขอบกราชบัลลังก์ ซึ่งตั้งอยู่ในท้องพระโรงหน้า มีใช้พระราชมณเฑียร
 แต่ส่วนพระที่นั่งคิ่วโมกข์พินิจ ข้าพเจ้าคิดไม่เห็นว่าเป็นเหตุใดนามจึง
 ไม่คล้องกับพระที่นั่งองค์อื่น ไต๋นักสงไสยว่า ฤๅจะเป็นนามตั้งขึ้น
 ใหม่ต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ของเดิมจะเรียกแต่ว่าพระที่นั่งทรงธรรม
 แต่มาเมื่อขึ้นสังเกตุ ด้วยนามพระที่นั่งรังสรรค์ฟ้าโลก สังเกตุความไม่
 เหมาะแก่พระราชมณเฑียรที่สร้างตรงนั้น เห็นว่าที่ชานานามว่าพระ
 ที่นั่งรังสรรค์ฟ้าโลก เพราะจะให้คล้องสัมผัสกับนามพระที่นั่ง
 คิ่วโมกข์พินิจของเดิมเป็นต้นเหตุ ชื่อนี้เป็นหลักฐานว่านามพระที่นั่ง
 คิ่วโมกข์พินิจมีมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๑ จึงมานักขณว่าฤๅนามเดิม
 เป็น “พระที่นั่งคิ่วโมกข์สถาน” ยื่อนำพระที่นั่งพินิจมาติดต่อกันออกกรม
 ถ้าเช่นนั้นนามพระราชมณเฑียรครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็คล้องกันได้หมด

พระที่นั่งคิ่วโมกข์พินิจนั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
 ทรงสร้างเป็นท้องพระโรง ตั้งแต่แรกสร้างพระราชวังบวร ฯ ตามแบบ
 อย่างพระที่นั่งทรงมนที่พระราชวังหลวงกรุงเก่า ดังกล่าวมาแล้ว องค์
 เดิมเข้าใจว่าเป็นเครื่องไม้ แลเล็กกว่าพระที่นั่งคิ่วโมกข์พินิจที่ปรากฏ
 อยู่ทุกวันนี้ แต่แรกคงเป็นที่เสด็จออกขุนนางแลทรงบำเพ็ญพระราช
 กุศลอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวง ครั้นเมื่อสร้าง
 พระวิมานแล้วมาเสด็จออกที่พระวิมาน พระที่นั่งคิ่วโมกข์ ฯ เห็นจะเป็น
 แต่ที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล เช่นมีเทศน์มหาชาติเป็นต้น เพราะเหตุ
 นี้จึงเรียกกันว่า พระที่นั่งทรงธรรม เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหน

นาทสวรรณคดี ประดิษฐานพระศพไว้ในพระที่นั่งศิวโมกษพิมานนี้ ครั้น
รัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาดคีฬเสด็จทรงเรือของเดิม สร้าง
ใหม่เป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน ขยายให้ใหญ่โตขึ้น เป็นพระที่นั่งโถง
มีฝาแต่ด้านใต้กับด้านตะวันตก เพราะเป็นเขตรต่อกับข้างใน แต่จะใช้
เป็นที่สำหรับราชการอย่างไรเสียไม่ได้ความ เพราะกิจต่างๆ ที่เคยทำที่
พระที่นั่งศิวโมกษ ๑ มาแต่ก่อน มีพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเป็นที่ทำแทน
หมดทุกอย่าง สืบถามผู้ที่มีอายุเห็นได้ เห็น ได้ความแต่ว่าเคยเห็น
ทำนองแต่ที่พระที่นั่งศิวโมกษ ๑ เมืองนางพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระ
พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แลใช้เป็นที่หัดทหารแตรต่อมาในครั้งกรมพระ
ราชวังบวรวิไชยชาญ ได้ความแต่เท่านั้น เป็นที่ว่างมาจนจักเป็น
พิพิธภัณฑ์สถานเมื่อในรัชกาลที่ ๕

พระที่นั่งสนามจันทร์ในพระราชวังหลวงเป็นของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาไลยทรงพระราชดำริที่สร้างขึ้นไว้ เห็นจะเป็นด้วย
เหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้พระบาท
สมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศในพระบวร
ราชวัง เพราะฉะนั้นรูปสัณฐานพระที่นั่งสนามจันทร์วังนี้ จึงถ่ายแบบ
องค์ในพระราชวังหลวงไปทำหมดทุกอย่าง ผิดกันแต่ลวดลายที่เขียน
ทองนั้นเล็กน้อย แลไม่หากระดานใหญ่แผ่นเดียวทำพื้นเหมือนพระ
ที่นั่งสนามจันทร์ในพระราชวังหลวง ที่ตั้งก็ตั้งที่ศาลาข้างซ้ายของ
พระโรงอย่างเดียวกัน กล่าวกันว่าแต่เดิมขนานนามหนึ่งต่างหาก

แต่ไม่มีใครเรียกนามนกกัสญ คงเรียกกันแต่ว่าพระที่นั่งสนามจันทร์
มาจนตราบเท่าทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ออกพระที่นั่งสนามจันทร์โดยกำหนดอย่างไรก็ตามหาทราบไม่ ได้ยินแต่ว่า
เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่พระบวรราชวัง
ในตอนหลัง เวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
พระเจริญเสด็จออกไปประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบแล้ว เวลา
เสด็จขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถที่พระบวรราชวัง เสด็จประทับ
ที่พระที่นั่งสนามจันทร์เป็นที่พัก

พระที่นั่งมิ่งมงคลิเศก พระที่นั่งเอกอลงกฎ ๒ องค์ สร้างใน
รัชกาลที่ ๔ เป็นพระที่นั่งโถงคู่กัน อยู่บนกำแพงแก้วหน้าท้องพระ
โรง ทรงมมช้างโตองค์ ๑ ช้างเห็นองค์ ๑ มีเกยสำหรับทรงพระ
ราชยานอยู่ข้างน่าทั้ง ๒ องค์ แยกอย่างพระที่นั่ง ๒ องค์นี้ทำตาม
ทำนองพระที่นั่งกสิศาภิรมย์ในพระราชวังหลวง แต่ไม่ถึงถ้ายแยกไป
ที่เดียว พระที่นั่งอย่างนี้เรียกกันแต่ก่อนว่า พระที่นั่งเย็น หมายความว่า
ว่าเป็นพระที่นั่งโถง สำหรับประทับตากอากาศ มีในยานแพนกวพระราช
ยุภาครวังรัชกาลที่ ๑ เสด็จออกประทับพระที่นั่งกสิศาภิรมย์ มีรับสั่ง
ให้ราชบัณฑิตไปเสด็จพระราชยุภา ในยานแพนกวใช้ว่า “เสด็จออก
ประทับพระที่นั่งเย็น” ในพระราชวังหลวงก็มี ๒ ข้างท้องพระโรง
เป็นพระที่นั่งกสิศาภิรมย์ข้าง ๑ เป็นหอสาคราคมข้าง ๑ แต่หอสาคราคม
ลวกลายที่ปรากฏทุกวันนี้เป็นของแก้ไขใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ฤาเดิมจะ
เป็นพระที่นั่งเย็นเหมือนกันทั้ง ๒ ข้าง อย่างไรสร้างที่วังหน้าไว้คอก
กระมัง

นามพระที่นั่งเป็นท่งน้ำ เานามของพระที่นั่งโบราณมาชาน
องค์ ๑ คือ พระที่นั่งมิ่งคลาภิเศก เป็นนามพระมหาปราสาทครั้ง
กรุงเก่า ซึ่งมาแปลงนามเป็นพระวิหารสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใหม่แล้วสร้างใหม่
ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

พระที่นั่งคชกรรมประเวศ ซึ่งสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เพราะจะ
ให้มีปราสาทในพระบรมราชวัง วิเศษกว่าพระราชวังบรมสถานมงคล
แต่ก่อนมา รูปสัณฐานอย่างไร ได้พรรณามาแล้วไม่ต้องอธิบาย
ซ้ำอีก ควรกล่าวในที่นี้แต่ว่า ปราสาทองค์นี้เพราะเป็นเครื่องไม้อยู่
มาแต่หักขารคทรคโครม จึงโปรดให้รื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ยังคง
แต่ฐานปราสาทกับเกยข้างอยู่ข้างหน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์จนทุกวันนี้

มีของที่น่าสนใจอยู่ที่พระราชมณเฑียรในวังหน้าอย่าง ๑ คือ มีศิลา
จารึกนามพระที่นั่งติดไว้ข้างหน้าพระที่นั่งในหมู่พระวิมานทองคำ ทั้งแต่
พระที่นั่งวสันตพิมานแลมณฑลทั้งปวง ออกมาจนถึงพระที่นั่งมิ่งคลาภิเศก
พระที่นั่งเอกอลงกฎ แลพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เป็นที่สุด เข้าใจได้ว่า
เป็นของติดเมื่อในรัชกาลที่ ๕ คงเป็นเพราะคนเรียกนามพระที่นั่งทั้งเก่า
ใหม่ไม่ถูก จึงโปรดให้จารึกนามติดไว้ให้เห็น

พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสร้างตามแบบอย่างตึกฝรั่ง (แม่ปล่อง ชีมนั้น เคาผิงไฟก็ยังคงรูปมี
อยู่ที่ตึกอกไก่หลังคาทั้งสองข้าง) เป็นตึกเก้าห้อง พื้น ๒ ชั้น รูป ๕ เหลี่ยม
มีบันไดทำเป็นมณฑปขึ้นข้างนอก เพราะในสมัยนั้นยังถือกันอยู่ว่า ถ้า
ขึ้นทางใต้เป็นอัปมงคล ตัวพระที่นั่งค่าน้ำมีเฉลียงโถง ๗ ห้อง

ข้างในประธาน ตอนกลาง ๓ ช่องกันเป็นห้องเสวย ห้องต่อมาข้าง
 ใต้ ๒ ช่องเป็นห้องพระบรรทม มีฝาเพื่อบมกระกนกขวางอีกชั้น ๑ ต่อมา
 ถึงที่สุดด้านใต้เป็นห้องเล็กชั่วช่อง ๑ ยาวตลอดในประธาน เป็นห้องแต่ง
 พระองค์ แต่เล่ากันว่า พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท้าวว่าใน
 ห้องพระบรรทมรื้อนั้น ให้ทั้งพระแท่นเล็กบรรทมที่ห้องแต่งพระองค์
 ทมมตวันตกเฉียงใต้กันเป็นห้องสรง ด้านหลังเป็นเฉลียงทึบกันเป็น
 ห้องเก็บของ มีบันไดเล็กสำหรับพนักงานขึ้นลง และมีห้องอุ่นเครื่องอยู่
 ข้างหลังห้องเสวย ในประธานอีก ๒ ช่องต่อห้องเสวยไปทางเหนือ
 เป็นห้องรับแขก เมื่อพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระชวรหนัก
 เสด็จแปรเสด็จมาประทับในห้องนั้นสวรรคต ต่อห้องรับแขกไปห้อง
 ยาวข้างด้านสกัดเป็นห้องทรงพระอักษร แลห้องพระสรง อยู่สุดพระที่นั่ง
 ข้างด้านเหนือ ชั้นล่างเป็นแต่ที่พนักงานอาไศรยหาได้ ใช้การอื่นไม่
 ลักษณะตึกแต่งพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์อย่างฝรั่งทั้งสิ้น พระแท่น
 บรรทมตั้งมาแต่เมืองนอก เป็นพระแท่นคู่ มีรูปช้างเผือกสลักอยู่ที่พนักระ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกไปตั้งที่พระที่นั่ง
 ในพระราชวังบางยี่เรือน ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เวลามีแขกเมืองฝรั่ง
 ต่างประเทศ เช่นราชทูตเข้ามา ก็ทรงรับของเลี้ยงคฤพระที่นั่งอิศเรศ
 ราชานุสรณ์ เล่ากันว่า ถึงที่พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
 อยู่ที่พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์เสด็จอยู่อย่างฝรั่ง มีข่อยผู้ชาย แล
 พนักงานข้างในเป็นสาวใช้อยู่จำกัพอสำหรับรับใช้ แม้เจ้าจอมก็อยู่
 เฉพาะผู้ที่เปนราชบุรุษ พระเจ้าลูกเธอแลพระสนมกำนัลขึ้นเฝ้าแต่

เฉพาะเวลาเสวยเท่านั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
สวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ตั้งห้อง
กลาง อันเป็นห้องเสวยเดิม เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิ โปรดให้
ทำคันทองที่ผนังด้านในเรียงกัน ๓ ตู้ แล้วเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยจากหอพระอัฐิในพระบรมราชวังมาประดิษฐานไว้
ที่ตู้ใหญ่ซึ่งอยู่กลาง พระอัฐิสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีไว้
ตู้เล็กข้าง ๑ พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ตู้เล็ก
ข้าง ๑ ทำเพดานแลอิฐฉันทสำหรับตั้งเครื่องบูชาไว้ตรงที่ประดิษฐาน
พระบรมอัฐินั้น ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคต พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญพระอัฐิประดิษฐานไว้ กับ
พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยกัน แลต่อมาเสด็จ
ขึ้นไปยังนำ ทอดพระเนตรเห็นพระที่นั่งอิศเรศราชานสนธิ์ชำรุดทรุดโทรม
ได้โปรดให้ปฏิสังขรณ์ให้คืนกั๋วทั้งพระที่นั่งครั้ง ๑

พระที่นั่งบวรบริวัติ เป็นของพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสร้างค้างไว้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเป็น
ที่ประทับต่อมา ถึงกล่าวมาแล้ว ตอนที่สร้างพระที่นั่งบวรบริวัติ มีประตู
แลกำแพงกันเป็นบริเวณหนึ่งต่างหาก เป็นแต่ก่ออิฐกับบริเวณพระที่นั่ง
อิศเรศราชานสนธิ์ ศาลาแลสวนที่สร้างในบริเวณพระที่นั่งบวรบริวัติ
เป็นอย่างเงินทั้งสิ้น พระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัว คงจะทรงจัดเป็นอย่างเงินบริเวณ ๑ เป็นอย่างฝรั่งบริเวณ ๑
มาแต่เดิม เข้าใจว่าคงจะเป็นที่สำหรับเสด็จออกประพาสฝ่ายใน ตัวพระ

ที่นั่งยวรวรวิติเป็นแก่นเงิน ยาว ๕ ห้อง ๒ ชั้น ชั้นบนเมื่อพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับ มีแต่ห้องพระบรรทม
ห้อง ๓ ห้องที่ประทับห้อง ๓ พระเจ้าลูกเธอที่ไปตามเสด็จเสด็จอยู่
ชั้นล่าง เล่ากันว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด
พระที่นั่งยวรวรวิติ ว่าหินน้ำรัยแตกควั่นคร่อนนิก จึงโปรดให้สร้าง
พระที่นั่งขึ้นใหม่อีกองค์ ๓ ท่อไปข้างเหนืออยู่ชิดกำแพงวัง ให้หินน้ำ
มาข้างใต้ แต่การสร้างพระที่นั่งหลังนี้ค้างอยู่จนสิ้นรัชกาล มาถึงวง
กรมพระราชวังยวรวรวิไชยชาญ พอเสร็จงานพระราชพิธีอุปราชาก็
แล้ว ก็เสด็จมาประทับอยู่ชั้นต่ำพระที่นั่งยวรวรวิติ จนสร้างพระที่นั่ง
สาโรชรัตนประพาศแล้วเสด็จไปอยู่ที่นี่แล้ว ที่พระที่นั่งยวรวรวิติชั้น
ต่ำยังใช้เป็นห้องพระสมุค แลเป็นที่เสด็จออกฉายในมาจนทิวศค

เมื่อกรมพระราชวังยวรวรวิไชยชาญประสูติพระทิวศคคณนั้น เสด็จไป
ประทับอยู่ที่พระตำหนักกรมหมื่นเลื้อยอ่อนเลื้อย แขวงจังหวัดสมุทรปราการ
ประสูติพระอาการหนักลง จึงเชิญเสด็จกลับมากองเทพฯ มาพักอยู่
ที่ชั้นต่ำพระที่นั่งยวรวรวิติได้น้อยหนึ่งก็ทิวศคค

พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาศ คือพระที่นั่งที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ กรมพระราชวังยวรวรวิไชยชาญ
ทรงสร้างต่อจนสำเร็จ เป็นตึกขนาดย่อม ๒ ชั้นยาว ๕ ห้องทำอย่างฝรั่ง
มีเฉลียงโถงข้างคาน้ำ ข้างชั้นบนพอเป็นห้องพระบรรทมห้อง ๓
กับห้องที่ประทับห้อง ๓ กรมพระราชวังยวรวรวิไชยชาญจึงทรงสร้างศาลา
โถงเครื่องไม้เป็นชั้นเดียว . ต่อออกมาข้างหน้าเป็นที่ประทับสำราญพระ

อิริยาบถหลัง ๑ กล่าวกันว่าประภัสสรที่ศาลานี้โดยมาก ข้างศาลา
 ทำสวนปลูกไม้ดอกแลมีน้ำพอย่างเลียงปลา มีกำแพงกันบริเวณพระ
 ที่นั่งสาโรชรัตนประพาศเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก จากบริเวณพระที่นั่ง
 ขวรขรรค์ จักเป็นที่รโหฐาน

พระที่นั่งที่ทัศนภิรมย์ เรียกว่าตำหนักแพวังน้า ซึ่งสร้าง
 ครั้งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น หลังกลางเป็น ๒ ชั้นมี
 ฝา หินน้ำมุขสูงแม่น้ำ แลมีมุขโถงค่อจากหลังกลางขึ้นข้างเหนือ
 มุข ๑ ลงข้างใต้มุข ๑ ข้างเจ้าผู้แต่งหนังสือไม่เคยขึ้นไปดู จน
 กระทั่งเรือเสียมือในรัชกาลที่ ๕ จึงไม่สามารถจะพรรณนาได้โดยชกกว่า

พระราชมนต์เขยรรยาสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบรมสถานมงคล
 อันปรากฏอยู่ในแผนที่ ที่พิมพ์ลงไว้ในสมุดเล่มนี้ พรรณามาแต่สิ่ง
 สำคัญ แลสิ่งซึ่งสามารถจะบรรยายเรื่องราวได้โดยเคยรู้เคยเห็นเองบ้าง
 สืบถามผู้มาอยู่ททราชมารมาแต่ก่อนเล่าให้ฟังบ้าง ประกอบกับ
 ความสันนิฐานตามเหตุผลทั้งที่อธิบายไว้ ยังมีสิ่งซึ่งบรรยายเรื่องราว
 ไม่ได้ ด้วยเหตุที่ผู้รู้เห็นเสียแล้วก็มาก เห็นว่าถ้าไม่มีใครเขียน
 เรียบเรียงบันทึกลงไว้เสีย ยืงนานไปเรื่องตำนานวังน้าก็จะสูญหาย
 หดไปทุกที ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงได้ลงเรียบเรียงลงไว้ ถ้ามีผิดพลาด
 พลากพลึงไปอย่างไร ขอท่านทั้งหลายจงให้อภัย เทอญ.ฯ

เทศนาบวรราชประวัติ

สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร ถวายที่วังหน้า

ในงานสมโภชพระนครครบร้อยปี

๑ เทวเม ภิกขเว ปุคฺคฺลา ทูลลภา โลกัสมิ กตเม เทว โย ๑
 ปุพฺพการิ โย ๑ กตัญญูกตเวที อิมะโย ภิกขเว เทว ปุคฺคฺลา ทูลลภา
 โลกัสมินติ ฯ

มีกันสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระปรารภซึ่งพระ
 บรมญาติที่สวรรคตสิ้นพระชนม์ล่วงไปแล้ว คือกรมพระราชวังบวร ๑ ๓
 พระองค์ แลพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แลกรมหลวง
 เทพทริวิชัย กรมหลวงพิทักษมนตรี กรมขุนอิศราณรัถย์ กรมขุน
 อัมรินทรวารี ๔ พระองค์นี้ ให้เป็นข้าราชการชั้นเอกให้ จึงได้ทรงบำเพ็ญ
 พระราชกุศลมีทานมัยเป็นต้น ทรงอุทิศกัลปนาผลให้เป็นบุพพเปตพลี
 ทักขิณานุปทานส่วนญาติสังเคราะห์ครั้งนี้ ตามสมควรแก่ประวัติดี
 ของโบราณบัณฑิตย์ในวงษ์กรรมวาทีกิริยาว่า

ข้อที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราช
 กุศลญาติสังเคราะห์นี้ ก็สำเร็จด้วยอำนาจพระบุญญาบารมีซึ่งทรงพระราช
 ดำริ ในพระกตัญญูตา กตเวทีตาคุณสมบัตินั้นเป็นบุพพภาค จึงได้ทรง
 พระอสาทะบำเพ็ญพระราชกุศลบุพพเปตพลีทักขิณานุปทานส่วนญาติ
 สังเคราะห์นี้ บุคคลที่สืบสานก็เป็นกตัญญูกตเวทีนี้ เป็นมุนีบัณฑิต
 ผู้วิเศษหาได้ทั่วยากยิ่งนักในโลกนี้ เพราะเหตุที่สมเด็จพระสุคต

ทศพลเจ้าจักรีเสนาแก่ภิกษุสงฆ์ถึงว่า คุกรภิกษุทั้งหลาย
 บุคคลผู้วิเศษสองจำพวกนี้เป็นบุคคลหาได้ด้วยยากในโลก บุคคล
 สองจำพวกนั้นเป็นไหน บุคคลใดได้ทำอุปการคุณไว้แก่ผู้อื่นก่อน
 คือสงเคราะห์ที่ด้วยสั่งสอนให้รู้ศิลปสาครแลวิชาต่าง ๆ ก็ดี ฤๅให้
 เรือกสวนไร่นาทรัพย์สมบัติพัศธุสของใด ๆ ก็ดี ฤๅสร้างพระนคร
 ตามสถานที่พักที่หาไครยใด ๆ ก็ดี ให้เป็นประโยชน์แก่ญาติสาโลหิต
 แลประชุมชนซึ่งเกิดในภายหลัง บุคคลผู้นั้นชื่อว่าบพพการี ทำอุปการ
 คุณไว้แก่ผู้อื่น เป็นผู้วิเศษหาได้ด้วยยากในโลก บุคคลผู้ใดได้รู้
 อุปการคุณที่ท่านได้ทำไว้แล้วแก่ตนว่าท่านผู้นั้นมีคุณแก่เรา ก็สนอง
 คุณแทนคุณท่านให้ประชุมชนได้เห็นชัด สอดส่องซึ่งคุณสมบัติของคน
 ให้ปรากฏ บุคคลผู้นั้นชื่อว่า กตัญญูกตเวที รู้คุณแทนคุณท่านให้
 ปรากฏแก่มหาชน เป็นผู้วิเศษหาได้ด้วยยากในโลก บุคคลผู้
 วิเศษสองจำพวก คือบพพการีแลกตัญญูกตเวที สมเด็จพระผู้
 ทรงพระภาคย์ ทรงตรัสสรรเสริญว่าเป็นผู้วิเศษหาได้ด้วยยากยิ่งนัก
 ในโลกด้วยประการฉะนี้ เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมประกอบไปด้วย
 อวิชชาแลตัณหาภล้าหนานักในสันดาน มุ่งหาแต่ประโยชน์ตนภาย
 เคียง ไม่เหลียวแลผู้อื่นเลยโดยมาก อนึ่งนวดาติไคมารภูกถึง
 อุปการคุณของบุญกุศลที่ตนได้ทำไว้แล้ว ว่ามีคุณใหญ่ยิ่งมากนัก
 นำเอาศุขสมบัติมาให้ตามประสงค์ได้ทุกอย่าง ประหนึ่งชุมทรัพย์อัน
 ประเสริฐ ก็ไม่ประมาณแทนคุณบุญกุศลนั้น คือก่อสร้างบำเพ็ญ

ให้ทวยิ่ง ๆ ขึ้นไป นรชาตินี้ก็ชื่อว่ากตัญญูกตเวที รู้คุณแทนคุณ
 ของบุญกศลหาได้ด้วยยากในโลกนี้ อนึ่งกตัญญูกตเวทีบุคคลนี้
 พระองค์ก็ทรงตรัสสรรเสริญว่าเป็นสัปบุรุษตั้งอยู่ในธรรมของสัปบุรุษ ว่า
 เป็นรัตนให้เกิดความยินดีอย่างหนึ่ง ยากที่จะเกิดจะมีขึ้นในโลก
 ประหนึ่งคชรัตนอัสสรรัตนเป็นต้น อันหาได้ด้วยยากยิ่งนักนั้น อนึ่ง
 กตัญญูกตเวทีทาคูณนี้ พระองค์ก็ทรงตรัสว่าเป็นภูมิของสัปบุรุษแล
 เป็นอธิพานิยธรรม เป็นเหตุให้เจริญยิ่ง ๆ แห่งความสุขแลสมมัตถ์
 ฝ่ายเดียว ก็ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ดำรงอยู่ใน
 กตัญญูกตเวทีทาคูณ จึงได้ทรงพระอุสาห์บำเพ็ญพระราชกุศลบุพ
 เปตพลญาณกิจสังคหะนี้ ได้ชื่อว่าทรงสถิตย์ในสัปบุรุษภูมิแลอธิพา
 นิยธรรม ควรเป็นที่ตั้งแห่งศุภอรรถวิชัยวิบุลผล ทั้งพระราช
 หฤไทยประสงค์ทุกประการ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายเป็นวิสาขบูชาในโบราณวงษ์ประวัติ ของ
 กรมพระราชวังบวรฯ พระองค์ แลพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ในรัชกาลทั้ง ๔ โดยสังเขป สอนองพระเดชพระคุณตามพระราช
 ประสงค์ เพื่อให้เกิดภาวณามัยกุศลอันพิเศษ คือมรณสติแลอนิจ
 จ्ञสัญญาซึ่งเป็นทางพระนฤพาน ก็ในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระ
 ราชวังบวรฯ พระองค์ซึ่งเป็นปฐมในรัชกาลที่ ๑ นั้น ทำเนียบความโดย
 สังเขปถึงกันว่า ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๔ ปีชาลจัตวาศกพระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอชคฟ้าจุฬาโลกย์ ได้เสด็จเสด็จถึงฉลวยราชสมบัติปราบคาภิเศก
 เป็นปฐมบรมมหาราชธิราชพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในสยามวิสุทธิมหาด

บทนี้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า
 ดำรงในที่อุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชภิเศก
 ตามโบราณจารีตราชประเพณีกษัตริยาธิราชเจ้าแต่ก่อนมา ครั้นสมเด็จพระ
 พระอนุชาธิราช ได้ดำรงในที่อุปราช กรมพระราชวังบวรฯ แล้ว
 จึงมีพระราชบัญชาทรงดำรัสสั่งให้สถาปนาพระราชวังขึ้นใหม่ ใกล้โบราณ
 ความคฤหาสน์ที่เดิมเป็นพระบวรราชวังแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้าฯฯ ทั้งแต่งเสนามาตย์ราชบริพารให้มียศศักดิ์ฐานันดร ตาม
 สมควรแก่ความชอบโดยลำดับ ครั้นกาลล่วงมาภายหลัง กรม
 พระราชวังบวรฯ ทรงพระราชศรัทธา ดำรัสสั่งให้สถาปนาพระอารามขึ้น
 ใหม่ พระราชทานนามว่าวัดทองอยู่ อารามนาพระสงฆ์รามัญมาอยู่
 ให้พระมหาสมเอนาจารย์เป็นเจ้าอาวาส ครั้นหนึ่งพระองค์มีพระราช
 บัญชาทรงดำรัสสั่งให้ปฏิสังขรณ์วัดสลัก ให้ทำพระอุโบสถวิหารการ
 บูรณปฏิสังขรณ์พระมณฑปขึ้นใหม่ แล้วให้ก่อพระเจดีย์บรรจุพระบรม
 ธาตุไว้ภายในพระมณฑป ก่อพระระเียบงล้อมรยแล้ว สร้างเสนาสนะ
 กุฎีฝากระดานถวายพระสงฆ์ แล้วให้ก่อตึกสามหลังถวายพระ
 วัชรทัตเจ้าอาวาส แล้วทรงพระราชทานนามว่าวัดนิพพานาราม ครั้น
 หนึ่ง มีพระบรมราชโองการทรงดำรัสสั่งสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระ
 ราชวังบวรฯ ให้เสด็จไปสถาปนายศพระมณฑปพระพุทธบาท สมเด็จพระ
 พระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินโดยทาง
 ชลมารควิถี ถึงที่ประทับท่าเจ้าสนุก จึงมีพระราชบัญชาทรงดำรัสสั่ง
 ให้เกณฑ์ข้าราชการชนตัวไม่เครื่องบนพระมณฑปขึ้นไปยังเขาพระพุทธ

ยาท ส่วนพระองค์ก็ทรงพระอุสาห์ด้วยกำลังพระราชศรัทธา เสด็จ
 พระราชดำเนินด้วยพระบาท ทรงยกตัวลายของเครื่องบนพระมณฑป
 ด้วยพระองค์ขึ้นประชันฐานเหนือพระธรรมาสน์ ทรงแบกด้วย
 พระองค์ เสด็จพระราชดำเนินโดยสถลมารควิถี ให้ทั้งข้าราช
 แลพลับพลาไว้ ณ ที่ประทับ ครั้นเสด็จถึงก็ทรงวางตัวไม่ไว้นชา
 หยั้ง แล้วเสด็จขึ้นประทับบนพลับพลานั้น ทรงประทับในระหว่าง ๆ
 อย่างนี้โดยลำดับ จนถึงเช้าพระพุทธรูปด้วยอำนาจกำลังพระ
 ราชศรัทธาทรงพระอุสาห์ มีได้คิดแก่ลำบากพระกาย ด้วย
 พระราชประสงค์จะให้พระราชาคณะอันพิเศษไพศาล ครั้นเสด็จ
 ถึงเช้าพระพุทธรูปแล้ว จึงรับสั่งให้นายช่างยกเครื่องบนแลยก
 โดยลำดับ ให้มีการลงรักปิดทองประคัมภีระแล้ว ให้ทำ
 พระมณฑปขึ้นน้อยกับรอยพระพุทธรูป ภายในพระมณฑปใหญ่ เสด็จ
 ทั้ง ๔ กับทั้งเครื่องบน แลยกพระมณฑปขึ้นน้อย ล้วนแต่ทองคำหุ้ม
 ทั้งสิ้น การพระมณฑปใหญ่ขึ้นสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็เสด็จกลับ
 ยังกรุงเทพมหานคร ขึ้นเสด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า กรม
 ทูลถวายพระราชกุศล ในกาลเมื่อสำเร็จพระมณฑปนั้น จุล
 ศักราช ๓๐๕๐ บวชออกสัมฤทธิ์ศก อนึ่งเมื่อเกิดศกพระมณฑปมีพิธีเปิด ๓๒
 ในบวชออกสัมฤทธิ์ศกนั้น สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทรงอาราธนา
 ให้พระสงฆ์ราชาคณะเถาณานุกรม ปะเรญ อนุร รวม ๒๓๘ รูป กับ
 ราชบัณฑิตยาคารย ๓๒ คน สันนิษฐานประชุมกันในอุโบสถวัดพระศรี
 สวรรพศคาราม ชำระพระไตรปิฎกซึ่งนับเนื่องเข้าในนวมะสังคายนา

นั้น สมเด็จพระอนชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ได้ช่วยสมเด็จพระ
บรมเชษฐาธิราชเจ้า เป็นสาสน์ปลัดมก ให้นำเรือการสังคายนา

นั้น ครั้นสมเด็จพระอนชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไป
ปรายปรามอริราชไพรี คือ พม่าข้าศึกซึ่งมาล้อมเมืองเชียงใหม่อยู่นั้น
ครั้นมีไชยชนะแก่อริราชไพรีแล้ว จึงเสด็จไปประทับณพลับพลาหน้า
เมืองเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ออกมาถวายบังคมทูลแถลงกิจ

ราชการเสร็จสิ้นทุกประการแล้ว จึงทูลถวายพระพรทูลปัดพระสืหังค
องค์หนึ่ง พระองค์จึงมีพระราชบัญชาการดำรัสสั่ง ให้เจ้าพนักงาน

เชิญพระพุทธรูปพระสืหังคขึ้น ขึ้นประดิษฐานบนหลังเกวียนโดยพระ
ไชยนำเสด็จมา ส่วนพระองค์ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับพลวงกลับ

ยังกรุงเทพมหานคร

ครั้นสมเด็จพระอนชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ พระกรุณา
มาตยานิกร เสด็จเยาตราพยุหทัพพลวงจะไปปรายปรามภักตามประ

มิตร์ ซึ่งมาข้ายเขตรแดนบ้านอัครทิศประเทศเชียงใหม่ ครั้นดำเนิน
กองทัพไปถึงเมืองเถิน ก็ทรงประสวรโรคชกพระบังคนเขาให้ มีพิษมี

ร้อน ต้องเสด็จลงแช่อยู่ในชลประเทศ จะเสด็จไปเมืองเชียงใหม่
ก็ยังมีไข้ จึงมีพระราชบัญชาการดำรัสสั่งให้นายทัพนายกองคุมพลนิกร

ล่วงหน้าไปก่อน ครั้นพระอาการที่ทรงพระประชวรนั้นค่อยคลายแล้ว ก็เสด็จ
พระราชดำเนินกองทัพพลวงขึ้นไปณเมืองเชียงใหม่ ครั้นถึงเมืองเชียงใหม่

แล้วก็ทรงปรายปรามอริราชไพรีให้เรียบร้อย เป็นปรกติแล้วก็เสด็จ
กลับยังกรุงเทพมหานคร ครั้นถึงอาสาพิพาศ พระโรคก็กลับกำเริบ

กล่าวขึ้น สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ก็เสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยม
 ประชวรณพระราชวังบวร ฯ ครั้นถึงก็ตั้งกรมแพทย์พมวารกาฬปักขกิตติ ๕
 เพลายามหนึ่งกับ ๕ บาท สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ
 ก็เสด็จสวรรคตลงไป พระองค์ประสูติพระเชษฐา ๑๑ ขึ้นค่ำหนึ่งวัน
 พุทธศักราช ๒๓๐๕ ขณะเมื่อรับพระอุปราชา
 ภิเศกนั้น พระชนม์ได้ ๓๘ พรรษา ได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งกรม
 พระราชวังบวร ฯ ๒๑ พรรษา กับ ๕ เดือน ๕ วัน รวมพระชนม์ได้ ๖๐ พรรษา
 กับ ๕ เดือนหนึ่ง พระองค์ได้ทรงสถาปนาวัดสลักวัด ๑ พระราชทานนาม
 ว่า วัดนิพพานาราม เมื่อทำสังคายณานั้นพระราชทานนามใหม่ว่า
 วัดศรีสรรเพชญ์การาม ครั้นกาลล่วงมาถึงเดือนยี่ภุมเมษพระสงฆ์
 ประชุมกันแปลหนังสือ พระราชทานนามใหม่อีกว่า วัดมหาธาตุ บวร
 วัดทองปัดวัด ๑ พระราชทานนามว่า วัดชนะสงคราม บวรวัด
 สามเพ็งวัด ๑ อุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกาธิบดี พระราชทานนาม
 ว่า วัดประทุมคงคา รวมเป็นสามวัด ล้วนความในโบราณวงศ์ประวัติ
 ของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ซึ่งเป็นปฐมในรัชกาลที่ ๑ โดยสัง
 เชยแต่เท่านั้น

ในโบราณวงศ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑ นั้น
 ดำเนินความโดยสังเขปดังนี้ว่า ครั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวัง
 บวร ฯ ซึ่งเป็นปฐมสวรรคตลงไปแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการโปรด
 เกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้น
 ประทับฐานในทูลุปราศ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชา

ก็เสกตามโบราณจารีตราชประเพณี เป็นลำดับมา แล้วจึงทรงพระ
กรุณาโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์น้อย ซึ่งเป็น
กรมหลวงเสนานุรักษ์ ให้รับที่พระบัณฑูรน้อย ครั้นนั้นเสนามาคย์
ราชบริพารทั้งหลายจะกราบทูลพระกรุณา ก็ออกพระนามว่าพระบัณฑูร
ใหญ่ พระบัณฑูรน้อย เท่านั้น

ครั้นกาลล่วงมาถึงขมแสงเชือกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ เดือน ๘
แรม ๑๓ ค่ำ วันพฤหัสบดี เพลาเช้า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
ซึ่งเป็นปฐมบรมธรรมิกมหาราชเจ้าราชเสด็จสวรรคตแล้ว ครั้นรุ่งขึ้น
วันที่ ๒ กรมพระราชวังบวร ฯ ก็ไปสมเด็จพะอนุชาธิราชพระบัณฑูร
น้อย พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน เสด็จไปโสภณสง
พระบรมศพด้วยขบวนแห่ แล้วทรงเครื่องปลื้มนานาภรณ์สำหรับพระบรม
ศพพระเจ้าแผ่นดินใหญ่เสร็จแล้ว จึงเชิญเข้าสู่พระลองเงินแล้วประคอง
พระโกศทองคำห้าหลักลายกนกประคองพลอยบนพรตน์ แล้วเชิญ
ขึ้นประดิษฐานบนพระยานมาศ ตั้งขบวนแห่ไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่ง
ดุสิตมหาปราสาทด้านนอกขนิมทิศ ประทับด้วยมหาเสวตฉัตรแล
เครื่องสูง ตั้งเครื่องต้นแลเครื่องราชูปโภคเฉลิมพระเกียรติยศตาม
บรรพราชประเพณีพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ครั้นพระนครครีดยทวยหา
ณนั้น ครั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งดำรงที่พระบัณฑูรใหญ่ได้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินแล้ว ก็เสด็จประทับแรมอยู่ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
ครั้นถึงเพลายพัสต์หสมัย สายัณห์หสมัย เสด็จพระราชดำเนินไปถวาย
บังคมพระบรมศพ ถวายไทยธรรมพระสงฆ์สวดปกรณ์

ครั้นถึงเดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำวันอังคาร ได้อุคมฤกษ์แล้ว จึงพระราชวงษานวงษ์เสนาบดี แลสมเด็จพระสังฆราช แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พร้อมกันเชิญเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก เป็นบรมมหาราชาราชพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ในสยามรัฐมหาชนบทนี้ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สันความในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑ โดยสังเขปแต่เท่านี้

ในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๒ นั้นคำเนินความโดยสังเขปว่า เมื่อสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใต้เถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นบรมมหาราชาราชแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ รับพระบัณฑูรน้อยนั้น ดำรงในที่อยู่ราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชภิเษกตามโบราณจารีตราษฎ์ประเพณีกระษัตริราชเจ้าแต่ก่อนมา อยู่มาณกาลครั้งหนึ่ง มีอริราชไพรีคองพม่าข้าศึกมาย่ำยีพระราชอาณาเขตฯ ทางหัวเมืองยักยไต่ฝายทะเล & ตำบล คือ เมืองชุมพร เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า เมืองถลาง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกพลทโยธาทัพหลวงไปปราบปรามประจามิตรที่มาย่ำยีเขตแดนเหล่านั้น ครั้นกองทัพไปถึงเมืองชุมพรแล้วก็ได้สู้รบกับพม่าข้าศึกเป็นสามารถ ด้วยเศษะอำนาจบุญฤทธิ์ พวกพม่าประจามิตรที่มาย่ำยีเขตแดนทั้ง ๔ ตำบลเหล่านั้น ก็ปราไชย

พ่ายแพ้นไป แล้วจับไค้พม่าที่ตกค้างอยู่ณเมืองชุมพรบ้าง เมือง
ตะกั่วขำบ้าง ส่งเข้ามายังกรุงเทพมหานคร แล้วทรงพระกรุณา
โปรดให้พระยาจำแสนยกราช อนุรักษ์เมืองชุมพร ส่วนพระองค์
ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ครั้นถึงแล้วจึงขึ้นเฝ้าสมเด็จพระ
บรมเชษฐาธิราชเจ้า ทูลแถลงพระราชกิจการสงครามให้ทรงทราบทุก
ประการ ครั้นอยู่มาในอปรภาศสมัย ก็ทรงพระประสูติใช้พิสมัย
พระธิดาการมาก จนถึงชนพระองค์ทรงผนวช ครั้นพระโรคเสื่อม
คลายหายเป็นปรกติแล้ว ก็โปรดทรงผนวชเสด็จประทับอยู่ณวัดมหาธาตุ
ปุระ ๗ ทิวา แล้วก็ลาผนวชในขัณฑ์เมียบิณฑกนั

เมื่อจุลศักราช ๑๓๗๖ ในเดือน ๕ นั้น สมเด็จพระบรมเชษฐา
ธิราชเจ้า ทรงพระราชดำริเห็นว่าทางลัดที่ทันโพธิ์นั้น กรมพระ
ราชวังบวร ฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ลงไป
ทำยังค้างอยู่ จะเป็นทีไวใจแก่การศึกสงครามทางทะเลมิได้ จะ
ต้องทำเสียให้สำเร็จ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระ
อนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ไปเป็นแม่การ แยกเอาแขวงกรุงเทพ ฯ
แฉะแขวงเมืองสมุทรปราการต่อกัน สร้างเป็นเมืองขึ้นที่ปากกลัดนั้น
พระราชทานนามว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์ ยกเอาครัวรามัญเมืองประทุม
ธานี พวกพระยาเจ่งลงไปตั้งอยู่ มีชายฉกรรจ์สามร้อยคน ครอบ
ครัวด้วย แล้วสร้างขอมสามขอม กับขอมเก่าขอมหนึ่ง บรรจบเป็น ๔
ขอม แล้วสร้างข้างฝั่งตะวันออกอีก ๕ ขอม บรรจบเป็น ๙ ขอม

ด้วยกัน แล้วให้ชักกำแพงถึงกัน ข้างหลังเมืองก็ให้มกำแพงล้อมรอบ
ตั้งยั้งฉาง พลับพลา ศาลาไว้เครื่องสำตราวและตึกกินมีพร้อมทุก
ประการ แล้วให้ทำสายโซ่ลั่นท่อนไว้สำหรับจะไต่ซึ่งกันสลับกับข้าศึก
ที่มาทางทะเล แลทรงสร้างพระอารามขึ้นในเมืองพระอารามหนึ่ง

พระราชทานนามว่าวัดทรงธรรม โรงพระอุโบสถเป็นเครื่องไม้ฝา
กระดาน แล้วโปรดให้เอาสมิงออกมา บุตรพระยาเจ่ง ซึ่งเป็น
พระยาพระราม น้องเจ้าพระยามหาโยธา มาตั้งเป็นพระยานครเขื่อน
ขันธุ์รักษาเมือง แล้วตั้งแต่งกรมการพร้อมทุกตำแหน่ง ครั้นสร้าง
เมืองนครเขื่อนขันธุ์เสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ขึ้น
เส้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทูลแถลงกิจราชการที่ไต่สร้าง
เมืองนครเขื่อนขันธุ์เสร็จ สิ้นทุกประการ

ครั้นอยู่มาณกาลภายหลัง ทรงพระประชวรพระยอกที่พระที่นั่ง
โปรดให้แพทย์ผ่า พระโรคก็ยิ่งกำเริบมีพิษมีกลิ่นไม่เสื่อมถอย ครั้น
ถึงจุลศักราช ๑๑๗๗ บัณณพศก เดือนแปดศุภมาส ขึ้นสามค่ำ
วันพุม เพลา ๕ โมงเช้ากับแปดช้าย พระองค์ก็เสด็จสวรรคต
ณพระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระองค์ประสูติจุลศักราชได้ ๑๑๓๕
มีแสงเบญจศก เดือนห้า ขึ้นเจ็ดค่ำ วันจันทร์ ขณะเมื่อไ้รับอุปราช
ภิเศกนั้น พระชนม์ได้ ๓๖ พรรษา กับ ๔ เดือน ๒๐ วัน ได้ดำรง
อยู่ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ ๗ พรรษา กับ ๑๑ เดือน รวมสิริ
พระชนม์ได้ ๔๔ พรรษา พระองค์ได้ทรงสถาปนาวัดถึงชยที่บางจาก
วัด ๑ พระราชทานนามว่าวัดบวรมงคล วัดประโคนวัด ๑ พระราช

ทานนามว่าวัคคิสิตาราม ถิ่นวัคทรวงธรรมที่เมืองนครเขื่อนขันธ์วัค ๓
รวมสามวัค สันความในโยธาณวงษ์ประวัติ ของกรมพระราชวังบวร ฯ
(พระองค์ที่ ๓) ในรัชกาลที่ ๒ โดยสังเขปแต่เท่านั้น

ในโยธาณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร (ที่ ๔) ในรัชกาล
ที่ ๓ นั้นคำเนินความโดยสังเขปดังนี้ว่า กาลเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จด้วยราชสมบัติบรมราชาภิเศก เป็นพระ
เจ้าแผ่นดินใหญ่ในสยามรัฐมหาชนบทนี้แล้ว จึงได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหมื่นคักกิกพลเสพ ซึ่งเป็น
พระราชปิตุลา ประทับฐานณตำแหน่งที่อุปราช กรมพระราชวังบวร
สถานมงคล ให้รับอุปราชภิเศกตามโยธาณจารีตราขัณฑ์พระเพณีกฤษฎีรา
ธิราชเจ้าแต่ก่อนมา แลกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์นี้ มีพระฤไทย
ประกอบด้วยศรัทธาแลเมตตากรุณาเป็นอันมาก ได้ทรงถวายนิศยภัตร
แก่เปรียญสามประโยค ที่ยังไม่สิ้นนิศยภัตร เกือบละคำถึง ที่แปลได้
สองประโยค พระราชทานเกื่อนละสามบาท ที่แปลได้ประโยคหนึ่ง
พระราชทานเกื่อนละถึงคำถึง แลทรงพระราชทานจิวสมณะบริวาร
แก่ภิกษุที่มาได้ปาฏิโมกข์ได้ แลทรงบริจาคพระราชทรัพย์จ้างอาจารย์
บอกปริยัติในพระบรมราชวัง แลทรงกสิสร้างศาลบิตรเลื่อมถวาย
เปรียญเป็นตัวอย่างมา

ครั้นกาลล่วงมาถึงเมื่ออิฐึก ฝ่ายข้างมลาประเทศ เจ้าอนุ
ครองนครศรีสัตนาคนหุต เมืองเวียงจันทน์ เป็นคนอกตัญญูมีจิตคิด
ประทุษร้าย เป็นชดถ่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ จึงมี

พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพ
 ถือนาฏราชที่ขก พยทพหลวงพร้อมด้วยเสนานิกรใหญ่ น้อย ทั้งปวง
 เสด็จไปโดยชลมารค สดลมารควัฒน์ ครั้นถึงเมืองเวียงจันทน์แล้ว ได้
 ปรายปรามหมู่ขบถลาวอริราชไพร่ในมลาประเทศให้สงบเรียบร้อยแล้ว
 โปรดให้ข้าราชการเข้าไปค้นหาพระบาง ก็หายไปหาพบไม่ ได้ทราบ
 ข่าวว่าข้าพระเฝ้าไปส่งเสีย ได้แต่ พระรัศมี พระศุกร พระใส
 พระแสงคำ พระแก่นจันทน์ พระสร้งน้ำ พระเงินหล่อ พระเงินย รวม ๘
 พระองค์ แต่จะเอาลงมากองเทพมมหานครได้แต่พระแสงคำองค์หนึ่ง
 ได้พระบรมธาตุบรรจุไว้ในพระแสงคำนั้นหลายร้อยพระองค์ กับได้พระ
 ฉันทผลสมอหน้าตัก ๑๐ นิ้วองค์ ๑ พระนาถสวาทใหญ่น้ำตัก ๓๐ นิ้วองค์ ๑
 พระนาถสวาทเล็กน้ำตัก ๘ นิ้วองค์ ๑ พระนาถปรกคิลาณน้ำตัก ๕ นิ้วองค์ ๑
 แลพระที่ส่งมากองเทพฯ มิได้นั้น ก็ให้ก่อพระเจดีย์ณค่ายหลวงเมือง
 พันพร้าว เหนือวัดซึ่งสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าไพฑูริย์ทรงสร้างไว้
 เมื่อครั้งเสด็จไปตกเวียงจันทน์ครั้งก่อน ฐานกว้าง ๕ วา สูง ๘ วา ๒
 ศอก บรรจุพระพุทธรูปที่เชิญลงมาไม่ได้นั้น ไว้เป็นที่สักการ
 บูชา ครั้นก่อเจดีย์เสร็จแล้ว จึงพระราชทานนามว่า พระเจดีย์เจ้า
 ปรายเวียง แลให้จารึกนามไว้ที่พระเจดีย์นั้นด้วย แล้วพระองค์
 ก็ทรงพระปรารภการที่จะเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร จึงมีพระ
 ราชบัญชาการดำรัสสั่งให้ส่งตัวราชบุตร เจ้าสุวรรณ ซึ่งจับไว้ได้นั้น ให้
 ข้าราชการคุมตัวลงมายังกรุงเทพมหานครก่อน แล้วโปรดให้พระยา
 ราชสีห์นำตัวผู้จับแวงกวาก่อนครอขวักพวกลาวเสียให้เรียบร้อย แล้ว

พระราชทานอาญาสิทธิการสงคราม แลขนนางทั้งวังนำวังหลวง
 ตามแต่ชอบใจ ให้เลือกไว้ตามปรารถนา ครั้นพระองค์ดำรัสสั่งพระ
 ยาราชสวาทก็เสร็จแล้ว พระองค์ก็เสด็จพระราชดำเนินกองทัพหลวง
 กลับจากเมืองศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ มาประทับแรมอยู่ณเมือง
 นครราชสีมา ใ้ปฏิบัติสังฆกรรมกำแพงเมืองนครราชสีมา ที่พวกเจ้านาย
 ลายเสียบ้านหนึ่งให้บริวารคนใหม่ แลชกครอยนอกกำแพงเมือง
 นครราชสีมา ให้กว้างรูกกว่าของเก่าเป็นปรกติแล้ว จึงมีพระราช
 บัณฑิตดำรัสสั่งพระยาอร่าม ให้เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์พระอารามใน
 กำแพงเมืองนครราชสีมาขึ้นใหม่ ๒ พระอารามเสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับ
 ยังกรุงเทพมหานคร ครั้นถึงแล้วชนเฝ้าสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทูลแถลงกิจราชการสงคราม ให้ทรงทราบทุกประการเสร็จแล้ว จึงทูล
 เสนอความชอบในการสงครามให้พระยาราชสวาท ครั้นนั้นเจ้าพระยา
 อภัยภักดีคุมกองทัพไปถึงเมืองพนมไพร ก็ถึงแก่อสัญกรรม พระเจ้าอยู่
 หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้มีท้องตราขึ้นไปยังพระยาราชสวาทให้เลื่อน
 ยศขึ้นไป ให้เป็นที่เจ้าพระยาราชสวาทที่สมหนายก (แล้วโปรดให้
 พระสุริยภักดีเลื่อนเป็นที่พระราชวรินทร์) ด้วยมีความชอบครั้งเมื่อไป
 คักเลขที่เมืองยโสธร ใ้ทูลรายงานว่าในมลาประเทศกำเริบ แล้วจึง
 กลับมากราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบโดยเร็ว

ครั้นอยู่มาในอปรภาคนสมัย กรมพระราชวังบวรฯ ก็ทรงพระ
 ประชวรमारโรคช้านานประมาณยี่สิบ พระชากวามากขึ้น แพทย์
 หมอประกอบพระโอสถถวาย พระชากวาก็ไม่คลาย ครั้นถึงกาลเมื่อ

จุลศักราช ๑๑๘๕ ปีมะโรงจัตวาศก เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ วันอังคาร
 กรมพระราชวังบวรฯ ก็เสด็จสวรรคตลงวไป พระองค์ประสูติพระเมอ
 มเสงส์ปตศกจุลศักราช ๑๑๘๗ เดือน ๓๓ แรม ๓ ค่ำ วันศุกร์ ขณะเม
 ไขวัยยบปราชาภิเศกนั้น พระชนม์ได้ ๓๘ พระพรรษากับเศษเดือน
 ๑๑ เดือน ดำรงอยู่ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ ๗ ปีกับ ๘ เดือน
 รวมพระชนม์ได้ ๔๖ พรรษา กับ ๔ เดือน พระองค์ได้ทรงสถาปนา
 พระอาราม ๖ พระอาราม คือวัดบวรนิเวศน์วิหารวัด ๓ วัดบวรสถาน
 บวรราชวังวัด ๓ แต่ยังไม่สำเร็จไม่ วัดโปรกเกษและวัดไพชยนต์พลเสพ
 ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ ๒ วัด วัดที่เมืองนครราชสีมา ๒ วัด บวรเขแป
 ๖ พระอาราม กับพระเจ้ายมเมืองศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทองค์ ๓
 องค์พระองค์ได้ทรงสถาปนาท้องพระโรงขึ้น ต่ออุทราภิมุขออกมาของ
 หนึ่ง พระราชทานนามว่าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย สันความในโบราณ
 วงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวรฯ (ที่ ๔) ในรัชกาลที่ ๓ โดยสังเขป
 แต่เท่านั้น

ในโบราณวงษ์ประวัติของพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใน
 รัชกาลที่ ๔ นั้น มีความโดยสังเขปดังนี้ว่า กาลเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 ประมุนทรมหาภูมิพลบรมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลย
 ราชสมบัติบรมราชาภิเศกเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ในสยามรัฐมหา
 ชนบทนี้แล้ว จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์
 ซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้น ทรงพระปรีชารอบรู้การในพระนคร
 แลต่างประเทศ แลขนบธรรมเนียมต่าง ๆ แลชำนาญในสรรพอาวุธ

ในการทรงยศสงครามเป็นอันมาก แลแล้วคล่องชกเจนในการทรง
 พาหนะมีคชสารเป็นต้น อนึ่งเป็นต้นขมณียลของพระบรมวงษานวงษ์
 ข้างหลังของอิศพระบาทผู้ใหญ่น้อยเป็นอันมาก ครั้นทรงพระราชดำริห์
 ๑ แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช
 ดำรงที่พระมหาอุปราช ให้รับพระขรรค์ของกรม พระราชทาน
 พระเกียรติยศใหญ่ยิ่งกว่ากรมพระราชวังบวรฯ ทุก ๆ แผ่นดิน มิไ้
 ๒ รับพระราชบัณฑูรทั้งกรมพระราชวังบวรฯ ทุก ๆ พระองค์มา แลการ
 พระราชพิธีอุปราชาก็โปรดให้เรียกบวรราชาก็เรียก ครั้นเสร็จการ
 พระราชพิธีแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระ
 ๓ ราชทานพระสุพรรณบัตร ซึ่งจารึกพระนามอันพิเศษคล้ายกับพระนาม
 ของพระองค์นั้น พระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระปวงเรนทราเมศวร์
 มหิศเรศวรสังสรรค์ มหันทวรเทโชไชย มโหฬารคุณอคุลยเดช สรรพ
 ๔ เทเวศรานุรักษ์ บวรจุลจักรพรรดิราชสังกาศ อุกโตสุชาติสังสท
 เควระโณ จักรบรมนารถ อิศราธรรมวงษ์กร บรมมกุฏนเรนทรสู
 ๕ ไสยทราณาธิบดีกษัตริย์ เสนางคนิกรินทรปวราธิเบศร์ พลพยุหเนตร
 นเรศวรมหิตธีรนายก สยามาติโลกยกลลมหยาบวรรัตน์ ไพบูลย์
 ๖ พิพัฒน์สรรพศิลป์าคม สุนทโรดมภิโกศล สัยคยพลเสวตรฉัตร
 ศิริวิคไนปลักยณมหายวราชาก็เศกาก็ลิต สรรพทศทิศพิชิตไชย
 ๗ อุกมมโหฬารวิมลาสวามินทร์ สเมกธณินทรานุราช บวรนารถ
 ๘ ชาติอาชาวไศย ศรีรัตนไทรยสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์สรรพวิญญา
 ๙ เบนทร์ ปวเรนทรธรรมิกราชยพิตร พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์

ทรงตั้งอยู่ในสัปตปฐะธรรม คือ กตัญญู กตเวทิตาคุณ แลให้เสด็จเสียบ
พระนครโดยคชพยุหแลอศัฟยทวนหนึ่ง แลพระราชทานเงินเบี้ย
หวักข้าราชการเพิ่มขึ้นบดพันซึ่ง รวมทั้งทักกรมพระราชวังบวร ฯ ได้
เคยรับพระราชทานมาแต่เดิมเป็นส่วนพันซึ่ง แลเงินภาษีอากรนั้น ๆ
ก็พระราชทานขึ้นอีกเป็นอันมาก สำหรับรักษาพระเกียรติยศซึ่งยัง
ใหญ่ขึ้นไป แลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้
ทรงรับพระอิสริยยศกรมพระราชวัง ฯ ซึ่งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ขึ้นไป
ประทับฐานในพระราชวังบวร ฯ แต่ครั้งนั้นมา พระบาทสมเด็จพระที่นั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสร้างเรือรบกลไฟไว้สำหรับแผ่นดินสองลำ
คือเรืออาสาจักรศ ๑ แลเรือยิงข้อโยชนิยา ๑

ก็การธรรมเนียมเสียบพระนครในกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อน ๆ
มากก็ได้เคยมี แต่ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสียบพระนครด้วย
ให้เหมือนอย่างพระองค์ทรงเสียบพระนครเช่นนั้น จึงมีพระบรมราช
โองการดำรัสสั่งเสนามาตย์ราชบริพาร ให้จัดขบวนแห่พยุหยาตรา
ทระเสียบพระนครเป็นขบวนแห่ห้าแถว ขบวนช้าง ขบวนม้า ขบวนเดินเท้า
แต่งตัวถือเครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ แลให้เจ้าพนักงานแต่งวิถีทางซึ่ง
พระองค์จะเสด็จทรงเสียบพระนครนั้น

ครั้นณเดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ เจ้าพนักงานจัดขบวนแห่เสร็จแล้ว จึง
ผูกช้างพระที่นั่ง ซื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพพลาย สูง ๖ ศอกคืบ มีรัตน
พานหน้าของทางเครื่องนั้น ติดประจำยามทองคำจำลองกลายกุดัน

ประทับพลอยต่างสี มีผ้าปกหลัง ภูห้อยหูตาซ้ายของปกหน้า แล้วเอา
 ข้างมาประทับไว้ที่หน้าเกย นายปราชไทรภพเป็นความญักขัง ครั้นย่ำ
 รุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา สมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องรบ
 ทรงพระมหามาลาประทับเพ็ชร เสด็จขึ้นเกยสถิตย์เหนือคอช้างพระที่
 นั่งคัน ทรงพระแสงของ้าว ฝรั่งแม่นปืนเป็นกระบวนนำ ก็ยิงปืนคำนับ
 มาต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมมหาราชวัง ๒๓
 นัศ มีช้างค้ำช้างเขนไปนำเป็นอันมาก พลทหารแห่นำหลังฝรั่งพร้อม
 เกินชบวน แห่ประตักนิล เวียนไปตาม กำแพงพระบรมราชวัง มาถึงท้อง
 สนามไชยหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
 ทอดพระเนตรอยู่บนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ครั้นเสด็จมาตรงหน้าพระที่นั่ง
 ก็หันหน้าข้างพระยาไชยยานุภาพเข้าไป สั่งพระแสงของ้าวให้นายความ
 ข้างรับไว้แล้วถวายบังคม ๓ ครั้ง แล้วทรงรับพระแสงของ้าว ย้าย
 หน้าข้างพระที่นั่งเสด็จเลยไปถึงวัดพระเชตุพน ประทับข้างพระที่นั่งที่
 เกย แล้วเสด็จลงจากคอช้างพระที่นั่งมาขึ้นพลับพลาพัก แล้วเสด็จ
 พระราชดำเนินเข้าไปในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระพุทธรูป ถวาย
 ไถยธรรมแก่พระสงฆ์ทั่วทุกองค์เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ
 มาพลับพลาที่พัก ทรงฉลองพระองค์พระกรณียะ ทรงพระอนราช
 มงกุฎ เหนียพระแสงศร ขึ้นทรงม้าพระที่นั่งพระยาราชสีนอพผ่านคำ
 ผูกเครื่องอาสนพานหน้า ซองหางภูห้อย ใบโพธิ์ปักหน้าทำด้วยทองคำ
 จำหลักลายกนก ประทับพลอยต่างสี เสด็จอ้อมประตักนิลวัดพระเชตุพน

แลพระบรมมหาราชวัง มาสู่พระบรมราชวัง แลเมื่อเสด็จพระราชดำเนิน
ไปทางสถลมารคนั้น ก็ทรงโปรยเงินพระราชทานให้ประชาราษฎรชาย
หญิงใหญ่น้อย ซึ่งมากอยกรายถวายยังคมชมเชยพระบรมโพธิสมภาร
แลพวกแขกเมืองต่าง ๆ ซึ่งมากอยกันนั้น ก็ได้รับพระราชทานเงินตรา
แลคอกไม้ทองคอกไม้เงินค้วย สั้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก อันนั้นเป็น
พระราชพิธีเลี้ยงพระนครของสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คล้าย ๆ
กันกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลี้ยงพระนครนั้น ต่าง
กันแต่ที่ทรงช้างพระที่นั่ง แลทรงม้าพระที่นั่งเท่านั้น แล้วโปรดให้
อัญเชิญพระอัยยิขีนไปประดิษฐานไว้ณพระที่นั่งจักรีจักร์ ได้รับพระ
ราชทานพระธำมาศตามพระราชประวัติ แห่งสมเด็จพระบรมราชเจ้า
ทั้ง ๔ พระองค์ โดยสังเขปเพียงเท่านี้

อนึ่งกาลเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลใน การพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดฯ บำเพ็ญพระราชกุศลฉลอง
พระเศวตพระคุณในการพระบรมศพนั้นจนเสร็จสิ้นทุกประการ เมื่อ
พระองค์ได้ดำรงอยู่ในบรมราชสมบัตินั้น ได้เสด็จประทับอยู่ในพระ
บรมราชวังบ้าง เสด็จไปประทับที่สท้างบ้าง แลโปรดฯ ช่วยสมเด็จพระ
พระบรมเชษฐาธิราชเจ้าทำนุบำรุงรักษาพระนคร ให้พ้นภัยนิราศ
ปราศจากอุบัตินตรายต่าง ๆ ครั้นอยู่มาในอปรภาคนั้น พระ
องค์ก็ทรงพระประชวรวิสามยโรคช้านานประมาณ ๕ พรรษา แพทย์
หมอประกอบพระโอสถถวาย พระอาการก็ไม่คลาย มีแต่ทรุดหนัก

ลงด้วยเกล้า ครั้นถึงขณิลุบลัยคฤศนจักรวาล ๓๒๗ ปี เดือนยี่แรม
 ๖ ค่ำ วันอาทิตย์ พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จ
 สวรรคตลงไป พระองค์ประสูติเมื่อวันพุธที่ ๑๓ เดือน ๑๒ ปี
 พรวษา เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำวันอาทิตย์ ขณะเมื่อรัชชวรราช
 ภิเศกนั้น พระชนม์ได้ ๕๓ พรวษา กับ ๓๐ เดือน ได้ดำรงอยู่
 ในบวรราชสมบัติ ๓๕ พรวษา รวมพระชนม์ได้ ๘๘ พรวษา กับ ๕ เดือน
 สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชโปรดพระราชทานพระลองเงินให้ทรงพระศพ
 แลทำพระเมรุทองสนามหลวงโดยราชประเพณี พระองค์ได้ทรงสถาปนา
 วัดสัมเกลียงวัด ๑ กับทรงปฏิสังขรณ์พระอารามไว้ ๕ พระอาราม คือ
 วัดบวรสถาน ที่ค้างอยู่ให้สำเร็จบริบูรณ์ขึ้น ๑ วัดทรงนิรมิต ๑ วัด
 โมฬีโลกย์ ๑ วัดศรีสุทธาราม ๑ รวมเป็น ๕ พระอาราม สิ้นความ
 ในโบราณวงศ์ประวัติของพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาล
 ที่ ๕ โดยสังเขปแต่เท่านี้

แต่ในการพระราชกศลครั้น สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า
 ทรงพระปรารภพระบรมญาติราชสัมพันธ์วงศ์เธอ แลพระเจ้าบรมวงศ์
 เธอ แลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ อันมีพระอิสริยยศฐานอยู่ในพระราชวัง
 บวร ฯ แลในวังต่าง ๆ ซึ่งได้ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม ฤ
 ที่ได้ทรงรู้จักคุ้นเคย โปรดให้เชิญพระอิสริยยศมาประคิษฐาน ทรง
 บำเพ็ญพระราชกศลด้วยฉันทัน คือสมเด็จพระสัมพันธ์วงศ์เธอ เจ้าฟ้า
 กรมหลวงเทพหริรักษ์ แลเจ้าฟ้ากรมหลวงอนันต์ชนาวี อันเป็นพระ

เชษฐาธิปัตย์ แลพระเชษฐภคินี แห่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา
 มาตย์ แลสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี
 เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรัชย์ อันเป็นพระอนุชาของกรมสมเด็จพระศรี
 สุริเยนทรามาตย์ แลพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหมื่นเสน่เทพ ๑
 พระองค์เจ้าทองจันทร์ ๑ พระองค์เจ้าคารา อันเป็นพระอรรคชายากรม
 พระราชวังบวรมหาคักกิกิพลเสพ ๑ กรมขุนนราธิปัตย์ ๑ พระองค์เจ้า
 บัณฑุรา ๑ แลพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมขุนนิเบศร์บวร ๑
 กรมหมื่นอมรมนตรี ๑ พระองค์เจ้าขนิษฐา ๑ กรมหมื่นกระษัตริย์ศรี
 คักกิกิเสพ ๑ กรมหมื่นอมเรศร์ศรี ๑ พระองค์เจ้าพัน ๑ พระองค์เจ้า
 ไย ๑ พระองค์เจ้าชุมแสง ๑ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ อันได้รับ
 ราชการกำกับกรมช่างทหารใน ๑ พระองค์เจ้านุ่ม ๑ กรมหมื่นสิทธิ
 สุขุมการ อันได้ทรงรับบังคับการโรงทอง ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓
 กรมหมื่นอานาภาพพิศาลคักกิกิ ๑ เจ้าฟ้าศิริราชพงษ์ เกลวลงขันวิสุทธิ
 สวัสดิ์หุตคักกิกิ อภิลักขณ์ปวโรภยาภิชาติ บริสัยนารณราชธิปัตย์
 ซึ่งได้รับราชการบังคับกรมช่างแลราชการต่าง ๆ ในพระบวรราชวัง
 ครั้งพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔
 พระองค์เจ้าเบญจางค์ ๑ พระองค์เจ้ากระถาง ๑ พระบรมวงศ์
 เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าปฐมพิศมัย อันเป็นพระธิดาใหญ่ในกรม
 พระราชวังบวร ฯ ๑ รวม ๒๕ พระองค์ มาตั้งในพระที่นั่งพิไลสรวรย์
 แล้วทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ไปรคให้นิมนต์พระสงฆ์มีพระราชาคณะ
 เป็นประธาน ๔๕ รูป มารับพระราชทานฉัน แล้วพระราชทานไถร

จิ๋ว ๒๔ รูป ทรงพระราชอุทิศเป็นส่วน ๆ ถวายกรมพระราชวังบวร
มหาสุรสิงหนาท ๕ ส่วน กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ๕ ส่วน
กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ๕ ส่วน พระบาทสมเด็จพระที่นั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว ๕ ส่วน สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ ๔ พระองค์ ทรง
พระราชอุทิศพระราชทานองค์ละ ๑ ส่วน ยังจิ๋วสงขลิก ๒๑ ส่วนนั้น
ทรงพระราชอุทิศพระราชทานพระเจ้ายวรวงษ์เธอทั้ง ๔ ชั้น แลพระ
ยวรวงษ์เธออื่นได้ออกพระนามมาแล้วพระองค์ละส่วน แล้วสถาปนา
รายใหญ่ ๕๐๐ รูป แลให้มีพระธรรมเทศนาเครื่องถว้จักรวาลใหญ่
ซึ่งพระราชทานพระราชทรัพย์ ให้ขุนนางในพระราชวังบวร ๆ ทำขึ้น
เป็นธรรมเทศนาบูชา ครั้นเพลาค่ำพระสงฆ์จะได้เจริญพระพุทธมนต์
แลพระราชทานไทยธรรมต่าง ๆ ตามสมควร ทรงพระราชอุทิศส่วน
พระราชกุศล ถวายสมเด็จพระบวรราชเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ แลพระราช
ทานพระราชกุศลแก่พระสัมพันธวงศ์เธอพระยวรวงษ์พระยวรวงษ์ทั้งหลาย
อันได้บรรยายพระนามมาแล้วนั้น ให้ได้ทรงยินดีอนุโมทนาในอภิลักขิต
สมัยนครินทร์

รับพระราชทาน พระบวรราชประวติกถาซึ่งถวายวิไลนามานี้ เป็น
เหตุให้เกิดสังเวชแลมรณสติอันใจสัญญา แก่ผู้ที่ได้สัจแล้วมาทำใน
ใจ ถึงว่า สัตว์ทั้งหลายที่บริบูรณ์มั่งคั่งด้วยโลกทรัพย์สมบัติก็ดี ที่
ไม่บริบูรณ์มั่งคั่งด้วยโลกทรัพย์สมบัติก็ดี หมดทั้งสิ้น ย่อมมีมรณภัย
เป็นธรรมดา ล่วงมรณภัยไปไม่ได้ ถึงเราทั้งหลายก็มีมรณภัยเป็น
ธรรมดา ล่วงมรณภัยไปไม่ได้เหมือนกัน เหตุนี้ควรที่เราทั้งหลายจะ

พงยังทานศีลภาวนาบุญกุศลที่เป็นทพของตน ให้ถึงพร้อมบริบูรณ์
 ด้วยดีด้วยความไม่ประมาทฝ่ายเดียวจึงจะชอบ เพราะว่าในมรรคยานี้
 สิ่งอื่นนอกจากบุญกุศลแล้วจะเป็นทพของตนไม่มี อนึ่งสมเด็จพระผู้
 ทรงพระภาคย์เมื่อยะปรีนิพพาน พระองค์ก็ได้ทรงตรัสไว้แต่ภิกษุสงฆ์ว่า
 วยธัมมา สังฆารัง กังนัง เป็นต้น ความว่าสังฆารธรรม คือ นามรูปที่
 ประกอบประชุมแห่งทั้งสี่นั้น มีอันเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เป็นของไม่
 เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไป เหตุนี้ท่านทั้งหลายจงยังศีลสมาธิปัญญา
 ไตรสิกขาทุกสิ่งให้เกิดวิปลาสผลแก่ตนให้ถึงพร้อมให้บริบูรณ์ด้วยดีด้วย
 ความไม่ประมาทเถิด ฯ อนึ่ง สังฆาร คือ เบญจขันธ์ที่ประกอบประชุม
 สร้างขึ้นทั้งสี่นั้น มีอันเกิดขึ้นเสื่อมไปเป็นธรรมดาเป็นของไม่เที่ยง ย่อม
 เกิดขึ้นแล้วดับไปไม่ถาวรยั่งยืนอยู่ได้ ความเข้าใจอย่างนี้ด้วยสังฆารเหล่านั้น
 เสื่อมสิ้นเป็นศุขอย่างยิ่ง ปัญญาที่มาพิจารณาเห็นจริงว่า สังฆารทั้งสี่
 เป็นของไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไป มีแล้วหายไป ไม่ถาวรยั่งยืนอยู่ได้
 ก็นั่นก็ เห็นจริงว่า สังฆารทั้งสี่เป็นทุกข์ทนยาก เพราะอันความเกิด
 ดับเบียดเบียนบีบคั้นอยู่เป็นนิจ แล้วมีอันอยู่ด้วยเพลิงกิเลสและเพลิง
 ทุกขกังนาก็ เห็นจริงว่าธรรมทั้งสี่เป็นอนัตตาใช้ตัวใช้ตน ตัวตน
 สักด้วยบุคคลไม่มี เป็นแต่ขันธ์อายัตนะธาตุนามและรูปไปหมดสิ้นก็นั่นก็
 ปัญญาที่มาพิจารณาเห็นจริงอย่างนี้ประเสริฐยิ่งนักเป็นยอดในกุศลธรรม
 ทั้งสิ้น สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์ ตรัสสรรเสริญว่ามีผลอันยิ่งใหญ่
 ยิ่งกว่าทานศีลเมตตาภาวนาพรหมวิหารหมกทั้งสี่ เพราะวิปัสณา
 ปัญญา ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์พิเศษหากกิเลสเครื่องเศร้า

หมองของสัตว์ เป็นมรรคาให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน
 เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระสุคตผู้ทรงพระภาคย์เป็นผู้ฉลาดในมรรคา จึง
 ได้ภาสิตแสดงซึ่งทางแห่งความบริสุทธิ์พิเศษจากกิเลสด้วยพระคาถาที่
 สามว่า สัพเพ สังขาร อนิจฺจาติ กังนํเป็นต้น ความในคาถา
 ที่สามนั้นว่า เมื่อใดผู้มีปรีชามาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งสี่คือธรรมที่
 ข้างประสมแต่งทั้งสิ้นไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไปฉับแล้ว เมื่อนั้น
 ผู้มีปรีชาญาณ ก็ย่อมเห็นอภัยในทุกข์ที่เป็นของไม่เที่ยง ก็
 ความเบื่อหน่ายในทุกข์ด้วยนิพพิทาญาณนั้น เป็นมรรคาแห่งความ
 บริสุทธิ์หมดจดพิเศษจากกิเลส เป็นเหตุให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่ง
 พระนิพพาน เมื่อใดผู้มีปรีชามาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งสี่เป็น
 ทุกข์ อนัตตวาทนยากฉฉแล้ว เมื่อนั้นผู้มีปรีชาญาณก็ย่อมเบื่อหน่าย
 ในทุกข์ที่สทวาทนยาก ก็ความเบื่อหน่ายในทุกข์ด้วยนิพพิทาญาณนั้น
 เป็นมรรคาแห่งความบริสุทธิ์หมดจดพิเศษจากกิเลส เป็นเหตุให้บรรลุ
 มรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน เมื่อใดผู้มีปรีชามาเห็นด้วยปัญญา
 ว่า ธรรมทั้งสี่เป็นอนัตตาใช้ตัวใช้ตนไม่เป็นไปในอำนาจฉฉแล้ว เมื่อนั้น
 ผู้มีปรีชาญาณ ก็ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ที่ใช้ตัวใช้ตน ก็ความเบื่อ
 หน่ายในทุกข์ด้วยนิพพิทาญาณนั้น เป็นมรรคาแห่งความบริสุทธิ์
 หมดจดพิเศษจากกิเลสเป็นเหตุให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน
 สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์ ทรงแสดงซึ่งวิยสนา ญาณว่าเป็นทางแห่ง
 ความบริสุทธิ์หมดจดพิเศษจากกิเลสด้วยประการฉฉนี้ ก็ความบริสุทธิ์
 หมดจดพิเศษจากกิเลสทั้งสิ้น เป็นนพพานภัยเสียจากทุกข์ทั้งสี่

นิพนธ์ ปรมิ สุนัน นิพนธ์เป็นธรรมสุนทรอย่างยิ่ง เพราะเป็นธรรมสุน
 จากสังฆารทกขทั้งสน นิพนธ์ ปรมิ สุนัน นิพนธ์เป็นศุขอย่างยิ่ง ด้วย
 เป็นธรรมด้วยเครื่องร้อนคือเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์เสียสิ้น เอเตน สัจจวิ
 เช่น ด้วยสัจจภาสที่กล่าวอย่างคุณคือพระนิพนธ์นั้นก็ ด้วยอำนาจ
 รัตนคัยคุณานภาพแลพระราชกศลททรวงบำเพ็ญนั้นก็ ขอสรพศิริ
 สวัสดิพิพัฒมงคลพระชนมศุภอติอุฏฐวิบูลยผล จงประสิทธิกันต์สมเด็จ
 บรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทั้งพระบรมวงษานุวงษ์แลเสนามาคัย
 ราชบริพาร ข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน จงถึงความเกษมสุข
 สำราญนิราศปราศจากภัยทุกข์วันตราหทั้งสน ทั้งพระราชฤไทยประสงค์
 ทุกประการ

อรหิ สัมมาสัมพัทโธ ฯลฯ อธิเจ้า รัตนคัย พระอรหันตสัมมา
 สัมพุทธเจ้า ได้บรรลุถึงธรรมอันอุดมแล้ว ให้สิ่งหมู่ใหญ่ตรัสรู้ตนจาก
 กิเลสสินทรา เบิกบานปราศจากชนใด พระรัตนไตรยอุดมสูงสุดกว่ารัตนอัน
 แม้ถึงต่าง ๆ กันโดยวัดว่า พุทโธ จัมโม สัมโม อัน ก็จริงอยู่แล ก็
 แต่เป็นอันเดียวกัน โดยเนื้อความ เพราะไม่พราจากกันใด พระพุทธ
 เจ้าผู้ตรัสรู้ตนเบิกบานได้ก่อน ก็สอนให้ผู้อื่นตรัสรู้ธรรม ธรรมเล่า
 พระสงฆ์ได้ทรงไว้ พระสงฆ์เล่าก็เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ตน
 เบิกบานได้ก่อน สามรัตนนี้ เองเป็นอันเดียวกันนั้น รัตนทั้งสามนี้
 บริสุทธิสูงสุดประเสริฐในโลกย์ ย่อมเป็นไปด้วยดีเพื่อความบริสุทธิ
 พิเศษอย่างยิ่งแก่สัตว์ผู้เลื่อมใสแล้ว ผู้ปราณาความบริสุทธิแก่ตน

ปฏิบัติโดยชอบอยู่ ความบริสุทธิ์หมกหมักพิเศษากกิเลสทั้งปวง เป็น
 นฤพานค้ำจากทุกขทั้งหลาย นฤพานเป็นธรรมสูงอย่างยิ่ง นฤพาน
 เป็นสุขอย่างยิ่ง ด้วยสัจจวาจาภาลันั้น ขอสวัสดิศุภวิญญูผลจงเกิด
 มีเป็นวิยาภสมัคคี ด้วยเทศนาภาพพระรัตนไตรยเป็นปฏิพาทโนบาย
 ทางกัน ขออุปัชฌาย์ทวยอุปสัทธิขันธ์ทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้อง
 พ้องพานสยามรัฐมหาชนบทนี้เลย จงนิรโรคภัยโรคภัยด้วยประการ
 ทั้งปวง ความสุขสำราญปราศจากโรคภัยทวย แลความเป็นผู้มี
 อายุยืนนานแลขบิรูณแห่งวัตถุทั้งหลาย ซึ่งจะเกิดอุลแก่ความไม่มี
 โรคแลอายุยืนนั้น ทั้งสุขโสมนัสแลสวัสดิศุภผล จงเกิดมีพร้อม
 ขบิรูณแก่สมเด็จพระบรมราชสมภารเจ้า กับทั้งพระบรมวงษานุวงษ
 แลข้าทูลลอองธุลีพระบาททั้งปวง ซึ่งอภิบาลบำรุงสยามรัฐมหาชนบท
 ขอเทพยเจ้าทั้งหลายผู้สิงสถิตยณสยามรัฐนี้ ซึ่งสมเด็จพระบรมราช
 สมภารเจ้าได้บูชา ด้วยธรรมพลีอำภินันตย์ จงตั้งไมตรีจิต
 อภิบาลรักษาสมเด็จพระบรมราชสมภารเจ้า กับทั้งรัฐมณฑลทั่วทั้ง
 จังหวัดพระราชอาณาเขตฯ ให้สถาพรพินัสรวพอันตราย สิทธิมัตถุ
 สิทธิมัตถุ สิทธิมัตถุ อิติ ผล เอตัสมี รตนคัมภีร์ สัมปสาทน
 เจตโส ขอผลแห่งจิตรที่เลื่อมใส ในพระรัตนไตรยอุคฆวัตถุนั้น
 จงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ ตามพระบรม
 ราชประสงค์ทุกประการ เอวักมี ฯ

พระนามพระโอรสธิดา
ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
รัชกาลที่ ๑
ประสูตรก่อนอุปราชภิเศก

- ๑ เจ้าฟ้าหญิงพิบูลทอง ประสูตร^๕พระนางพศิก จุลศักราช ๓๓๓๘
พ.ศ. ๒๓๒๐
เจ้าจอมน้องพระเจ้ายอดเมืองเชียงใหม่เป็นพระมารดา ใน
รัชกาลที่ ๑ ได้รับพระยศพระเจ้านาย เป็นกรมชนศรีสุนทร
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อขมเมียบ จุลศักราช ๓๓๗๒
พ.ศ. ๒๓๕๓
- ๒ พระองค์เจ้าชายลำทวน ประสูตร^๕พระบุญเอกศก จุลศักราช ๓๓๔๓
พ.ศ. ๒๓๒๒
เจ้าจอมมารดาชะ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑
- ๓ พระองค์เจ้าหญิงเกสร ประสูตร^๕พระบุญเอกศก จุลศักราช ๓๓๔๓
พ.ศ. ๒๓๒๒
เจ้าจอมมารดาแก้ว
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
- ๔ พระองค์เจ้าชายอินทปัต ประสูตร^๕พระโชคโทศก จุลศักราช ๓๓๔๒
พ.ศ. ๒๓๒๓

เจ้าจอมมารคัตน์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

- ๕ พระองค์เจ้าชายกษัตริย์แก้ว ประสูติครบฉดศรวิศก จุลศักราช ๑๓๔๓

W. H. 1000000

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาล่า

๕ สุนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

- ๒ พระองค์เจ้าชายช้าง ประสูติบรมฉัตรศึก รุสศักราช ๑๑๔๓

W. J. 100000

เจ้าจอมมารดาแพ

สนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ประสูตรเมื่ออุปราชาภิเศกแล้ว

- ๗ พระองค์เจ้าหญิงทวงจันทร์ ประสูติ^๔พระธิดาเบญจกัณ

កីករាជ ៣១៤៥ W. កី. ២៣១២

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาฉิม

สนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

- ๘ พระองค์เจ้าชายชสน ประสูติ^๕รยะเดาะเบญจกัฏ ฤกษ์กัฏราช ๓๓๔๕

W. H. 100000

เจ้าจอมมารคำ

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รื้อพระศพพระนันทบุรี เป็นกรมหมื่นเสน่เทพ

เมื่อฉวนฮงการ เกอน ๗ ขน ๔ คำ ข่มโรงสัมฤทธิ์คก

จุลศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๓

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๘ พระองค์เจ้าหญิงโกมล ประสูติ^๔พระเจ้ายอชกร จุลศักราช ๑๓๕๕
พ.ศ. ๒๓๒๖

เจ้าจอมมารดาแก้วศาลาอภัย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๙ พระองค์เจ้าหญิงบุษราคัม ประสูติ^๔พระบรมโอรสาธิราช จุลศักราช ๑๓๕๗
พ.ศ. ๒๓๒๘

เจ้าจอมมารดา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๑๑ พระองค์เจ้าหญิงการวดี ประสูติ^๔พระบรมโอรสาธิราช จุลศักราช ๑๓๕๗
พ.ศ. ๒๓๒๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๒ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๔พระบรมโอรสาธิราช จุลศักราช ๑๓๕๗
พ.ศ. ๒๓๒๘

เจ้าจอมมารดาสุวรรณ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๓ พระองค์เจ้าหญิงโกสุม ประสูติ^๔พระบรมโอรสาธิราช จุลศักราช ๑๓๕๗
พ.ศ. ๒๓๒๘

เจ้าจอมมารดาพวง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๑๔ พระองค์เจ้าหญิงกำภูฉัตร ประสูติครบเมื่ยชัฐศก รุฬ

ศักราช ๑๓๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๗

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคานักองค์อ จิตาสมเด็จพะอุไทยราชา

พระเจ้ากรุงกัมพูชา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๕ พระองค์เจ้าหญิงปัทมราช ประสูติครบเมื่อนพศก รุฬศักราช ๑๓๔๗

พ.ศ. ๒๓๓๐

เจ้าจอมมารคานัย จิตาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช พัทน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูติครบเมื่อนพศก รุฬศักราช ๑๓๔๗

พ.ศ. ๒๓๓๐

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคานิม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๗ พระองค์เจ้าชายมั่ง ประสูติครบชวศกสัมฤทธิศก รุฬศักราช ๑๓๕๐

พ.ศ. ๒๓๓๓

เจ้าจอมมารคาเกษ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๘ พระองค์เจ้าชายสิงหราช ประสูติครบชวศกสัมฤทธิศก รุฬ

ศักราช ๑๓๕๐ พ.ศ. ๒๓๓๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาล่า

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๘ พระองค์เจ้าหญิงกลัก ประสูติ^๔พระภาเอกศก รุลคักราช ๑๑๕๑

พ.ศ. ๒๓๓๒

เจ้าจอมมารคามิใหญ่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๐ พระองค์เจ้าหญิงฉิมพลี ประสูติ^๔พระภาเอกศก รุลคักราช ๑๑๕๑

พ.ศ. ๒๓๓๒

เจ้าจอมมารทางว

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๑ พระองค์เจ้าชายสังกะทัต ประสูติ^๔พระภาเอกศก รุลคักราช ๑๑๕๑

พ.ศ. ๒๓๓๒

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคามิ

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นนราธิปัต

ธิราชในรัชกาลที่ ๔ เลื่อนเป็นกรมขุนนราธิปัต

ธิราชสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๒๒ พระองค์เจ้าหญิงแก้ว ประสูติ^๔พระภาเอกศก รุลคักราช ๑๑๕๑

พ.ศ. ๒๓๓๒

เจ้าจอมมารกาแจ่ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๔พระภาเอกศก รุลคักราช ๑๑๕๑

พ.ศ. ๒๓๓๔

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารกานักองค์เภา จิตาสมเด็จพะธิดาไทยราชา

พระเจ้ากรุงกัมพูชา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๔ พระองค์เจ้าหญิงศรีสุทธาธิศ ประสูติขุขุณทรวิศก รุ
 ศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔

เจ้าจอมมารคาเพ็ง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงลมุก ประสูติขุขุณทรวิศก รุศักราช ๑๑๕๓
 พ.ศ. ๒๓๓๔

เจ้าจอมมารคาน้อย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ฦวัน ๒ เดือน ๘ ฦน ๕ ฦำ บจ

จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗

๒๖ พระองค์เจ้าชายบัว ประสูติขุขุณทรวิศก รุศักราช ๑๑๕๔
 พ.ศ. ๒๓๓๕

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคานักองค์เภา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๗ พระองค์เจ้าหญิงปลูก ประสูติขุขุณทรวิศก รุศักราช ๑๑๕๔
 พ.ศ. ๒๓๓๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคานักองค์เภา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๘ พระองค์เจ้าหญิงกุญฏี ประสูติขุขุณทรวิศก รุศักราช ๑๑๕๔
 พ.ศ. ๒๓๓๕

เจ้าจอมมารกาเสม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๘ พระองค์เจ้าชายสุก ประสูติ^๔พระขวัญจิตวาศก จุลศักราช ๓๑๕๔
พ.ศ. ๒๓๓๕

เจ้าจอมมารคาเอม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๐ พระองค์เจ้าชายเพชรหึง ประสูติ^๔พระขลุเบญจศก จุลศักราช ๓๑๕๕
พ.ศ. ๒๓๓๖

เจ้าจอมมารกาช

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๑ พระองค์เจ้าหญิงวงษ์มาลา ประสูติ^๔พระขลุเบญจศก จุล
ศักราช ๓๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคานักองค์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๒ พระองค์เจ้าหญิงกนิษฐา ประสูติ^๔พระขลุเบญจศก จุลศักราช ๓๑๕๕
พ.ศ. ๒๓๓๖

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาน้อย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๓ พระองค์เจ้าหญิงกำพร้า ประสูติ^๔พระขลุเบญจศก จุลศักราช ๓๑๕๐
พ.ศ. ๒๓๓๗

เจ้าจอมมารคามัยภา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

- ๓๔ พระองค์เจ้าหญิงกลิ่น ประสูติ^๔ที่ ขาลดศก จุลศักราช ๑๑๕๖
 พ.ศ. ๒๓๓๗
 เจ้าจอมมารคำ
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕
- ๓๕ พระองค์เจ้าหญิงรุ่ง ประสูติ^๔ที่ ขาลดศก จุลศักราช ๑๑๕๖
 พ.ศ. ๒๓๓๗
 เจ้าจอมมารคำพลับปัน
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕
- ๓๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๔ที่ ขาลดศก จุลศักราช ๑๑๕๖
 พ.ศ. ๒๓๓๗
 เจ้าจอมมารคำล้อม
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒
- ๓๗ พระองค์เจ้าชายนพเก้า ประสูติ^๔ที่ เาะตียศก จุลศักราช ๑๑๕๗
 พ.ศ. ๒๓๓๘
 เจ้าจอมมารคำสวน
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕
- ๓๘ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๔ที่ เาะตียศก จุลศักราช ๑๑๕๗
 พ.ศ. ๒๓๓๘
 เจ้าจอมมารคำ
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
- ๓๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ^๔ที่ มโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘
 พ.ศ. ๒๓๓๙

เจ้าจอมมารคาทวิพย์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๔๐ พระองค์เจ้าชายสุก ประสูติเมื่อเสงนพศก จุลศักราช ๑๑๕๑
พ.ศ. ๒๓๔๐

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาน้อย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๔๑ พระองค์เจ้าชายเดร ประสูติเมื่อออกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒
พ.ศ. ๒๓๕๓

เจ้าจอมมารคาไผ่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

เป็นต้นสกุล นีรสิงห์ ฉกรรจ์เทพ

๔๒ พระองค์เจ้าชายหอย ประสูติเมื่อออกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒
พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาคาน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๔๓ พระองค์เจ้าชายแตง ประสูติเมื่อระภาทวิศก จุลศักราช ๑๑๖๓
พ.ศ. ๒๓๕๔

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาคาน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ประสูติมาแต่ในแผ่นดินตาก ๖ พระองค์ ประสูติใน
วันนา ๓๗ พระองค์ รวม ๔๓ พระองค์

พระนามพระโอรสธิดา
ในกรมพระราชวังบวรมหาด้านบุรีรักษ์
รัชกาลที่ ๒
ประสูตรก่อนอุปราชภิเศก

๑ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรมกุฎยศวรศึก รุสศักราช ๑๑๕๓

พ.ศ. ๒๓๓๕

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาสำคัญ ๆ เป็นธิดาพระเจ้ากรุงธนบุรี สิ้น
พระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒ พระองค์เจ้าชายประยงค์ ประสูตรมกุฎยศวรศึก รุสศักราช ๑๑๕๓

พ.ศ. ๒๓๓๕

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาแก้ว

ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระยศพระฉวีศวร เป็นกรมหมื่นนิเขศวร
ในรัชกาลที่ ๔ เลื่อนกรม เป็นกรมขุนนิเขศวร
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

เป็นต้นสกุลยวรายงกระเสนา ณกรุงเทพ

๓ พระองค์เจ้าหญิงประทุมวงษ์ ประสูตรขนิษฐาเล็ก รุสศักราช ๑๑๕๖

พ.ศ. ๒๓๓๗

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาสำคัญ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

- ๕ พระองค์เจ้าชายปาน ประสูติ^๔ที่ขาลนคึก จุลศักราช ๓๓๕๖
 พ.ศ. ๒๓๓๗
 ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาน่วม
 ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระยศพระณัฏฐ เป็นกรมหมื่นอมรมนตรี
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
- ๕ พระองค์เจ้าหญิงนันทา ประสูติ^๕ที่มโงงอัฐิก จุลศักราช ๓๓๕๗
 พ.ศ. ๒๓๓๘
 ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาลัด
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
- ๖ พระองค์เจ้าหญิงชนิษฐา ประสูติ^๕ที่เมียบัสมฤทธิคิก จุล
 ศักราช ๓๓๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๓
 ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาน่วม
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อฉวันพฤหัสบดี เดือน ๒ แรม ๕ ค่ำ
 ขวออัฐิก จุลศักราช ๓๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๓๗
 พระชันษา ๗๗ ปี
- ๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๕ที่มเมคคิก จุลศักราช ๓๓๖๓
 พ.ศ. ๒๓๔๖
 ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารคาน่วม
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒
- ๘ พระองค์เจ้าชายพงษ์อิศเรศ ประสูติ^๕ที่วอกโทคิก จุลศักราช
 ๓๓๖๒ พ.ศ. ๒๓๔๓

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารกาสำลี

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสพรหมบัตร เป็นกรมหมื่นกระษัตริย์
ศรีศักดิ์เดช เมื่อฉวันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๓๓ ค่ำ บวชที่วัดวาศิก
จุลศักราช ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเดือน ๗ อุตวาสาบ ขึ้น ๓๐ ค่ำบวช
จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗

เป็นต้นสกุลยี่ศวรเสนา ณกรุงเทพ

๘ พระองค์เจ้าหญิงสุวรรณ ประสูติที่ประภาทวิศก จุลศักราช ๑๓๖๓
พ.ศ. ๒๓๔๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคาก่อนทอง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๐ พระองค์เจ้าชายไมโทศ ประสูติที่บวชที่วัดวาศิก จุลศักราช ๑๓๖๔
พ.ศ. ๒๓๔๕

เจ้าจอมมารคาเหมใหญ่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๑๓ พระองค์เจ้าชายภูมิริน ประสูติที่บวชที่วัดวาศิก จุลศักราช ๑๓๖๔
พ.ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๒ พระองค์เจ้าหญิงอำพัน ประสูติที่บุญเขมยเจศก จุลศักราช ๑๓๖๕
พ.ศ. ๒๓๔๖

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคาขึ้น

๑๖๖
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อฉนวนพคม เกษม ๓ แรม ๑๒ ค่ำ
ยมเสงศรศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
พระชันษา ๗๘ ปี

๑๓ พระองค์เจ้าภุมเรศ ประสูติด้วยบุญเบญจเศก จุลศักราช ๑๓๖๕
พ.ศ. ๒๓๔๖

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารกาทรพย์
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสพรณบัตร เป็นกรมหมื่นอมเรศวรคีรี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๑๔ พระองค์เจ้าหญิงนฤมล ประสูติด้วยชวคคศก จุลศักราช ๑๓๖๖
พ.ศ. ๒๓๔๗

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารกาธำลี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๕ พระองค์เจ้าหญิงงาม ประสูติด้วยขาลอฐีศก จุลศักราช ๑๓๖๗
พ.ศ. ๒๓๔๘

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารกากันทอง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๖ พระองค์เจ้าชายเลื้อ ประสูติด้วยขาลอฐีศก จุลศักราช ๑๓๖๘
พ.ศ. ๒๓๔๙

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารกาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เป็นคณิสถอุปคัมเสนา ณกรุงเทพ

๓๗ พระองค์เจ้าชายโย ^๔ประสูติรบเกาะนพศก ^๕รัตนราช ๑๑๖๘

W. K. 2020

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาสีลา

สนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๘ พระองค์เจ้าชายกระต่าย ประสูติเมื่อเดือนพฤศจิกายน ๑๙๖๘

W. P. 12050

ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารตาน่วม

สนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๘ พระองค์เจ้าชายทบทิม ประสูติที่วังสนามจันทร์ จ.ลพบุรี ๒๕๗๐

W. H. 1885

เจ้าจอมมารกาน้อยใหญ่

สนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๕๐ พระองค์เจ้าหญิงมณฑา ประสูติขมแสงเอกสิข จุลจักรราช ๑๓๖๑

W. H. Inoué & Co.

ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารคาน่วม

สนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๓ พระองค์เจ้าชายบุญไชย ประสูติในวันพฤหัสบดี เดือน ๓๐ ขึ้น ๖ ค่ำ

ប្រជុំសេចក្តីសង្ខេប ទូតក្រីក្រ ៣៣៧៣ W. ក្រ. ២៣៥២

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาน้อยเล็ก

ทรงผนวชเป็นสามเณรมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๓ ได้

เป็นพระราชอาคโระ สักตยฉนคยวรนเวศน คณรชกาลท & ใค

ทรงรับพระสพรณบัตร เป็นกรมหมื่นยวรวังวิสิริพันธ์ ๑ ครั้น
รัชกาลที่ ๕ ได้เลื่อนพระยศเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ
ปวเรศวริยาลงกรณ์ ๑ ต่อมาได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเศกเป็น
สมเด็จพระมหาปวเรศวริยาลงกรณ์ ๑ ดำรงพระเกียรติเป็น
สมเด็จพระมหาสังฆปริณายกทั่วทั้งพระราชอาณาจักร
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๗ กันยายน (ตรงกับ
วัน ๕ ๗ ๑๓) ค่ำ บัมโรงจักวาศ รุสคักราช ๑๒๕๕) พ.ศ. ๒๔๓๕
พระชันษา ๗๓ ปี

ประสูติเมื่ออุปราชภิเศกแล้ว

- ๒๒ พระองค์เจ้าชายแฝก ประสูติบัมเมียบโทศก รุสคักราช ๑๓๗๒
พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคำทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ
- ๒๓ พระองค์เจ้าหญิงแฝก ประสูติบัมเมียบโทศก รุสคักราช ๑๓๗๒
พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารคำทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ
- ๒๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูติบัมเมียบโทศก รุสคักราช ๑๓๗๒
พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคำศิลา

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงปทุมเมศ ประสูติบรมเมียบโตศก รุสคักราช ๑๑๗๒

พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเยี่ยม

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๖ พระองค์เจ้าหญิงเกสร ประสูติบรมเมียบโตศก รุสคักราช ๑๑๗๒

พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเย็น

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๗ พระองค์เจ้าชายชุมแสง ประสูติบรมเมียบโตศก รุสคักราช ๑๑๗๒

พ.ศ. ๒๓๕๓

เจ้าจอมมารดาเล็ก

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

เป็นต้นสกุลสหาวุธ ณกรุงเทพ

๒๘ พระองค์เจ้าชายสาทิพักร ประสูติบรมเมียบโตศก รุสคักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๙ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติบรมแมตริค รุสคักราช ๑๑๗๓

พ.ศ. ๒๓๕๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาม่วง

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงนุเม ประสูติบรมแมตริค รุสคักราช ๑๑๗๓

พ.ศ. ๒๓๕๔

เจ้าจอมมารตานี่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อฉนวนพฤษภาคม เดือน ๗ แรม ๑๒ ค่ำ
ขาลสัมฤทธิ์ศก รุศีกกราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๒๓

๓๑ พระองค์เจ้าชาย ประสูติบวชจักวาศก รุศีกกราช ๑๓๗๔
พ.ศ. ๒๓๕๕

เจ้าจอมมารตานก (ซึ่งภายหลังเป็นท้าวสมศักดิ์)

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๒ พระองค์เจ้าชายยุคันธร ประสูติบวชจักวาศก รุศีกกราช ๑๓๗๔
พ.ศ. ๒๓๕๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารตาน้อยเล็ก

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสพรหมบัตร เป็นกรมหมื่นอนันตการ
ฤทธิ เมื่อฉนวนจันทร์เดือนธันวาคม ๑๓ ค่ำ ขาลเนพฤก

รุศีกกราช ๑๒๒๘ พ.ศ. ๒๔๑๐

ได้วกรมช่างทหารในฉนวน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

เป็นต้นสกุลยุคันธร ณกรุงเทพ

๓๓ พระองค์เจ้าชายสีสังข์ ประสูติบวชเบญจศก รุศีกกราช ๑๓๗๕
พ.ศ. ๒๓๕๖

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารตาเอี่ยม

เป็นต้นสกุลสีสังข์ ณกรุงเทพ

๓๔ พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ประสูติบวชเบญจศก
รุศีกกราช ๑๓๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖

เจ้าจอมมารคำศรี อีดาเจ้าเวียงจันทน์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๕ พระองค์เจ้าชายรัชนิกร ประสูติ^๔พระยาลอจก รุสคักราช ๓๑๗๖
พ. ศ. ๒๓๕๗

เจ้าจอมมารคำพลับ (จินตหรา)
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

เป็นต้นสกุลรัชนิกร ณกรุงเทพ

๓๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๔พระยาลอจก รุสคักราช ๓๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคำมั่ง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๗ พระองค์เจ้าชายทักษิทร ประสูติ^๔พระยาลอจก รุสคักราช ๓๑๗๗
พ. ศ. ๒๓๕๘

เจ้าจอมมารคำแจ่ม

๓๘ พระองค์เจ้าชายรองทรง ประสูติ^๔พระยาลอจก รุสคักราช ๓๑๗๗
พ. ศ. ๒๓๕๘

เจ้าจอมมารคำ (อึเหนา)

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นสิทธิสุขุมการ
เมือฉวันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ บิเถาะนพคัก รุส
คักราช ๓๒๒๘ พ. ศ. ๒๔๓๐

ไค้ทรงบังคับการโรงทอง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมือฉวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๓๒ ค่ำ

๘๖ ขวอชู้ศึก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ. ศ. ๒๔๑๘

พระชันษา ๖๓ ปี

เป็นต้นสกุลรองทรง ณกรุงเทพ

๓๘ พระองค์เจ้าชายสุทวอน ประสูติขลุณพศก จุลศักราช ๑๑๗๘

พ. ศ. ๒๓๖๐

เจ้าจอมมารคามี (ขยบา)

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๔๐ พระองค์เจ้าหญิงสุทศาลา ประสูติขลุณพศก จุลศักราช ๑๑๗๘

พ. ศ. ๒๓๖๐

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาม่วง

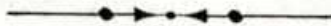
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ประสูติเมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นกรมขุนแสนานุรักษ์ ๑๔

พระองค์ ประสูติเมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นพระยัษฐนน้อย ๗

พระองค์ ประสูติเมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวร

สถานมงคล ๑๘ พระองค์ รวม ๔๐ พระองค์

พระนามพระโอรสธิดา
ในกรมพระราชวังบวรมหาคักติพลเสพ
รัชกาลที่ ๓
ประสูติเมื่อก่อนอุปราชภิเศก

๑ พระองค์เจ้าหญิงอรุณ ประสูติรณวัน ๑ ๖ ๑๓ ค่ำ ปีมุสสัปปศก
๕

จุลศักราช ๑๑๖๗ พ.ศ. ๒๓๔๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารตาน้อย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ฦวัน ๒ ๔ ๘ ค่ำ ปีระกาสัปปศก

จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘

๒ พระองค์เจ้าหญิงลำยอง ประสูติรณวัน ๗ ๑๐ ๖ ค่ำ ปีเถาะนพศก

จุลศักราช ๑๑๖๘ พ.ศ. ๒๓๕๐

เจ้าจอมมารคำมใหญ่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ฦวัน ๓ ๑๐ ๖ ค่ำ ปีมะเสงเชกศก

จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๒

๓ พระองค์เจ้าชายสว่าง ประสูติรณวัน ๒ ๒ ๓๐ ค่ำ ปีกุนยสัปปศก

จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารกางว

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ฦวัน ๓ ๖ ๓ ค่ำ ปีระกาศวศก

๓๓

จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

- ๔ พระองค์เจ้าหญิงอัมพร ประสูติ ณ วัน ๓ ๓ ๑ ค่ำ ปีกุญส์ปัตตก
จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘
เจ้าจอมมารดาแสง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ บิดขุนพลศึก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๖๐
- ๕ พระองค์เจ้าหญิงสรวงสาทร ประสูติ ณ วัน ๒ ๓ ๘ ค่ำ ปีมะแมจุลศักราช
จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๘
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเพ็ญ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณ วัน ๒ ๓ ๖ ค่ำ ปีมะแมจุลศักราช
จุลศักราช ๑๒๔๒ พ.ศ. ๒๔๒๓
- ๖ พระองค์เจ้าชายกำภู ประสูติ ณ วัน ๕ ๓ ๖ ค่ำ ปีมะแมจุลศักราช
จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๖๐
เจ้าจอมมารดาคำ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ปีมะแมจุลศักราช ๑๒๓๘
พ.ศ. ๒๔๑๙
เป็นต้นสกุลกำภู ณ กรุงเทพ
- ๗ พระองค์เจ้าชายกัมพล ประสูติ ณ วัน ๖ ๓ ๗ ค่ำ ปีมะแมจุลศักราช
จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๖๐
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาตานี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ ปีมะแมจุลศักราช ๑๑๘๕
พ.ศ. ๒๓๖๖
- ๘ พระองค์เจ้าชายอุไทย ประสูติ ณ วัน ๓ ๓ ๘ ค่ำ ปีมะแมจุลศักราช
จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๖๐

๑๒ พระองค์เจ้าชายอิศราพงษ์ ประสูตวัน ๕ ๑ ๑๒ ค่ำ บมโรง

โทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓

พระองค์เจ้าถาวรทิ ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ ๓
เป็นพระมารดา ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสพรณบัตร เป็นเจ้า
ฟ้าอิศราพงษ์ เมื่อนวัน ๕ เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ บกญตรศก

จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ฃวัน ๓ ๑ ๑๑ ค่ำ ปรภาตศก

จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

เป็นต้นสกุล อิศรศักดิ์ ณครุงเทพ

๑๓ พระองค์เจ้าหญิงอัมพา ประสูตวัน ๕ ๑ ๘ ค่ำ บมเสงตรศก

จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคานิมสิงห์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ บมแมเขญตรศก จุลศักราช ๑๑๘๕

พ.ศ. ๒๓๖๖

๑๔ พระองค์เจ้าชายนุช ประสูตวัน ๓ ๑ ๑๑ ค่ำ บมเสงตรศก

จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาเพอง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ฃวัน ๔ ๑ ๑๑ ค่ำ บจอศก

จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗

เป็นต้นสกุลอนชชะคักก ฅนกรุงเทพ

๑๕ พระองค์เจ้าชายแฉ่ง ประสูติรณวัน ๖ ๖ ๖ คำ บั่มเมยจักวาศก

จุลศักราช ๑๓๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคางว

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ บั่มโรงฉศก จุลศักราช ๑๓๐๖

พ.ศ. ๒๓๘๗

ประสูติรเมืออุปราชาภิเศกแล้ว

๑๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูติรณวัน ๔ ๓ ๓ คำ บั่มฉศก จุล

ศักราช ๑๓๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗

เจ้าจอมมารคาลกจินทน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ บั่มฉศก จุลศักราช ๑๓๘๗

พ.ศ. ๒๓๗๐

๑๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติรณวัน ๖ ๖ ๖ คำ บั่มฉศก จุล

ศักราช ๑๓๘๗ พ.ศ. ๒๓๖๘

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาลิมสิงห์

สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ

๑๘ พระองค์เจ้าชาย (บ๊อง) ประสูติรณวัน ๒ ๖ ๕ คำ บั่มฉศก

จุลศักราช ๑๓๘๘ พ.ศ. ๒๓๗๑

เจ้าจอมมารคาเอม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ฦวัน ๗ ๓ ๗ ค่ำ บัมเมยจัตวาศก

จุลศักราช ๑๒๔๔ พ. ศ. ๒๔๒๕

๑๘ พระองค์เจ้าบันเทิง ประสูตวัน ๒ ๓ ๕ ค่ำ บัลลเอกศก

จุลศักราช ๑๓๑๑ พ. ศ. ๒๓๗๒

ได้เป็นพระชายา สมเด็จพระเจ้าฟักกรมพระยาบารายปรบัณ

เจ้าจอมมารคณ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๐ พระองค์เจ้าชายอินทวงษ์ ประสูตวัน ๓ ๓ ๓ ค่ำ บัลลเอกศก

จุลศักราช ๑๓๑๑ พ. ศ. ๒๓๗๒

เจ้าจอมมารกาพน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ฦวัน ๖ ๓ ๘ ค่ำ บัเอะสัปศก

จุลศักราช ๑๓๑๗ พ. ศ. ๒๓๗๘

ประสูตวันมาแต่วังนอก ๑๕ พระองค์ ประสูตวันในวังหน้า ๕

พระองค์ รวม ๒๐ พระองค์

พระนามพระเจ้าลูกเธอ
ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๔

ประสูติเมื่อก่อนบวรราชาภิเศก

- ๑ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๔มแม่สยัตคก จุลศักราช ๑๑๘๗
พ.ศ. ๒๓๗๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคาเอม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
- ๒ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๕มณีน ๕ ๓๖ คำ^๕พระกานพศก จุล
ศักราช ๑๑๘๘ พ.ศ. ๒๓๗๙
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคามาลอย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
- ๓ พระองค์เจ้าชายยอชยชยช บวรวิไชยสรทนต์ราชกุมาร ประสูติ^๖
ณวัน ๕ ๗ ๓๐ คำ^๖ยอสมัญญชยช จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาเอม
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นบวรวิไชย
ชาญ เมื่อณวัน ๕ ๓๔ & คำ^๖ยอชยช จุลศักราช ๑๒๓๓
พ.ศ. ๒๔๐๔

ถึงรัชกาลที่ ๕ ใต้พระราชทานอุปราชภิเศก เป็นกรมพระราชวัง
ขวรสถานมงคล

ทิวศกในรัชกาลที่ ๕ ฦวัน ๖ ๑ ๘ ค่ำ ปุระกา พ.ศ. ๒๔๒๘

๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรวณ ๓ ๑ ๓๐ ค่ำ ปุระกัฏทิก ๑
๓๒

คักรวช ๓๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๓ ในเจ้าอมมารากุหลาย

๕ พระองค์เจ้าหญิงทวงประภา ประสูตรวณ ๕ ๒ ๓ ค่ำ ปุระ
ลัฏทิก ๑ ๑ คักรวช ๓๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๒ ในเจ้าอมมารากาไลย

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ฦวันที่ ๒ เมษายน ร.ศ. ๓๓ & พ.ศ. ๒๔๓๘

๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรวณ ๖ ๒ ๕ ค่ำ ปุระลัฏทิก ๑
คักรวช ๓๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๓ ในเจ้าอมมารากาค

๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรวณ ๖ ๒ ๕ ค่ำ ปุระลัฏทิก ๑
คักรวช ๓๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๓

เจ้าอมมารากาไลย

๘ พระองค์เจ้าหญิงบุษผา ประสูตรวณ ๓ ๑ ๘ ค่ำ ปุระลัฏทิก ๑
คักรวช ๓๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๓ ในเจ้าอมมารากาลิย

๘ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ณ อยุธยา จุลศักราช ๑๒๐๓

พ.ศ. ๒๓๘๒

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาบาง

๓๐ พระองค์เจ้าชายสราวุธ ประสูติ ณ อยุธยา จุลศักราช ๑๒๐๓

พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาหลาย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๒

พ.ศ. ๒๔๓๖

๓๑ พระองค์เจ้าหญิงสุภาวรรค ประสูติ ณ อยุธยา จุลศักราช ๑๒๐๓

พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาโลย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อณวันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๓

พ.ศ. ๒๔๕๕

๓๒ พระองค์เจ้าชายวรรัตน ประสูติ ณ อยุธยา จุลศักราช ๑๒๐๓

พ.ศ. ๒๓๘๔

เจ้าจอมมารดาเกตุ

ในรัชกาลที่ ๕ ได้มีพระสพรหมบัตร เป็นกรมหมื่นพิศาลขวรศักดิ์

เมื่อณอาทิตย์ เดือน ๓๒ แรม ๗ ค่ำ ยมเสงตรศก จุล

ศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕

พ.ศ. ๒๔๔๘

เป็นต้นสกุลวรรัตน ณ กรุงเทพมหานคร

๑๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติบรมลตริศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๔๔
เจ้าจอมมารคาขวัญ

๑๔ พระองค์เจ้าหญิงกลีบ ประสูติบรมลตริศก จุลศักราช ๑๒๐๓
พ.ศ. ๒๓๔๔

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาถา

๑๕ พระองค์เจ้าชายปรีดา ประสูติณวัน ๓ ๖ ๘ ค่ำ ขัลดิจวัตร
จุลศักราช ๑๒๐๔ พ.ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาหม

๑๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติณวัน ๗ ๕ ๕ ค่ำ บัมโรงศก จุล
ศักราช ๑๒๐๖ พ.ศ. ๒๓๔๗

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาบาง

๑๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติบรมโรงศก จุลศักราช ๑๒๐๖
พ.ศ. ๒๓๔๗

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาเพ็ญ

๑๘ พระองค์เจ้าชายภาณุมาศ ประสูติณวัน ๗ ๓ ๒๒ ค่ำ บัมเสง
สัปปศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๔๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคาเอี่ยม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวัน ๗ ๖ ๘ ค่ำ บัมชวตสัมฤทธิศก

จุลศักราช ๑๒๕๐ พ.ศ. ๒๔๙๓

เป็นต้นสกุลภาณุมาศ ณกรุงเทพ

๑๗ พระองค์เจ้าชายหัตถ์คินทร ประสูติครบวัน ๓ ๑๓ ค่ำ บรมเสง

สปีตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๔๗

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารกาหน

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นบริรักษ์
นรินทรฤทธิ เมื่อฉวันพฤหัสบดี เดือน ๒ ขึ้น ๘ ค่ำ บรมเสงตรศก

จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อฉวัน ๗ ๑ ๘ ค่ำ บรมอัฐศก

จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๗

๒๐ พระองค์เจ้าชายเนาวรัตน ประสูติครบวัน ๓ ๔ ค่ำ บรมเสง

สปีตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๔๗

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารคาเอม

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นสถิตยอำรง
สวัสดิ เมื่อฉวันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ บรมเสงตรศก จุล

ศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อฉวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๓

เป็นต้นสกุลนวรรัตน ณกรุงเทพ

๒๑ พระองค์เจ้าชายเบญจางค์ ประสูติครบวัน ๖ ๑ ค่ำ บรมเสงตร

ศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๔๗

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาเพอ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อฉวัน ๒ ๑ ๒ ค่ำ บรมอัฐศก

พ.ศ. ๒๔๓๗

๒๒๒ พระองค์เจ้าชาย ประสูติครบแปดพรรษา จุลศักราช ๑๒๐๘
พ.ศ. ๒๓๕๐

เจ้าจอมมารคำ

๒๒๓ พระองค์เจ้าชายยุคนธร ประสูติครบวัน ๒ ๙ คำ บั้วอกสัมฤทธิ์
ศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๕๑

เจ้าจอมมารคาแย้ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๒๔ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติบั้วอกสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๒๑๐
พ.ศ. ๒๓๕๑

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารตาลิย

๒๒๕ พระองค์เจ้าหญิงวชิ ประสูติครบวัน ๗ ๑๒ คำ บั้วอกสัมฤทธิ์
ศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๕๑

เจ้าจอมมารคาแย้ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘
พ.ศ. ๒๔๔๒

๒๒๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูติบรรดาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑
พ.ศ. ๒๓๕๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาแย้ม

๒๒๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติบรรดาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๕๒
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคำ

๒๘ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ^๔บรรดาเอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ พ.ศ. ๒๓๘๒
เจ้าจอมมารดาเทย

๒๙ พระองค์เจ้าชายกระจำ ประสูติ^๔รณวัน ๕ ๓๐ ค่ำ ปีระกาเอก
ศก จุลศักราช ๑๒๓๑ พ.ศ. ๒๓๘๒

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเพ็ญ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงวงจันทร์ ประสูติ^๔รณวัน ๓ ๗ ๘ ค่ำ ปีจอโทศก
จุลศักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาหม่อม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันเมื่อณวันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘

๓๑ พระองค์เจ้าชายวชิรวัตร ประสูติ^๔บ่อโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒
พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาตาด

๓๒ พระองค์เจ้าหญิงจำเริญ ประสูติ^๔รณวัน ๓ ๗ ๘ ค่ำ ปีจอโทศก
๑ ๒

จุลศักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาถลัน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๑๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๖

พ.ศ. ๒๔๕๐

๓๓ พระองค์เจ้าหญิงถนอม ประสูติ^๔รณวัน ๔ ๗ ๘ ค่ำ ปีจอโทศก จุล
๑ ๒

ศักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๓๘๓

เจ้าจอมมารดาพัน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวัน ๓ ๑๒ ค่ำ ปีระกาสัปตศก
จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘

ประสูติเมื่อบรรพชาภิเษกแล้ว

๓๔ พระองค์เจ้าชายโตสิน ประสูติในวัน ๗ ๑๒ ค่ำ ปีกุนทรศก
๗

จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๓๘๔

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารคาสลีย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันเมื่อวัน ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๘

เป็นต้นสกุลโตชะณีย์ ณ กรุงเทพฯ

๓๕ พระองค์เจ้าชายเฉลิมลักษณวงศ์ ประสูติวัน ๒ ๑ ๘ ค่ำ ปีฉลู

เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๓๘๖

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาสลีย

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสัพพตศกเป็นกรมหมื่นวรวงศ์เสนาบดี
เมื่อวันจันทร์ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันเมื่อวัน ๓๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖

๓๖ พระองค์เจ้าชายนันทวัน ประสูติวัน ๓ ๑ ๑๓ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก
๗

จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๓๘๖

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาสลีย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวัน ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๓๐

พ.ศ. ๒๔๓๔

เป็นต้นสกุลนันทวัน ณ กรุงเทพฯ

๓๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ^๕บรมเชษฐาธิราช จุลศักราช ๑๒๑๕

พ.ศ. ๒๓๕๖

เจ้าจอมมารทาจัน

๓๘ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๕บรมเชษฐาธิราช จุลศักราช ๑๒๑๕

พ.ศ. ๒๓๕๖

ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารทากลับ

๓๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ^๕บรมเชษฐาธิราช จุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๕๗

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคาพลัย

๔๐ พระองค์เจ้าชายวัฒนา ประสูติ^๕บรมเชษฐาธิราช ๗ ๑ ๑ คำ บรมเชษฐาธิราช จุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๕๗

พ.ศ. ๒๓๕๗

เจ้าจอมมารคาลัม

๔๑ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๕บรมเชษฐาธิราช จุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๕๗

ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารคากลับ

๔๒ พระองค์เจ้าหญิงภักดี ประสูติ^๕บรมเชษฐาธิราช ๒ ๕ ๕ คำ บรมเชษฐาธิราช จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๕๘

พ.ศ. ๒๓๕๘

เจ้าจอมมารคาพลอย

๔๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๕บรมเชษฐาธิราช จุลศักราช ๑๒๑๗

พ.ศ. ๒๓๕๘

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาพลอย

๔๔ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๔ บิเาะสียัตคก จุลศักราช ๑๒๑๗
พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๘ ในเจ้าจอมมารคากลีย

๔๕ พระองค์เจ้าหญิงวรภักตร์ ประสูติ^๔ รัตนวัน ๑ ๖ ๑๒ คำ บิเาะสียัตคก
๑ ๕

จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

เจ้าจอมมารคาสาน

๔๖ พระองค์เจ้าหญิงวิไลยทรงกัลยา ประสูติ^๔ รัตนวัน ๒ ๖ ๒ คำ บิเาะ
๖

สียัตคก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคากลีย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๔๗ พระองค์เจ้าหญิงเฉิดโฉม ประสูติ^๔ รัตนวัน ๗ ๕ ๕ คำ บัมโรง
อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๘๙

เจ้าจอมมารคาสีดา

๔๘ พระองค์เจ้าหญิงประไพมโลภย์ ประสูติ^๔ รัตนวัน ๗ ๖ ๗ คำ บัมโรง
๓

อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๘๙

เจ้าจอมมารคาแก้ว

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อฉนวนที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙

พ.ศ. ๒๔๔๓

๔๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ^๔ บัมโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘

พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาพลัย

๕๐ พระองค์เจ้าชายพรหมเมศ ประสูติครบวัน & ๑๘ ค่ำ ยี่มโรงอัฐศก

๓๓

จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

เจ้าจอมมารดาพรหมา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อฉวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔

๕๑ พระองค์เจ้าหญิงโศกต่าง ประสูติครบวัน & ๑๓ ค่ำ ยี่มโรง

อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

เจ้าจอมมารดาหงษ์

๕๒ พระองค์เจ้าหญิงพิมพ์ศรัทธา ประสูติครบวัน & ๑๓ ค่ำ ยี่มโรง

อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาวันดี

๕๓ พระองค์เจ้าชายจรัญโรจน์เรืองศรี ประสูติครบวัน ๓ ๑ & ค่ำ ยี่ม

๑๔

มโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาชัย

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระยศพระฉนบัตร เปนกรมหมื่นจรัสพรปฏิ

ภาณเมื่อฉวันพคมที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อฉวันที่ ๒๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๖

เปนครันสกลจรัญโรจน์ ฉกรรเทพ

๕๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูติครบวันแสงนพศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๐๐

ที่ ๘ ในเจ้าจอมมารดาเกลีย

๕๕ พระองค์เจ้าชายสนั่น ประสูติครบวัน ๗ ๑๓ ค่ำ ยี่มแสงนพศก

จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๐๐

๑

เจ้าจอมมารคาอ่อน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อณวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖

๕๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูติวันมเสงนพศก รุศคักราช ๑๒๓๗
พ.ศ. ๒๔๐๐

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคำชัย

๕๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติวันเมียบัสมฤทธิศก รุศคักราช ๑๒๓๐
พ.ศ. ๒๔๐๑

เจ้าจอมมารคาสายบัว

๕๘ พระองค์เจ้าหญิงสององค์ ประสูติวัน ๕ ๑๕ ๒ คำขวกโทศก
รุศคักราช ๑๒๒๒ พ.ศ. ๒๔๐๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารทวัน

ประสูติก่อนบรรพชาภิเศก ๓๓ พระองค์ ประสูติใน
วันนา ๒๕ พระองค์ รวม ๕๘ พระองค์

พระนามพระองค์เจ้าลูกเธอ
ในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ
รัชกาลที่ ๕
ประสูตรก่อนอุปราชภิเศก

๑-๒ พระองค์เจ้าชายแฝก ประสูตรขัณฑ์สงนพคัก รุคคักราช ๑๒๓๑
พ.ศ. ๒๔๐๐

จอมมารคาหม่อมหลวงปรีก
สิ้นพระชนม์บเคยวกัน

๓ พระองค์เจ้าหญิงปฐมพิศมัย ประสูตรณวัน ๕ ๖ ๘ ค่ำ บื่อ
จิตวาศิก รุคคักราช ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕

จอมมารการก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ
บิชาลสัมฤทธิศิก รุคคักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๒๑

ประสูตรเมืออุปราชภิเศกแล้ว

๔ พระองค์เจ้าชายวิไลยววิลาศ ประสูตรณวัน ๕ ๖ ๕ ค่ำ บมเสง
เฮกคัก รุคคักราช ๑๒๓๑ พ.ศ. ๒๔๑๒

จอมมารคาเข้ม

เป็นต้นสกลวิสัยวงศ์ ณกรุงเทพ

๕ พระองค์เจ้าชายกาญจนาภษรคัม ประสูตรณวัน ๒ ๖ ๘ ค่ำ บมเมย
โทศก รุคคักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๔๑๓

จอมมารคาปริกเล็ก

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสัพพราชม์ตร เป็นกรมหมื่นชาญไชย
ขรรค์ เมื่อด่วนจันทร์ที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๓

เป็นต้นสกุลกาญจนาวิชัย ณกรุงเทพ

- ๖ พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่มีพระนาม) ประสูติรมเมียบโทศก ฤ
คักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๔๓๓

ที่ ๓ ในจอมมารคาเวก

สนพระชนม์ยเคียวกัน

- ๗ พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่มีพระนาม) ประสูติรมเมียบโทศก ฤ
คักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๔๓๓

จอมมารคาเลียม

- ๘ พระองค์เจ้าหญิงภักทาวคัศราชธิกา ประสูติรณวัน ๕ ๖ คำ

บมแมตริศก ฤคักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๓๔

ที่ ๓ ในจอมมารคาเลียมเล็ก

สนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อด่วนที่ ๒๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๗
พ.ศ. ๒๔๔๒

- ๘ พระองค์เจ้าชายกัลยาณประวัติ ประสูติรณวัน ๒ ๑๓ คำ บมแม
ตริศก ฤคักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๓๔

จอมมารคาเลียมใหญ่

ในรัชกาลปัจจุบัน ได้รับพระสัพพราชม์ตร เป็นกรมหมื่นกวีพ
สนธิสา เมื่อด่วนอังคารที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖
เป็นต้นสกุลกัลยาณวงศ์ ณกรุงเทพ

- ๑๐ พระองค์เจ้าหญิงธิดาจารย์แสงศรี ประสูติรณวัน ๗ ๓ ๑ คำ บ
มแม่ศรีศึก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๕
จอมมารดาเขียวใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อรณวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๑๓๖
พ.ศ. ๒๔๕๐
- ๑๑ พระองค์เจ้าหญิงฉายรัศมีหิรัญพรรณ ประสูติรณวัน ๓ ๒ ๒ คำ
บมแม่ศรีศึก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๕
จอมมารดาขย
- ๑๒ พระองค์เจ้าหญิง ยังไม่มีพระนาม ประสูติรณวัน ๒ ๑ ๑ คำ
ศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
ที่ ๒ ในจอมมารดาเวก
สิ้นพระชนม์มขเกยวณ
๑๓ พระองค์เจ้าหญิงกลิ่นแก่นจันทร์นารัตน์ ประสูติรณวัน ๒ ๑ ๑ คำ
บวอจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
ที่ ๑ ในจอมมารดาจัน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณขุกุญสัปกค จุลศักราช ๑๒๓๗
พ.ศ. ๒๔๑๗
- ๑๔ พระองค์เจ้าชายสุทัศน์นภาร ประสูติรณวัน ๖ ๑ ๔ คำ บวอ
จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
จอมมารดาหม่อมหลวงนวม

๓๑๕
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวัน ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๓
เป็นต้นสกุลสุทนต์ ณ กรุงเทพฯ

๓๕ พระองค์เจ้าชายวรวิมลธำมณี ประสูติรวัน ๕ ๕ คำ บระกา
เบญจศก รุศคักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารคาบอม

เป็นต้นสกุลวรวิมล ณ กรุงเทพฯ
๓๖ พระองค์เจ้าชายโอรสไพศาลวิมล ประสูติรวัน ๓ ๖ คำ บ
ระกาเบญจศก รุศคักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารคาบอมราชวงษ์กลีบ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวัน ๒๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖
พ.ศ. ๒๔๔๐

๓๗ พระองค์เจ้าชาย ยังไม่ทันมีพระนาม ประสูติบระกาเบญจศก
รุศคักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารคาอิน

สิ้นพระชนม์วัยเด็ก

๓๘ พระองค์เจ้าหญิงอัมพรวิมลธำมณี ประสูติรวัน ๓ ๒ คำ
บระกาเบญจศก รุศคักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารคาตวัน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวัน ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๐

๓๙ พระองค์เจ้าชายวรวิมล ประสูติรวัน ๕ ๖ คำ บระกา

จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗

จอมมารคาสมบุญ

เป็นต้นสกุลจวจิชัย นครเทพ

๒๐ พระองค์เจ้าหญิงเทวีไฉยวรรณ ประสูตวัน ๗ ๗ ๗ คำ บัญญ

สัปดาห์ จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘

จอมมารคาสุนใหญ่

๒๑ พระองค์เจ้าชายวิมลพรณรังษี ประสูตวัน ๔ ๒ ๒ คำ บัชว

อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙

จอมมารคาเขียวเล็ก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวัน ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๗

พ.ศ. ๒๔๕๑

๒๒ พระองค์เจ้าชายรัชชนิแถมจรัส ประสูตวัน ๔ ๒ ๒ คำ บัชว

อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙

ที่ ๒ ในจอมมารคาเขียวเล็ก

ในรัชกาลปัจจุบัน ได้รับพระสัพพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นพิทยา

ลงกรณ์ เมื่อวันอังคาร ที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐

เป็นต้นสกุลรัชนิ นครเทพ

๒๓ พระองค์เจ้าชายไชยรัตนโรภาส ประสูตวัน ๓ ๒ ๓ คำ

บัชวอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙

จอมมารคาปรักใหญ่

๑๑๖
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๑๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖
พ.ศ. ๒๔๔๐

๒๔ พระองค์เจ้าหญิงวิมลมาศมาลี ประสูติรณวัน ๔ ๗ ๔ ค่ำ ปีชวด
๘

อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๗
ที่ ๒ ในจอมมารกาจัน

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงสุนทรีนาฏ ประสูติรณวัน ๓ ๗ ๖ ค่ำ ปีโรง
๔

โทศก จุลศักราช ๑๒๔๒ พ.ศ. ๒๔๒๓
จอมมารกาจันเล็ก

๒๖ พระองค์เจ้าหญิงประสาธสมร ประสูติรณวัน ๔ ๗ ๔ ค่ำ ปีมะ
๑๒

จักรวาศี จุลศักราช ๑๒๔๔ พ.ศ. ๒๔๒๕
จอมมารกายม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ขึ้นเมื่อณวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๖
๒๗ พระองค์เจ้าชายบรมวิสุทธิ ประสูติรณวัน ๒ ๗ ๒ ค่ำ ปีมะ
๘

จุลศักราช ๑๒๔๕ พ.ศ. ๒๔๒๖

จอมมารกาจอก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๔
พ.ศ. ๒๔๕๓

๒๘ พระองค์เจ้าหญิงกมทมาลี ประสูติรณวัน ๖ ๗ ๘ ค่ำ ปีวอก
๘

จุลศักราช ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗

จอมมารกาจม่อมราชวงษเชอ

๑๘๗

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน

ร.ศ. ๑๓๐ พ.ศ. ๒๔๕๔

พระองค์เจ้าหญิงศรีสุทศวาทิ ประสูติเมื่อวันที่ ๖ ๕ ๑๓ คำ ขวอก

ฉก. จุลศักราช ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗

จอมมารดา

ประสูติก่อนอุปราชภิเศก ๓ พระองค์ ประสูติในวังหน้า

๒๖ พระองค์ รวม ๒๗ พระองค์

เพลงล้อแบบ มา

ทพโซเวียต

เขตหนึ่งขึ้นมาแล้ว ขอแนะนำให้พวกคอมมิวนิสต์
สภาพอันแปลกในคอมมิวนิสต์รัสเซียด้วยตนเอง
บทความชิ้นหนึ่ง ที่เขียนขึ้นโดย นักหนังสือ
เบ็ดเตล็ดชื่อ ถุกนำลงพิมพ์เมื่อไม่นานมานี้เองใน
พระมา ซอ บาโยซ์ ที่ตีพิมพ์ในครมมันดาลีย์
หนึ่งว่า :

"....ภายในประเทศคอมมิวนิสต์ มีพ
พรรคเดียวเท่านั้น ไม่มีผู้ใดก่อกำจัดตั้งพรรคเพื่อ
คอมมิวนิสต์ได้เลย

"สภาพการณ์พอจะเปรียบได้กับของพระม
ชัศตรองอยู่ คือเมื่อ คร. มามอว์อานาจ ในค
ไม่มีฝ่ายค้านเลย

"ในทำนองเดียวกัน ทุกคนภายในรัฐค
เชื่อฟังคำสั่งหรือออกโดยสำนักงานใหญ่ ซึ่งผู้ใด
ว่าคำสั่งนั้นผิดหรือออกไม่ได้.

"เมื่อปลายมีนาคมหนังสือพิมพ์คนทางจา
นิสต์ มาซงมันดาลีย์ และข้าพเจ้าได้จัดการให้
นักหนังสือพิมพ์ของมมันดาลีย์

"ข้าพเจ้าให้คนข่าวคนหนึ่งถามเขาว่า ใน
นิสต์มีพรรคการเมืองอื่นอีกหรือไม่ และถ้าไม่

"นักหนังสือพิมพ์คนนั้นไม่สามารถตอบ
ที่พึงพอใจได้และคิดค้นคำตอบต่างๆ นานา เพ
สรุปได้ว่าในประเทศคอมมิวนิสต์ไม่มีประชาธิปไตย
เผด็จการยังคงมีอยู่ ครานั้นจะไม่มีประชาธิปไตย

"เมื่อเขียนเกี่ยวกับประเทศคอมมิวนิสต์
พูดถึงต้นศาสนาบ้าง ก็จะไม่เป็นการสมบูรณ

"ในพื้นที่ที่คอมมิวนิสต์ได้ถึงอำนาจเป็นผล
ก็เสมือนกลายอำนาจที่เคยมีต่อประชาชน ป
เพียงในด้านวัตถุเท่านั้น ใครที่ยังคงยึดมั่นอยู่ใน